

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈЕ УМЕТНОСТИ

Марија Т. Павловић

**АРХИТЕКТУРА СПОРТСКИХ ОБЈЕКТА
У БЕОГРАДУ У XIX И XX ВЕКУ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

БЕОГРАД, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY
ART HISTORY DEPARTMENT

Marija T. Pavlovic

**ARCHITECTURE OF SPORTS FACILITIES IN
BELGRADE IN THE XIX AND XX CENTURY**

DOCTORAL DISSERTATION

BELGRADE, 2016.

КОМИСИЈА ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ментор:

др Александар Кадијевић, редовни професор Одељења
Историје уметности Филозофског факултета у Београду

Чланови комисије:

- др Ненад Макуљевић, редовни професор Одељења
Историје уметности Филозофског факултета у Београду
- др Мирјана Ротер – Благојевић, ванредни професор
Департмана за архитектуру Архитектонског факултета у
Београду

Датум одбране:

АРХИТЕКТУРА СПОРТСКИХ ОБЈЕКАТА У БЕОГРАДУ У XIX И XX ВЕКУ

Резиме

Предмет истраживања дисертације представљају различити типови спортских објеката саграђени у Београду у XIX и XX веку. Рад полази од описа првих сала, потом јавних купатила, пољана које су претваране у игралишта и спортске терене, велодрома и клизалишта, фудбалских стадиона, затим соколских домова који су представљали прве системски грађене спортске објекте, до модерних спортских центара и хала у којима се уочава потреба да идемо у корак са светском архитектуром спортских објеката.

Архитектура спортских објеката у Београду почела је интензивније да се развија средином XIX века. Са развојем и ширењем спортских активности и такмичења добија све већи значај, да би већ крајем XIX века почела да се граде прва значајнија игралишта. Почетком XX века она иде у корак са развојем масовних такмичења и ширењем соколског покрета. Осим задовољења функционалних захтева, веома се водило рачуна и о естетском изгледу грађевине, које су пролазиле најразличитије трансформације. Између два светска рата настају нове концепције и облици, као и све већа популаризација нових, модерних спортова по угледу на западне метрополе, што се одражава и на архитектуру. Након Другог светског рата, развијају се нови архитектонски облици, који су у потпуности одговорили намени коју захтевају спортски објекти. Шездесете и седамдесете године се могу назвати и златне године спортске архитектуре, када настају најзначајнији објекти у Београду. Пред крај XX века започета је изградња Београдске „Арене“, највеће спортске хале на Балкану, која је испуњавала све светске стандарде великих хала за међународне утакмице, што је и био услов за изградњу.

На основу темељитих проучавања примарних извора, историографије, као и разговора са архитектама који су пројектовали или учествовали у изградњи појединих спортских објеката у Београду, постављени су оквири за периодизацију, типологију и валоризацију, од њених зачетака почетком XIX века, до краја XX. С тим у вези је истакнута и важност прилика у којима су објекти настајали, друштвених, политичких и

културних, због огромног утицаја који су имали на избор градитеља, само место градње, као и изглед грађевине. Праћење промена у развоју архитектонике, као и повећање броја објеката која су намењена вежбању, такође је била важна метода у сагледавању развоја архитектуре спортских објеката, као и развоја свести о њеној потреби у том периоду.

Посебна пажња посвећена је архитектонским обликовањима и процесима мењања функционалности и естетике, у складу са потребама за вежбањем, које су временом бивале све веће. Осим тога, у оквиру циљева овог рада, истражена је улога спортских објеката у културном, друштвеном и социолошком аспекту, као и визуелни идентитет којим се постиже ефекат спектакла и подиже значај борбе. Акцент је стављен и на огроман утицај који спорт има на друштво у датом тренутку, кроз различите видове такмичења и манифестација. Такође, обрађена је и тема идеологије кроз спорт и масовност и утицај који може да носи.

На самом крају истакнут је континуитет развоја спортских објеката у Београду од средине XIX века до данас, упркос бројним препрекама које су биле последица ратова и недостатка материјалних средстава. Неопходност валоризације у оквиру историје архитектуре Београда постављена је као тема за будуће истраживаче и историчаре архитектуре.

Кључне речи: спортски објекти, београд, архитектура, игралишта, јавна купатила, терени, стадиони, спортско рекреативни центри, хале

Научна област: Историја ликовних уметности и архитектуре

Ужа научна област: Историја архитектуре новијег доба

УДК:

ARCHITECTURE OF SPORTS FACILITIES IN BELGRADE IN THE XIX AND XX CENTURY

Summary

The subject of the research thesis represents different types of sports facilities built in Belgrade in the XIX and XX century. It starts with a description of the first halls, followed by description of public baths, meadows turned into playgrounds and sport fields, velodromes and ice skating rinks, football stadiums, as well as Soko practice sites which represented the first system-built sports facilities, ending with the modern sport centers and halls reflecting the need to keep pace with the global architecture of sport facilities.

The architecture of sports facilities in Belgrade began intensively to develop in the mid XIX century. With the development and expansion of sport activities and competitions it gained importance, which led to building the first major playgrounds at the end of the XIX century. At the beginning of the XX century, the architecture of sport facilities kept up with the progress of mass competitions and expansion of Soko movement. Apart from satisfying functional requirements, the aesthetic appearance of the building, which had undergone various transformations, was also taken into account. New concepts and forms were created in period between two World Wars, and with them started the popularization of new, modern sports based on the western metropolises, which was reflected in the architecture. After World War II, new architectural forms which fully answered the purposes required by sports facilities were developed. The sixties and seventies can be named the golden age of sport architecture since the most significant buildings in Belgrade were constructed then. Towards the end of the XX century, the building of Belgrade „Arena“ began, the largest sport hall in the Balkans, which has met all international standards of large halls for international matches which were the preconditions circumstance for its construction.

Based on thorough study of primary sources, historiography, as well as discussions with architects who have designed or participated in the construction of some sport facilities in Belgrade, the frameworks for periodization, typology and evaluation were set, from its inception at the beginning of the XIX century, until the end of the XX century. Thus, the importance of social, political and cultural circumstances in which the objects

were built, were emphasized, due to the huge impact that they had on the selection of the builder, location of works, as well as the appearance of the building. Monitoring the changes in the development of architectural structure was also an important method in analyzing the development of sport facilities including the building of consciousness for such need in that period.

Special attention was paid to the architectural designs and processes of changing functionality and aesthetics in accordance with the needs of the exercise, which eventually grew intensively. In addition, in the context of the goals of this study, we explored the role of the sports facilities in the cultural, social and sociological aspects, also the visual identity that achieves the effect of spectacle and raises the importance of the struggle. Emphasis is placed on the enormous impact that sport has on society at a given time, through various forms of competitions and events. Also, the topic of ideology was considered through sport, mass participation and its influence.

At the very end, continuity of the development of sport facilities in Belgrade since the mid XIX century up to now was pointed out, despite many obstacles resulting from wars and lack of funds. The necessity of valorization within the architectural history of Belgrade is set as the theme for the future researchers and historians of architecture.

Keywords: sport facilities, belgrade, architecture, playgrounds, public baths, courts, stadiums, sports and recreation centers, halls.

Field of Science: History of Fine Arts and Architecture

The Narrower Scientific Field: History of Architecture of the Late Modern Period

САДРЖАЈ

Увод	1
Осврт на претходна истраживања	4
Преглед коришћене архивске грађе и извора	15
Настанак и развој архитектуре спортских објеката	18
Појам, типологија и намена спортских објеката	22
Хиподром – настанак и развој	25
Спортско рекреативни центри	29
Примери спортских хала у свету	30
Стадиони – врсте и примери у свету	36
Базени – настанак, примери у свету и врсте	53
Општи урбанистичко – архитектонски развој Београда и планирање спортских објеката	61
Преглед развоја београдских објеката по спортовима	68
- Хронологија историјског развоја и периодизација	68
Коњички спорт	76
Београдска јавна купатила и пливачки спортови	82
Почеци соколства и соколске архитектуре у Београду	90
Бициклизам	116
Фудбалски објекти у Београду	120
- Прва игралишта	120
- Од новог Стадиона „БСК“ до Стадиона ФК „Партизан“ (некадашњи Стадион „ЈНА“)	134
- Од новог Стадиона СК „Југославија“ до Стадиона „Рајко Митић“ (некадашњи Стадион ФК „Црвена звезда“)	145
- Омладински стадион „Београд“ – од „БСК“ до ОФК „Београд“	161
- Стадиони средњег и мањег капацитета	166
- Стадион ФК „Раднички“	166
- Стадион ФК „Обилић“	168
- Стадион ФК „Чукарички“	170
- Стадион ФК „ИМ Раковица“	171
- Градски стадион ФК „Земун“	172
- Стадион „Краљ Петар Први“ или Стадион ФК „Рад“	175
Београдски спортски клубови између два рата	182
- Боб клуб	182
- Тенис клуб „Шумадија“	188
- Голф клуб	193
- Руски јахт клуб	197
- Веслачки клуб „Београд“	199
Олимпијски стадион у Београду – идеје	204

Архитектура и спорт у служби политике – трка око Калемегдана	216
Београдски спортско рекреациони центри	219
- Ташмајдан	219
- Београдски тенис клуб	220
- Стадион „Ташмајдан“	222
- Базени „Ташмајдан“	229
- Хала „Александар Николић“ (некадашња Хала „Пионир“)	232
- Дворана за спортове на леду – „Ледена дворана“ или „Пионир2“	239
- Бањица	243
- Конкурс за „Олимпијски стадион“ на Бањици и „Мали стадион“ на Ташмајдану	243
- Спортски центар „Бањица“	247
- Кошутњак	252
- Ада Циганлија	256
- Пројекат за спортско рекреативни центар у Раковици	258
- Спортски центар „Врачар“	258
- Спортски центар „Шумице“	
(Стамбено – рекреативни комплекс „Шумице“)	262
- Спортски центар „Олимп – Звездара“	
(Спортско рекреациони центар „Звездара“)	265
- ЈП Спортски центар Нови Београд	267
- Хала спортова „Ранко Жеравица“ (некадашња „Хала спортова“)	268
- Спортско рекреациони центар „11. Април“	273
- ЈП Спортско рекреативно пословни центар „Милан Гале Мушкатиновић“ (некадашњи СЦ „25 мај“)	278
- Културно спортски центар „Пинки – Земун“ (Хала „Пинки“)	283
Београдска „Арена“	286
Атлетска дворана	293
Нормативи	296
- Хиподром – опште карактеристике	296
- Спортски објекти – организација просторија	298
- Помоћне просторије у спортским објектима	302
- Свлачионице, купатила и тоалети	303
- Законитости у пројектовању и изградњи сала	304
- Подови у спортским салама	305
- Нормативи за изградњу спортско рекреационих центара	306
- Типске сале према ИАБ	308
- Стадиони	308
- Категорије стадиона	313
- Базени – стандарди за изградњу	314
Закључак	318
Литература и извори	323

Увод

Реч спорт порекло носи од латинске речи *disportare*, што значи разносити, док је на енглеском *sport* означавао игру, шалу, сва она телесна вежбања за која су потребне снага, смелост, издржљивост, окретност и умешност.¹ Као значајна људска активност, спорт је кроз свој историјски развој често осликавао економску, друштвену и политичку димензију. У савременом друштву представља планетарни феномен.²

На својим почецима, спортске вештине, атлетске, гимнастичке, плесне, развијане су у оквиру религиозних култова и самим тим су биле везане за сакрална места, храмове. Још у палеолиту, у првобитној људској заједници, простор за такмичења у снази и брзини, ограђиван је каменим стубовима.³ Касније, развој спорта током векова, односно настанак игара, вежби, утицао је и на развој архитектуре објеката који су се градили за ту намену. Због тога је на самом почетку рада издвојен историјат настанка спортских терена, игралишта и других спортских објеката од антике, па све до данашњих дана.

Како би се што боље сагледао шири контекст архитектуре спортских објеката направљен је краћи преглед развоја важних грађевина у другим земљама. Оно што оваквим градитељским појавама даје још већи значај су важна имена светске архитектуре која су била ангажована на пројектовању.

Истраживање архитектуре спортских објеката у Београду у XIX и XX веку представља сложен задатак, пре свега зато што је обухваћен временски период од 200 година. У првој половини XIX века, спорт се полако помаља у Србији захваљујући, пре свега, нашим студентима, који су долазећи са школовања из иностранства, доносили и моду и навике западних земаља.

¹ Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1980, 867.

² Violeta Šiljak, *Istorija sporta*, Beograd 2007, 12.

³ Marijan Flander (glavni ur.), *Enciklopedija fizičke kulture*, Zagreb 1975, 27.

Како се развијао спорт, тако је расла потреба да се одреде конкретни архитектонски оквири, односно простори за редовно функционисање спортиста. На својим почецима, иницијатива је потицала од приватних лица. Отуд постоје примери приватне школе мачевања, затим отварања бројних савских купатила средином XIX века, са ангажованим учитељима пливања, а потом и приватна сликарска школа Стеве Тодоровића, у којој се учила и гимнастика и борење, за коју је бесплатно добијен простор магаза. Такође, почетком XX века приватним новцем грађена су прва фудбалска игралишта.

Ипак, новчана помоћ кнеза Михаила у отварању и опремању сале и отвореног игралишта показује вољу државе да учествује у развијању спорта и спортске архитектуре. Тако су носиоци спорта веома брзо задобили подршку. Вежбање је прво уведено у школски систем као обавезан предмет крајем XIX века, а затим се развија и као засебан и важан чинилац друштвених активности, након чега држава постаје наручилац и инвеститор спортских објекта. Самим тим, сагледавање значаја овакве архитектуре, захтевало је примену више методолошких принципа, који су обухватили изучавање свих аспеката живота престонице.

Још увек, нажалост, постоје многе непознанице у вези са пројектантима и пројектима првих спортских објеката. Тако је познато да је 1851. године изграђено прво стрелиште на Топчидеру, али није сачуван пројекат, нити име пројектанта. Такође, имена неких од првих пројектаната стадиона до данас нису позната. Може се претпоставити да су нацрте радили чланови фудбалских клубова, који су били архитекте, инжењери или студенти техничких наука, али не постоји конкретан доказ. Ипак, остало је забележено да су чланови и управа сами копали и градили прве терене.

Значај спортске архитектуре у XX веку постаје све већи. Јавља се друштвена потреба за спортом, како професионалним, тако и рекреативним. Увиђа се важност спортских успеха који доносе интегритет земљи и нацији уопште.

Након Првог светског рата, долази до наглог просперитета спорта, а самим тим и градње спортских објекта у Београду, који је постао центар ондашње Југославије.⁴ Отварају се многобројни клубови који граде своје управне зграде и терене, од којих су најпосећенији били Тенис клуб, Боб клуб, Веслачки клуб „Београд“, и други.

Са Соколским покретом између два рата владарска моћ је истицана кроз слетске манифестације, а број соколских домова подигнутих у тадашњој Југославији, али и у Београду, је импозантан. Државни апарат је, после Другог светског рата, у време комунизма, био неприкосновен и као једини наручилац и инвеститор јавних објеката, а самим тим и спортских, имао апсолутну моћ у одабиру стила градње. Ипак се спорадично могла приметити извесна слобода архитеката при пројектовању спортских објеката.

Континуирани проблем сваке градње је био недостатак новчаних средстава, па су готово сви спортски центри, почевши од соколских домова, преко спортских хала и рекреативних центара, углавном изграђени без свих планираних фаза градње, понекад чак и измењени. Неки су се градили годинама, као Београдска „Арена“, а неки су изграђени у рекордном року, као Хала „Пионир“, али ипак, као део планираног спортског комплекса, који није никада завршен.

С обзиром на све већу улогу коју спорт има у друштву, а ради истицања значаја који за српску архитектуру имају спортски објекти, на крају рада је наглашена потреба да се спортска архитектура посматра као интегрални део јавне архитектуре. Такође, као њен саставни део, није валоризирана у довољној мери. С тим у вези, важно је напоменути да архитектура заузима значајно место у процесу „историзације српског националног идентитета“. Она се у оквиру изградње националног идентитета никако не може

⁴ Васа Чубриловић (ур), *Историја Београда 2*, Београд 1974, 815.

посматрати одвојено од политичког правца који је утицао на њен развојни ток. Самим тим ни спортску архитектуру није могуће посматрати ван тог контекста. У томе су свесрдну помоћ пружале новине и листови, који су готово увек били основна места за изградњу националне свести.⁵

Осим прегледа разноврсности и естетике ових спортских грађевина, веома је важно поменути и квантитет који, без сумње, сведочи о значају ове гране архитектуре. Тако према евиденцији из 2012. године, на територији града Београда, постоји око 1000 спортских објеката, у које спадају спортске хале, терени, спортски центри, базени, атлетске стазе и уопште све што се сматра објектима у којима се одвија спортска активност.⁶

Осврт на претходна истраживања

О архитектури спортских објеката писано је веома мало. Ипак, многи страни, као и домаћи истраживачи проучавали су историју спорта од античке Грчке, где су саграђени први објекти намењени физичкој култури, до данашњих дана. То је отворило могућност продубљивању сазнања о овој теми у оквиру београдске архитектуре, њеној систематизацији и дефинисању места у односу на спортску архитектуру других земаља.

Основе модерног спорта који се развијао у XIX веку налазе се у Олимпијским играма, које су биле модел за развој старих и настанак већине нових спортских дисциплина, као и изградњу спортских објеката, по узору на античке.⁷ Овај феномен који је са собом развио посебан модел спортског

⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, 1, Београ 1989, 396.

⁶ *Спортски објекти у Србији*, Евиденција спортских објеката у Србији, Институт за трансфер технологије, Београд 2012.

⁷ На сајту највеће онлајн енциклопедије на свету, могу се наћи сви неопходни историјски подаци о настанку Олимпијских игара у Старој Грчкој, настанку свих спортских дисциплина, и уопште о историји и развоју спорта: *Encyclopædia Britannica*, на сајту: <https://www.britannica.com/>, 10.4.2015. У домаћој историографији, као пандан овој: Marijan Flander (glavni ur.), *Enciklopedija fizičke kulture*, Zagreb 1975.

истицања, у којем су прописана обележја, статут, организација, понашање и други видови спортске дисциплине, описан је у издању Међународног олимпијског комитета „The Olympic Charter“.⁸

Један од водећих страних истраживача, социолог Грејам Скамблер (Graham Scambler), бавио се овом темом, тумачећи значај спорта кроз нераскидиву повезаност са друштвеном и културном историјом.⁹ Тачка, односно место сусрета свих ових аспеката представља управо спортски објекат.

Најновија студија о развоју спорта у целом свету, у форми енциклопедијског садржаја, која повезује историју, културу и систем вежбања многобројних спортских дисциплина, представљена је у књизи „Sports around the world, History, Culture and Practice“.¹⁰ Ова свеобухватна историја спорта и спортске културе, глобални преглед, представља компилацију истраживачких радова у којима су представљени и најпознатији спортски објекти, као и мечеви који су оставили трага у историји спорта. У њеној изради су учествовали еминентни истраживачи историје спорта, који су користили сазнања из антропологије и социологије, међу којима је посебно значајан Ален Гутман (Allen Guttmann, 1932).¹¹ Његови научни радови објављени су у неколико часописа и годишњака, на интернет издању Северноамеричког друштва за историју спорта.¹²

Неопходно је поменути све масовније глобално бављење спортом крајем XIX века. Због тога је у прошлости употребљен у идеолошке сврхе, кроз националну идентификацију, и представља значајну тему којом су се бавили многи истраживачи, међу којима се посебно место заузима Ерик Хобсбом

⁸ *The Olympic Charter*, Published by the International Olympic Committee 2007.

⁹ Graham Scambler, *Sport and Society: History, Power and Culture*, London 2005.

¹⁰ John Nauright and Charles Parrish (ed.) *Sports around the world, History, Culture and Practice*. ABC-CLIO eBook 2012.

¹¹ Више о Алену Гутману на сајту: <https://www.amherst.edu/people/facstaff/aguttmann>, 12.4.2015.

¹² *Journal of Sport History*, <http://www.nassh.org/NASSH/index.php>, 3.5.2015.

(Erik Hobsbom)¹³ Ово је период када се у целој Европи, па и Србији, буде национална осећања, која су, изражавана кроз масовни спорт користила пропаганду у циљу јачања националне свести.

Енглеска, као колевка модерног спорта била је на првом месту у развоју спортских објеката,¹⁴ али су и друге развијене европске земље биле на корак иза. У Србији је ситуација била мало другачија, обзиром на вишевековну вазалну улогу и сиромаштво. Ипак, на основу сачуваних историјских извора из XIX века, може се направити компарација са београдском спортском архитектуром тог периода, која показује тежњу да прати оне испред себе. Тако се, на пример, ограђена купатила на београдским рекама отварају крајем прве половине XIX века, по узору на она у развијенијим земљама Западне Европе. Захваљујући школованим људима, који су се враћали у Београд са студија из иностранства доносећи и прва спортска правила, усвојене су законитости за подизање првих игралишта и терена. Ипак, већину простора за вежбање, београдски спортисти добили су доста касније од својих узора, а фудбалске терене чак више од три деценије након Енглеза.

Значајан допринос овом раду постигнут је кроз анализу истражених информација из историје спорта, које су важне за предмет и проблем истраживања, као и кроз анализу улоге значајних спортских објеката у простору и догађајима који су се у њима одигравали. Оно што је од посебног значаја за проучавање спортске архитектуре односи се на грађевине у којима се одржавају Олимпијске игре и друга међународна спортска такмичења. С тим у вези, примери иностраних спортских објеката који су представљени, подигнути у XX веку, узети су на основу значаја за историју спорта, као и на основу архитекте који је био ангажован, а који

¹³ Erik Hobsbom, *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870 – 1914*, u: Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2011; Erik Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1992.

¹⁴ Tony Mason, *Association Football and English Society, 1863 – 1915*, Brighton 1980.

представља важно име у архитектури на основу изведених пројеката. Многи од њих пројектовали су по неколико спортских објеката, а стилски су се одређивали према сопственом афинитету. На основу описа и фотографија представљених хала, стадиона, базена и других објеката, може се утврдити оригиналност коју су у времену настанка имали, а због чега су временом постали препознатљива обележја градова. Информације о историји ових грађевина, материјалима, годинама извођења и њеним пројектантима, углавном се могу пронаћи на интернету.¹⁵

Спортски објекти изграђени у Београду у периоду између два рата иду у корак са водећим светским спортским објектима. Пројекти соколских стадиона имали су узоре у прашким, који својом величином спадају у највеће светске спортске грађевине. Након Другог светског рата, и даље постоји потреба државе да парира водећим земљама Европе и гради нове модерне спортске објекте. У том смислу се могу издвојити Дворана за спорт (Palazzo dello Sport) и Сала за спорт (Palazzetto dello Sport) у Риму, обе карактеристичног кружног облика, пројектоване 1956. године, за летње Олимпијске игре одржане 1960. године, које су могле да послуже као модел за избор кружне основе најстарије новобеоградске хале, „Хале спортова“ (Хала спортова „Ранко Жеравица“), отворене 1968. године. Иако се стилски веома разликују, можда су за избор основе биле заслужне управо римске дворане. Узор се могу наћи и код других београдских објеката, те је тако Стадион ФК „Црвена звезда“ (Стадион „Рајко Митић“) због своје величине и капацитета добио надимак по чувеном бразилском стадиону „Маракана“. Домаће архитекте пројектовале су читав низ значајних спортских објеката, од Хале „Пионир“ (Хала „Александар Николић“), преко Спортског центра „25 мај“ (СЦ „Милан Гале Мушкатировић“), затим базена на Новом Београду, Кошутњаку, Бањици, потом и Београдску „Арену“, као и друге објекте, који чине центре спортског живота Београда.

¹⁵ У одељку „Литература и извори“ издвојене су важне интернет странице, које се односе на архитектуру спортских објеката у свету.

Када је реч о водећим архитектама, који су пројектовали, односно дизајнирали, спортске објекте у свету, неопходно је поменути Рода Ширда (Rod Sheard, 1951), једног од оснивача „Популус“ – а, познатог светског бироа за пројектовање спортских објеката, који се бави и теоријом архитектуре и који је написао и учествовао у изради неколико монографија на тему спортских објеката. Као искусни пројектант ових грађевина, бавио се улогом и друштвеним значајем стадиона, због чега је такву архитектуру назвао „архитектуром за нову глобалну културу“.¹⁶ У једној од његових монографија, која носи назив „Спортска архитектура“, наводи законитости изградње спортских објеката, са свим важним елементима изградње и њеним значајним местом у друштвеним збивањима, дајући као примере објекте у чијем пројектовању је учествовао.¹⁷ Према његовом мишљењу, веома је битно удовољити очекивањима посетилаца, због чега су архитекти, аутори нових спортских објеката, научили да им излазе у сусрет, како би задржали њихову пажњу. Према тумачењу Рода Ширда, спортски објекти требало би да означавају класичне иконе новог миленијума, места спорта и забаве, који мењају досадашњу перцепцију. Они представљају интегрални део града и место сусрета које је препознатљиво.

У секундарне изворе који су коришћени у истраживању ове теме спада домаћа историографија, коју можемо поделити у 3 засебне целине. У прву спадају наслови који се односе на радове којима су се бавили историчари, историчари уметности, архитекте и други стручњаци. Другу целину чине истраживања која су вршили спортски стручњаци, новинари и други истраживачи љубитељи спорта, док трећу област чине радови посвећени функционалности и теорији спортских објеката. Циљ ове дисертације је да прожме резултате свих наведених истраживања.

¹⁶ Rod Sheard, *The Stadium – Architecture for the New Global Culture*, London 2012.

¹⁷ Rod Sheard, *Sports Architecture*, New York 2013.

Готово да не постоји писана реч у XIX веку посвећена овој теми. Ипак, у оквиру појединих описа у литератури, а која се односе на историју спорта на овим просторима, могу се пронаћи и описи првих терена, купатила, сала и игралишта. Драгоцени прилог у изради ове дисертације представљала је књига Србислава Тодоровића¹⁸ у којој је хронолошким редом написан преглед изградње појединих објеката, као и оснивање првих спортских клубова.

Дубравка Стојановић дала је важан допринос истраживању развоја спорта и спортских друштава у Београду последње деценије 19. века, до почетка Првог светског рата, објединивши своја сазнања у књизи „Калдрма и Асфалт“.¹⁹

Александар Кадијевић посветио је значајну пажњу овој теми у монографији „Момир Корунковић“,²⁰ где је јасно описао и валоризовао соколске објекте у Београду, који чине један од најважнијих сегмената спортске архитектуре. О архитектури соколских домова писао је и Зоран Маневић,²¹ док је професор Александар Игњатовић у својој докторској дисертацији, касније публикованој,²² дао прецизну анализу њених идеолошких основа. Од велике помоћи је била монографија Николе Жутића о историји соколског покрета, чија је идеологија снажно утицала на архитектуру соколских домова.²³ Изузетан допринос истраживању архитектуре соколских домова дала је у својој докторској дисертацији, такође публикованој, Владана Путник,²⁴ која на један свеобухватан начин тумачи соколско архитектонско наслеђе, али и

¹⁸ Србислав Ч. Тодоровић, *Спорт у старом Београду (XIX век)*, Београд 2009.

¹⁹ Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890 – 1914*, Београд 2008.

²⁰ Александар Кадијевић, *Момир Корунковић*, Београд 1996.

²¹ Zoran Manević, Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17, 1990.

²² Александар М. Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904 – 1941*, Београд 2007.

²³ Никола Жутић, *Соколи*, Београд 1991.

²⁴ Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015.

појаве у којима је настајало. Идеологија југословенства, која је била срж соколског покрета између два рата, била је окренута националном уједињењу словенских народа. О облицима тражења националног архитектонског израза писао је Александар Кадијевић.²⁵

У капиталном делу у више томова „Београд у сећањима“, које се односи на период од почетка XX века до Другог светског рата, налази се неколико радова посвећених развоју спорта, и изградњи купалишта и игралишта у Београду.²⁶ Ова сећања су нам на дала широку слику друштва у којем је развој спорта још увек био у свом повоју.

Историчар Дејан Зец је у свом раду проучавао развој фудбала између два рата,²⁷ посветивши велику пажњу изградњи терена и њиховом опису, док се у другом раду бавио архитектуром стадиона у међуратном Београду.²⁸ Један од најзначајнијих спортских пројеката у овом периоду, а који није реализован, је пројекат Олимпијског стадиона архитекте Вермера Марха.

²⁵ Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX – средина XX века*, Београд 2007.

²⁶ Дероко Александар, Београд на сусрету два века, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 10 – 42; Андрејевић Михајло, Преображаји амбијента и људи старог Тркалишта, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 94 – 100; Јовановић Бора, Спорт и спортисти, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 125 – 147; Којић Бранислав, Топчидер и топчидерско брдо до 1914, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 141 – 147; Максимовић Бранко, Од студентских дана до трновитих стаза урбанизма Београда, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 41 – 56; Андрејевић Михајло, Успон београдског фудбала после Првог светског рата, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 203 – 215; Лимић Д. Владета, „Ђачко купатило“ на Дунаву, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 279 – 284; Љубомир Ловрић, Од пољанчета до фудбалског стадиона, у: *Београд у сећањима 1930 – 1941*, Београд 1983, 94 – 103.

²⁷ Дејан Зец, Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941-1944), *Годишњак за друштвену историју* 3, Београд 2011, 49 – 70.

²⁸ Dejan N. Zec, Money, Politics and Sports: Stadium Architecture in Interwar Serbia, in: Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch Robinson, Igor Marjanović, (ed.), *On the Very Edge, Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918 – 1941)*, Leuven University press (Belgium) 2014, 269 – 289.

Овом темом су се бавили многи истраживачи у оквиру својих радова,²⁹ али као засебну, подробно је обрадио Иван Марковић.³⁰

Након Другог светског рата теорији архитектуре се приступило на другачији начин. Архитекте су почеле да објављују чланке у стручним часописима, у којима су поред техничког описа спортског објекта давали и описе простора у којима су планирани, као и просторна уклапања са другим објектима у ближој и даљој околини.

О српској модерној архитектури, у коју су сврстани и поједини спортски објекти, подигнути након Другог светског рата, писали су бројни истраживачи, од којих би посебно требало издвојити Алексеја Бркића,³¹ Михаила Митровића,³² затим Љиљану Благојевић,³³ Зорана Маневића и Слободана Малдинија.

Спортском центру „Ташмајдан“, односно објектима који су у његовом склопу, посвећени су многи радови и студије. Истраживачима је био посебно интересантан због своје поливалентне намене, као и због терена и објеката који су грађени етапно, по фазама. Најсвеобухватнији рад је монографија³⁴ архитекте Љиљане Бакић о стваралаштву брачног пара, Љиљане и Драгољуба Бакића, као и времену и друштвеним околностима у којима су настајали њихови реализовани и нереализовани пројекти. У њој су описани сви моменти изградње Хале „Пионир“, касније и „Ледене дворане“, од момента када је позвана да са својим супругом Драгољубом, за само девет месеци заврши комплетан пројекат.

²⁹ Ljiljana Blagojević, *Moderna arhitektura Beograda u osvit Drugog svetskog rata: sajam, stadion, logor*, u: Miško Šuvaković (ur), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, II, Beograd 2012, 99 – 115.

³⁰ Иван. Р. Марковић, *Провокација нове естетике: два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду*, *Зборник матице Српске за ликовне уметности* 41, Нови Сад 2103, 163 – 180.

³¹ Алексеј Бркић, *Знакови у камену, Српска модерна архитектура 1930 – 1980*, Београд 1992.

³² Михајло Митровић, *Новија архитектура Београда*, Београд 1975.

³³ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд 2007.

³⁴ Ljiljana Bakić, *Anatomija V&B arhitekture*, Beograd 2012.

Осим извора и литературе, који су директној вези са архитектуром спортских објеката у Београду у XIX и XX веку, постоје и извори који само у назнакама дотичу тему, међу којима су најважније књиге о историји Београда,³⁵ које су кроз друштвено историјски контекст приближили одређено време, за које је везано и ово поље истраживања. Значајну пажњу историји спорта, као феномену који се развијао кроз време, придавали су историчари спорта и спортске архитектуре, затим социолози, психолози. Од велике помоћи су биле и спортске³⁶ и архитектонске енциклопедије.³⁷ Такође, један од важнијих сегмената је и урбанизација града, о којој су писали и њом се бавили бројни аутори.³⁸

На познатој слици Стеве Тодоровића „Прво српско друштво за гимнастику и борење“, која се чува у Народном музеју у Београду, могу се видети ученици са спортским реквизитима, али не и простор у којем су вежбали. Ипак, захваљујући спортистима³⁹ и спортским стручњацима,⁴⁰ који су оставили писане трагове, углавном у споменицама клубова,⁴¹ може се доћи

³⁵ Маринко Пауновић, *Београд кроз векове*, Београд 1971; Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014. Александар Дероко, Београд на сусрету два века, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 10 – 42; Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд 1964; Живети у Београду 1837 – 1841, *Документи управе града Београда*, I, II и III, Београд 2005, и Васа Чубриловић (ур), *Историја Београда 2 и 3*, Београд 1974.

³⁶ Marijan Flander (glavni ur.), *Enciklopedija fizičke kulture*, Zagreb 1975. и Živko Radan, *Pregled historije tjelesnog vježbanja i sporta*, Zagreb 1977.

³⁷ Зоран Маневић (ур.), *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд 1999; Slobodan Giša Vogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, arhitekti, pojmovi*, I, II, III, Beograd 2005.

³⁸ Никола Добровић, *Урбанизам кроз векове*, Београд 1951; Бранко Максимовић, *Урбанистички развој Београда 1830 – 1941*, Београд 1970; Branko Maksimović, *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda 1830 – 1941*, Beograd 1983; Бранко Максимовић, *Урбанистички развој Београда 1830 – 1941, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862 – 1868*, Београд 1970, 627 – 659.

³⁹ Petar Pavlica (ur.), *50 godina Veslačkog saveza Jugoslavije*, Beograd 1973; Чедомир Шошкић, *Тенис без граница 1922 – 2012*, Београд 2012.

⁴⁰ Milan Tomić, *Vreme kraljice* (rukopis), Beograd 2013.

⁴¹ *БСК: 1911 – 1931*, Београд 1931; Мирослав Миловановић, *Наш плави буквар*, Београд 2011; Љубомир Вукадиновић, *Вечити ривали*, Београд 1943; Živko M. Војанић, *БСК – Jugoslavija, Prvi večiti derbi*, Beograd 2007; Јован Ружић, *Сећања и успомене*, Београд 1973; Михајло Андрејевић, *Дуго путовање кроз фудбал и медицину*, Горњи Милановац 1989.

до података где су се окупљали, која су њихова имена, колико су новца издвајали за изградњу терена, као и колико су терени били у употреби. Тако постоје и информације о пренамени места где су вежбали и изградњи зграда које и данас постоје. Захваљујући књизи „Чика Дачине успомене 1903 - 1953“;⁴² која се односи на пола века фудбала, овакви детаљи су сачувани од заборава.

Има и других аутора који су допринели откривању неких нових момената у спортској историји и архитектури и тиме дали значај у проучавању и унапређењу ове теме. Ту спадају новинари истраживачи, међу којима се посебно издвајају Зоран Николић и Мирко Радоњић, захваљујући чијим књигама о Новом Београду⁴³ су откривени многи значајни моменти из његове историје, на чијој територији је саграђено неколико важних спортских грађевина.

Архитектура спортских објеката, у техничком смислу, који подразумева законитости изградње терена и објеката за све спортове, обрађена је у уџбенику под називом „Спортски објекти“, архитекте Слободана Илића.⁴⁴ У њему су исцрпно обрађени сви детаљи, који морају да се поштују како би један објекат био прилагођен намени.

Када је реч о урбанистичком планирању, неопходно је испланирати и мрежу спортских и рекреативних терена, који ће задовољити потребе великог града. С тим у вези је важно истаћи допринос Косте Петровића,⁴⁵ који је детаљно обрадио ову тему, и који је у свом раду посебно издвојио велико слетиште и паркове за вежбање, који су у међуратном периоду били од изузетног значаја за владајућу идеологију. Архитекта Коста Поповић је у

⁴² Данило Стојановић „Чика Дача“, *Чика Дачине успомене 1903 – 1953*, Београд 1953.

⁴³ Мирко Радоњић, Зоран Љ. Николић, *Тајна Новог Београда 2*, Београд 2011.

⁴⁴ Slobodan N. Ilić, *Sportski objekti*, Београд 1998.

⁴⁵ Коста Петровић, *Уређење градова*, Београд 1938.

свом раду „Метод конкретне анализе програма развитка физичке културе“⁴⁶ ставио нагласак на потребу за озбиљним анализама, које би биле рађене према стварним потребама становника и такве дате стручњацима приликом постављања пројектних задатака за пројектовање спортских објеката. Са становишта архитектонско техничких карактеристика, опширно је писано и о спортским центрима и халама подигнутим у Београду, као и о урбанистичким плановима за подизање спортских објеката.⁴⁷

Веома је важан и магистарски рад Јосифа Гелера „Планирање мреже објеката физичке културе у граду“, одбрањен 1979. године, који упућује у дату тему са аспекта урбанистичког планирања, коју је подробније развио у својој докторској дисертацији.⁴⁸ Такође, архитектонско грађевински аспекти

⁴⁶ Kosta Popović, *Metod konkretne analize programa razvitka fizičke kulture*, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 5.

⁴⁷ Melanija Bugarinović i Đorđe Tešić, *Dom sportskog centra u Košutnjaku*, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 32; Vojislav Tošić, *Sportski centar Opštine Vračar u Beogradu*, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 48; Исти, *Sportski i rekreativni centri*, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 6 – 7; Vladeta Đorđević, *Urbanističko rešenje sportskog centra "Pionir" u Beogradu*, *Arhitektura urbanizam* 41 – 42, Beograd, godina VII, 1966, 64; Vera Paunović, *Sportska hala u Novom Beogradu*, *Urbanizam Beograda* 5, Urbanistički zavod grada Beograda, godina I, Decembar 1969, 10-11; Милица Јанковић, *Детаљни урбанистички планови за изградњу спортских објеката на подручју Општине Врачар*, *Урбанизам Београда* 3, Година I, Београд 1969, 7; Драгутин Кадовић, *Детаљни урбанистички план спортског центра на Булевару Црвене Армије*, *Урбанизам Београда* 3, Година I, Београд 1969, 8; Милица Јанковић, *Спортски објект у оквиру реконструкције блока између улица: Саве Ковачевића, Подрињске, Сјеничке и Кнеза Иве од Семберије*, *Урбанизам Београда* 3, Година I, Београд 1969, 9; Vladeta Đorđević, *Ada Ciganlija – rekreativni centar*, *Urbanizam Beograda* 6, Urbanistički zavod grada Beograda, godina II, Mart 1970, 2-3; Miladin Šakić, *Ada Ciganlija – rekreativni sportski centar*, *Urbanizam Beograda* 13 – 14, Urbanistički zavod grada Beograda, godina III, 1971, 16-18; Andrija Mendelson, *Stambeno – rekreativni kompleks „Šumice“*, *Urbanizam Beograda* 13 – 14, Urbanistički zavod grada Beograda, godina III, 1971, 19-24; Vladeta Đorđević, *Sportsko – rekreativni centar opštine Stari grad*, *Urbanizam Beograda* 16, Urbanistički zavod grada Beograda, godina IV, 1972, 18; Zoran B. Petrović, *Dvorana za zimске sportove Sportskog centra „Pionir“ u Beogradu*, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 32-34; *Sportsko rekreacioni centar „Zvezdara“ u Beogradu*, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 26-28; *Sportsko rekreacioni centar „11. april“ u Novom Beogradu*, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 29-31; Dragana Keković i Branka Jugović, *Sportsko rekreativni centri na Adi Ciganliji i Adi Huji*, *Arhitektura urbanizam* 86/87, Beograd 1980, 75 – 77; Milena Dragojević, *Sportsko – rekreacioni centri Beograda*, *Fizička kultura Beograda* 41/87/3 Beograd 1987, 195-198.

⁴⁸ Josif Geller, *Planiranje mreže objekata fizičke kulture osnovnih škola u urbanoj*

спортских сала, могу се наћи у раду Александре Остојић-Илић „Објекти за физичку културу, дворане за физичку културу“,⁴⁹ док је о важности рекреативних простора писала Живана Веснић – Нађерал.⁵⁰

Интернет је као извор многобројних информација послужио да потврди нека сазнања и изворе, али и допуни архиву фотографија, које су познаваоци и љубитељи спорта ставили на располагање ширем аудиторијуму.

Из датог прегледа литературе и радова који су се у извесној мери бавили темом архитектуре спортских објеката, може се закључити да је у XIX веку веома мало писано о појединостима који су важни за ову дисертацију. На основу датих података, ипак може да се створи оквирна слика о континуитету и значају који је до краја века све више добијао у престоници. О грађевинама спортске намене у првој половини XX века, истраживачи су показали интересовање тек у последњим деценијама XX века. Тада је написано доста радова који се односе на развој архитектуре спортских објеката, а који показују да је потреба за њима бивала све већа. Након Другог светског рата, све више пажње се посвећује писању о овој теми, да би од седамдесетих година XX века архитекте редовно објављивали чланке о свим пројектима. Ипак, целовити преглед није никада урађен, нити објављен било какав свеобухватан критички став.

Преглед коришћене архивске грађе и извора

Развој архитектуре спортских објеката у Београду може се пратити кроз мерљив квалитет градње, кроз техничку документацију доступну у

sredini sa posebnim osvrtom na humano ekološke karakteristike, doktorska disertacija, Beograd 1991.

⁴⁹ Aleksandra Ostojić-Ilić, *Objekti za fizičku kulturu, Dvorane za fizičku kulturu*, Beograd 1981.

⁵⁰ Живана Веснић – Нађерал, *Рекреативна функција отворених простора града*, докторска дисертација, Београд 1991.

архивима, кроз приватне архиве и фототеке, али и чланке о историји архитектуре и урбанизма у Београду.

Као полазна тачка у истраживању, пре свега, систематично је прегледана архивска грађа и архитектонски планови у Архиву Југославије⁵¹ и Историјском архиву Београда,⁵² где је сачувана оригинална техничка документација великог броја спортских објеката. У архиви Општине Земун⁵³ и Општине Вождовац,⁵⁴ систематизована је техничка документација о спортским објектима, који су грађени након Другог светског рата, на поменутиим територијама.

У разумевању спорта као феномена и архитектуре која је пратила потребе спортиста и спортских такмичења, највећи значај имало је дугогодишње бављење спортском колекцијом и архивом Музеја спорта и олимпизма.⁵⁵ У оквиру презентовања спортских артефаката на бројним изложбама у земљи и иностранству добијена су додатна сазнања од самих спортиста и спортских радника, као и архитеката који су дали допринос у спортској архитектури. Сарадња са професорима на Факултету спорта и физичког

⁵¹ Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (АЈ – 37); Архив Југославије, Двор Краљевине Југославије (АЈ – 74); Архив Југославије, Министарство грађевина Краљевине Југославије (АЈ – 62) и Архив Југославије, Министарство физичког васпитања Краљевине Југославије (АЈ – 71).

⁵² ИАБ, УГБ (Управа града Београда – Београд) (1); ИАБ, ОГБ (Општина града Београда) (6); ИАБ, СГБ (Скупштина града Београда – Београд) (17); ИАБ, СО Нови Београд (Скупштина општине Нови Београд – Београд) (22); ИАБ, СО Палилула (Скупштина општине Палилула – Београд) (23); ИАБ, СО Савски венац (Скупштина општине Савски венац – Београд) (24); ИАБ, СО Стари Град (Скупштина општине Стари Град – Београд) (26); ИАБ, ГОЧ (Скупштина општине Чукарица – Београд) (27) и ИАБ, Спортски клуб „Соко“ и други (2570).

⁵³ СО Земун (Скупштина општине Земун), 351 – 1900/70, „Дом омладине и спортова“ у Земуну; СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 631/1950; СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 11398/1956; СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 351 – 623/1971 и СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 07 – 10608/1960.

⁵⁴ СО Вождовац (Скупштина општине Вождовац), 57/75.

⁵⁵ Ауторка овог рада је пет година била запослена у Музеју спорта и олимпизма, где је имала прилику да се упозна са комплетним архивским фондом, али и да упозна бројне професоре и спортисте који су се бавили историјом спорта.

васпитања, као и рад на заједничким пројектима са Олимпијским комитетом, такође је допринела бољем разумевању потреба спортиста у свим аспектима рада са њима, почев од физичке и психичке припреме, преко исхране, тренинга, одмора, дружења, лекарских прегледа и др.

У примарне изворе који су коришћени, ради потпуније анализе теме, спадају и фотототеке спортских објеката из приватних колекција. Нарочити значај има фото колекција Милоша Јуришића, али и личне колекције фотографија спортских заљубљеника.

Интервјуи са ангажованим архитектама су у многоме допринели разумевању прилика у којем су настајале идеје за градњу спортских објеката.⁵⁶ Такође, посете неким од најпознатијих европских стадиона и дворана допринеле су бољем сагледавању и поређењу са београдским.

Поред тога, у дневној и недељној штампи су редовно излазили чланци о изградњи свих значајних објеката у Београду, па самим тим и о спортским грађевинама. Ту спадају Политика, БОН, Мале новине, Борба, Правда, и друге.

Преглед периодике одиграо је важну улогу у разумевању атмосфере и друштвених околности у периоду грађења. То су часописи Витез, Соколски гласник, Соколски зборник, Архитектура урбанизам, Физичка култура Београда, Преглед архитектуре, Изградња, затим Југословенски Сокол и други.

Један од најважнијих пројектаната спортских објеката у Београду, архитекта Мика Јанковић, своје пројектовање, поткрепљивао је и чланцима,⁵⁷ које је

⁵⁶ Урађени су интервјуи са архитектама Владом Славицом, Драгољубом Бакићем, Љиљаном Бакић, Радошем Тодоровићем и Томиславом Благојевићем.

⁵⁷ Мика Јанковић, *Sportski park na Banjici u Beogradu*, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 38-39; Мика Јанковић и Коста Поповић, *Stadion i sportski park JNA u Beogradu*, *Arhitektura*

објављивао у часопису Архитектура урбанизам. Истим принципом су се водили и Коста Поповић и Александар Радовановић.⁵⁸

Настанак и развој архитектуре спортских објеката

Архитектура спортских објеката има веома дугу историју. Још у Старој Грчкој архитектуре су велику пажњу посвећивали пројектовању грађевина за телесно вежбање. Оне су у почетку биле једноставне и имале су само просторије за трчање, рвање и мање узгредне просторије, да би се касније функција грчке грађевине проширила на науку и уметност. Називале су се гимназијуми (слика 1) и временом постају све популарнији, тако да су и најславнији уметници долазили да их украсе својим делима. Име је добила по грчкој речи „гимнос“, која у преводу значи наг, јер је тело при вежбању било наго. Ученици су пре вежбања мазали тело уљем и посипали га прашином, како би били гипкији и отпорнији према промаји и ветру. Вежбао се скок, бег, рвање, бацање диска и копља и тај систем се звао петобој – пентатхлон. Грци су за богате грађане, старије од 18 година, имали и своја гимнастичка друштва, чији су се чланови међу собом називали браћом. Уз дворану су биле и друге зграде, где се учила филозофија, музика, вајарство, песништво и друго. Од 18 – 21 сваки младић је морао да вежба војничке вежбе, а после је пуштан из гимназиума, са обавезом да и даље вежба и одржава кондицију. Последица оваквог вежбања су народне, Олимпијске игре, први пут одржане 776. године пре Христа. На Олимпијске игре су долазили и државници, књижевници, песници, вајари и други уметници.⁵⁹ Познато је да је женама било забрањено такмичење на Олимпијским играма у Античкој Грчкој, мада постоје примери када су жене

urbanizam 15, Београд 1962, 12-15, Мика Јанковић и Угљеша Богуновић, Ташмајдански партер, *Преглед архитектуре* 2, Београд 1954, 29 – 32.

⁵⁸ Kosta Popović i Aleksandar Radovanović, Omladinski stadion na Karaburmi u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Београд 1962, 21.

⁵⁹ Душан М. Богуновић, *Преглед телесног одгоја и соколства*, Загреб 1925, 7 – 8; Богдан Сперњак, *Повест гимнастике и соколства*, Винковци 1931, 8 – 9; Чедомир Шошкић (прир.), *Олимпијски вековник*, I, Београд 2010, 14 – 19.

прерушене узимале учешћа, па чак и као тренери. Ипак, постојала су званична имена жена победница, јер су као власнице коња, оне биле те које су добијале награде, јер се победником сматрао власник, а не јахач.⁶⁰

Слика 1, Гимназијум у Делфима, IV век пре нове ере. Извор: http://www.greece.com/photos/destinations/Central_Greece/Fokida/Ancient_Location/Delfi/El_Gimnasio_de_Delfos./58173387.

Палестра је настала после гимназијума и имала је четвороугаони облик са унутрашњим двориштем, које је служило за рвање. У палестри су се налазиле просторије за свлачење, мазање тела уљем и посипање песком, простор за скидање уља и песка са тела, простор за прање тела, затим парно купатило и простор са сувим угрејаним ваздухом и врућом водом (бања). Пошто је најважнију улогу имала вода, гимназијуми и палестре су грађени у њеној близини.⁶¹

⁶⁰ Више о томе у: Violeta Šiljak, нав. дело 176.

⁶¹ Marijan Flander (glavni ur.), нав. дело 27.

У Олимпији је реконструисан и хиподром, који је имао облик издужене потковице и гледалиште које је једним делом било изграђено на постојећој косини терена. Место за стадион и хиподром је зависило од конфигурације терена, јер су увек грађени тако да се један део гледалишта наслањао на косину терена.⁶²

У античком Риму, архитектура намењена борбама и такмичењима има узор у грчкој архитектури, али се због добијања забавног карактера мења и добија облик грађевине за велики број гледалаца. Тада се развијају велике централне циркуске грађевине, као и типична римска грађевина амфитеатар, која је добила елипсаст облик затварајући тако овални простор – арену. Амфитеатар се гради на равном терену, унутар градских зидина или уз њих, од камена и опеке, а својом монументалношћу се истичу над околном архитектуром.⁶³ Римске терме су задржале карактер објекта за физичку културу, а уједно су биле и центар друштвеног живота. Оне су у свом саставу имале: палестру, аподитеријум (свлачионица), калидаријум (купалиште са топлом водом), тепидаријум (с млаком водом), фригидаријум (с хладном водом) и натацијум (пливалиште).⁶⁴

У средњем веку телесно вежбање користи се искључиво за војне потребе или лов, а од краја X века одржавају се витешки турнири, за чију намену се на пољанама или трговима праве импровизоване трибине. Касније, у XVIII веку граде се дворане за мачевање и игре лоптом, због временских непогода, као и затворени мањежи за школе јахања. Већ у XIX веку почињу да се граде модерне спортске грађевине.⁶⁵

⁶² Исто 28.

⁶³ Исто 28.

⁶⁴ Исто 28.

⁶⁵ Исто 28.

У XIX веку развија се модеран спорт, који се ослањао на тековине античког спорта. Сматра се да је Енглеска колевка модерног спорта,⁶⁶ где су се оснивали и први спортски клубови, а самим тим и модерни спортски објекти.⁶⁷ У Енглеској је постојало старо аристократско занимање за спорт, где се кроз формална такмичења са противницима, уствари успостављала нека врста социјалне лествице којој су такмичари припадали. Тако су се спортска такмичења између Оксфорда и Кембриџа развила још од 1860. године, када су установљена такмичења у крикету, веслању, „рекету“, „правом тенису“, атлетици, стрељаштву, билијару и „трку с препрекама“. Од 1870. игра се голф, фудбал, рагби и поло, од 1880. крос кантри и тенис, затим од 1890. бокс, хокеј, пливање, клизање и ватерполо, и између 1900. и 1913. установљавају се гимнастика, хокеј на леду, лакрос, мотоциклизам, надвлачење конопца, мачевање, ауто трке и брдски мотоциклизам. Наравно поједини су касније напуштени.⁶⁸ Упоредо са развојем нових спортова, настајали су и архитектонски оквири за њихову примену. Фудбал се масовно и невероватном брзином ширио међу пролетерском класом. Између 1870. и 1880. задобио је све институционалне и ритуалне карактеристике, које су и данас актуелне. На почетку развијан међу средњом класом у државним школама као аматерски спорт, већ до 1885. је професионализован, када руковођење клубова преузимају локални бизнисмени и други угледни људи. Тако је дошло до класних спајања, између послодаваца и власника клубова са једне стране и радника и фудбалера са друге.⁶⁹ Ово је свакако врло занимљиво, ако се узме у обзир чињеница да су у Србију фудбал донели студенти из виших слојева тадашњег друштва, који су једини и имали могућност школовања на иностраним универзитетима.

⁶⁶ Graham Scambler, *Sport and Society: History, Power and Culture*, London 2005, 8-11.

⁶⁷ Violeta Šiljak, нав. дело 120.

⁶⁸ Erik Hobsbom, *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870 – 1914*, u: Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2011, 434 – 435.

⁶⁹ Tony Mason, *Association Football and English Society, 1863 – 1915*, Brighton 1980, 420 – 421.

Спорт је један од најзначајнијих друштвених обичаја овог периода. Последње деценије XIX века означавају одлучујућу фазу измишљања нових, наставка старих и институционализације спортова на националном нивоу, а појединих и на интернационалном. То је омогућило јавно приказивање спорта, који је повезивао људе једнаког социјалног статуса.⁷⁰ Масовни спортови и они којима се бавила средња класа, користили су измишљене политичке и социјалне традиције, и на тај начин су обезбеђивали медијум за националну идентификацију. То није било ништа ново, обзиром да су немачки Турнери и чешки Соколи већ користили масовна физичка вежбања и манифестације за јачање националне свести.⁷¹

Сви наведени видови такмичења или слављења неке идеје и владара, имали су унапред утврђену архитектонску целину. У првој половини XX века овим грађевинама се даје све већи значај, да би цела друга половина века била период експанзије грађења спортских објеката у целом свету, који су својим значајем постали препознатљиве тачке једног града и земље.

Појам, типологија и намена спортских објеката

Под појмом спортских објеката, у најширем смислу, сматрају се сви простори, отворени и затворени, на којима се могу изводити различите врсте спортских активности, било оне појединачне или групне, професионалне или аматерске. Спортски објекти се планирају и граде да би на најбољи могући начин одговорили потребама корисника, у зависности од врсте активности. Веома је важно да се поштују сви стандарди који се односе на законске и спортске норме, одређене системима такмичења и стандардима међународних спортских организација.⁷²

⁷⁰ Erik Hobsbom, нав. дело 436 – 436.

⁷¹ Исто 438, 447.

⁷² Jovan Šurbatović, *Menadžment u sportu*, Beograd 2014, 26 – 30.

Спортски објекти према типологији могу бити основни или елементарни спортски објекти, нормирани објекти мањих димензија, нормирани објекти већих димензија, спортске стазе и спортски објекти у природним условима. Ови основни типови даље се могу разврстати према условима где се спортске активности одвијају, било да је то земља, вода, ваздух, снег, лед и др. Спортски објекти, према врсти изградње, могу се поделити на отворене и затворене, односно на комплексне, који представљају комбинацију отворених и затворених објеката, као и на појединачне, који су или једни или други.⁷³

Према садржају, односно намени, они се могу градити за појединачне спортске гране, односно унивалентне, или вишенаменске, тј. поливалентне, које су поред многих других предности и далеко економичније. Функционалност је једна од најважнијих карактеристика, а изглед спортских објеката треба да се уклопи у дато урбанистичко решење. Нови материјали и конструкције пружају значајне могућности архитектама.⁷⁴

Изградња спортских објеката зависи од неколико фактора. У односу на климатске услове, граде се затворени или отворени. Од урбанистичких захтева и потреба зависи да ли ће бити градски или ванградски објекти. Једна од најбитнијих ставки је свакако економска могућност градње, на основу које бирамо мале, велике или репрезентативне објекте, док од етнолошког наслеђа и односа према избору спорта, градимо одговарајуће терене.⁷⁵

Спортски објекат може да се подели на основну функционалну јединицу са пратећим просторијама и на одговарајуће анексе. Основна функционална јединица је простор који се непосредно користи за одвијање физичке

⁷³ Исто 27.

⁷⁴ Исто 27.

⁷⁵ Radomir Mišić, Higijena i izgradnja objekata fizičke kulture, *Urbanizam Beograda* 62, Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, Godina XIII, 1981, 15.

активности. У једном објекту може бити једна или више таквих структура, које могу бити отворене или затворене. Најсврхисходнији облик је правоугаоник, јер се већина спортских активности одвија на теренима тог облика. Углавном се тежи градњи објеката које испуњавају олимпијске услове такмичења.⁷⁶ У пратеће анексе убрајамо свлачионице, тоалете и медицински одељак, затим просторије за реквизите и погонске просторије.⁷⁷

Спортски објекти које користе спортска друштва и клубови су спортске хале, стадиони или градски спортски центри, затим купатила, односно базени у затвореном и на отвореном, као и друга борилишта, на којима се могу организовати такмичења националног, међународног и олимпијског значаја. Такође, граде се објекти намењени спортско рекреативним активностима и то су спортско рекреативни центри са салама које могу бити са мањим или већим отвореним теренима. Могу имати и затворене и отворене базене. Врста спортских објеката, који имају веома велики значај су школски објекти намењени деци и омладини различитих узраста, као и објекти намењени деци предшколског узраста⁷⁸ Када је у питању изглед, односно естетика, спортски објекти могу бити врло луксузни и уметнички обликовани, али и скромни и неупадљиви.⁷⁹

Постоје и друге поделе спортских објеката. Тако у „Енциклопедији физичке културе“, када се говори о намени, комплексни спортски објекти могу се сврстати у центре за рекреацију грађана или спортско – рекреационе центре, затим спортске центре или спортске паркове, центре за спортове на води, зимскоспортске центре, туристичко – спортске центре, потом спортске комплексе при кадровским школама и олимпијске центре.⁸⁰ Јасно је да овакве поделе није могуће применити на данашњи систем, када је

⁷⁶ Исто 16.

⁷⁷ Исто 17.

⁷⁸ Slobodan N. Ilić, *Sportski objekti*, Beograd 1998, 160.

⁷⁹ Исто 160.

⁸⁰ Marijan Flander (glavni ur.), нав. дело 31.

рационалније грађење довело да спајања објеката различитих спортских намена.

Спортски објекти се могу класификовати према потребама корисника за такмичарски спорт, масовни спорт и рекреацију, школски и универзитетски спорт, спорт у војсци и спорт инвалида и особа са хендикепом. Такође, објекти се деле на објекте сталног и привременог карактера. Класификују се и према активностима на објекте за спортске игре, објекте за атлетику, објекте за гимнастику, објекте за спортове на води, објекте за зимске и ледене спортове, објекте за борилачке спортове, објекте за бициклизам, објекте за коњички спорт и мултифункционалне спортске објекте.⁸¹

Могу се поделити и према локацији на објекте у градско – грађевинским зонама, објекте у стамбеним зонама, објекте у школама, објекте у војним установама, објекте у специфичним зонама, као што су водене површине, шуме и посебни терени, потом објекте у пословним зонама и објекте у селу и природи. Према грађевинском облику могу бити затворени, отворени, полуотворени, објекти од лаких конструкција и комплексни спортски објекти.⁸²

Хиподром – настанак и развој

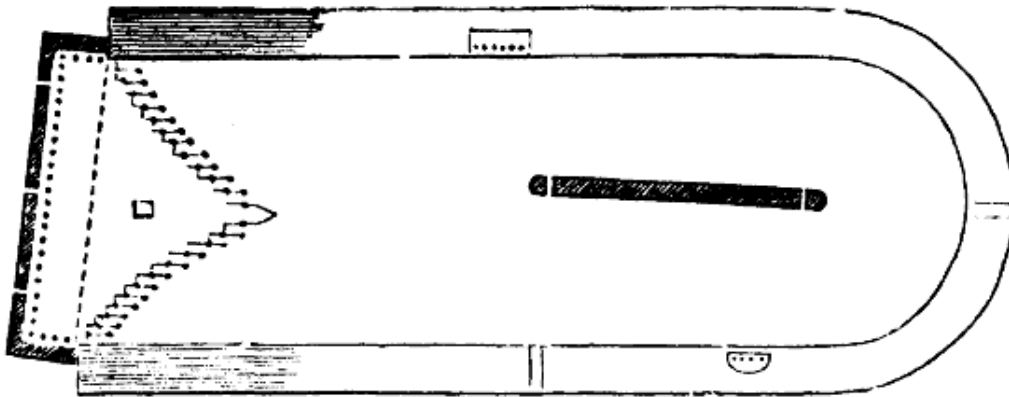
Настанак хиподрома везује се за античку Грчку, где је у граду Олимпији (светом месту у којем су основане Олимпијске игре у VII веку пре нове ере) постојао хиподром (слика 2), који је имао облик издужене потковице и гледалиште које је делом било изграђено на постојећој косини терена.⁸³ Означавало је место за трку коња и трку двоколица (кола која су вукли коњи), због чега је и само име означавало функцију, и састојало се од две речи,

⁸¹ Jovan Šurbatović, нав. дело 211.

⁸² Исто 212.

⁸³ Marijan Flander (glavni ur.), нав. дело 28.

hippos (коњ) и речи dromos (стаза). У средини је био преграђен зидом, а на сваком крају су били укопани стубови, око којих су учесници заокретали. Поред Олимпије, најпознатији хиподроми су били у Делфима, Немеји и на Делосу.⁸⁴

Слика 2, реконструкција основе хиподрома у Олимпији, Извор:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Hippodrom%2C_Nordisk_familjebok.png.

Старогрчком хиподрому је пандан био староримски циркус, који је био мало већих димензија. Најстарији и најпознатији циркус је био Циркус Максимус (Circus Maximus) у Риму (слика 3).⁸⁵

⁸⁴ Историја хиподрома на сајту <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25658>, 2.6.2015.

⁸⁵ Више о староримском циркусу на сајту:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25658>, 2.6.2015.

Слика 3, Циркус Максимус у Риму, изграђен у VI веку пре нове ере. Пројекат реконструкције са Царском палатом. Извор: http://www.mdweil.com/mediterranean-site/misc_images/circus_max_reconstruction.jpg.

Цариградски хиподром, или Константинов хиподром, саграђен 324. године, на месту старијег хиподрома из времена Септимија Севера (203. године), могао је да прими 100 000 гледалаца (слика 4). Димензије су биле 450 x 130 метара. Хиподром (односно циркус, пошто је саграђен у римском периоду) је имао царску ложу на источној страни, а царска породица је до ложе долазила тајним тунелом из царске палате. На северним трибинама су се налазиле бронзане скулптуре коња, које су крсташи у XIII веку опљачкали и однели у Венецију, где и данас стоје изнад главног портала базилике Светог Марка. Такође, хиподром су украшавале скулпуре богова, царева, хероја, затим пурпурне завесе и таписерије. Два египатска обелиска су стајала код кривина, око којих су скретали коњи. Након Четвртог крсташког рата од хиподрома је остала руина. Пошто су град освојиле Османлије, хиподром је

коришћен за церемоније, по узору на време византијског Константинопоља, када је био центар друштвеног живота.⁸⁶

Слика 4, Константинов хиподром у Истанбулу (саграђен 324. године).
Извор: https://hr.wikipedia.org/wiki/Carigradski_hipodrom.

Савремени хиподром представља простор за коњичке трке и у својој основи се није променио од настанка. У његовом оквиру се налази стадион са тркачком стазом, делом за препонско јахање и дресуру, као и пратећи објекти. Ту су затим и јахачке стазе за тренинг и рекреацију, коњушнице и други неопходни простори.⁸⁷

⁸⁶ Историја хиподрома на сајту <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25658>, 2.6.2015.

⁸⁷ Садржај савременог хиподрома на сајту:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25658>, 2.6.2015.

Спортско рекреативни центри

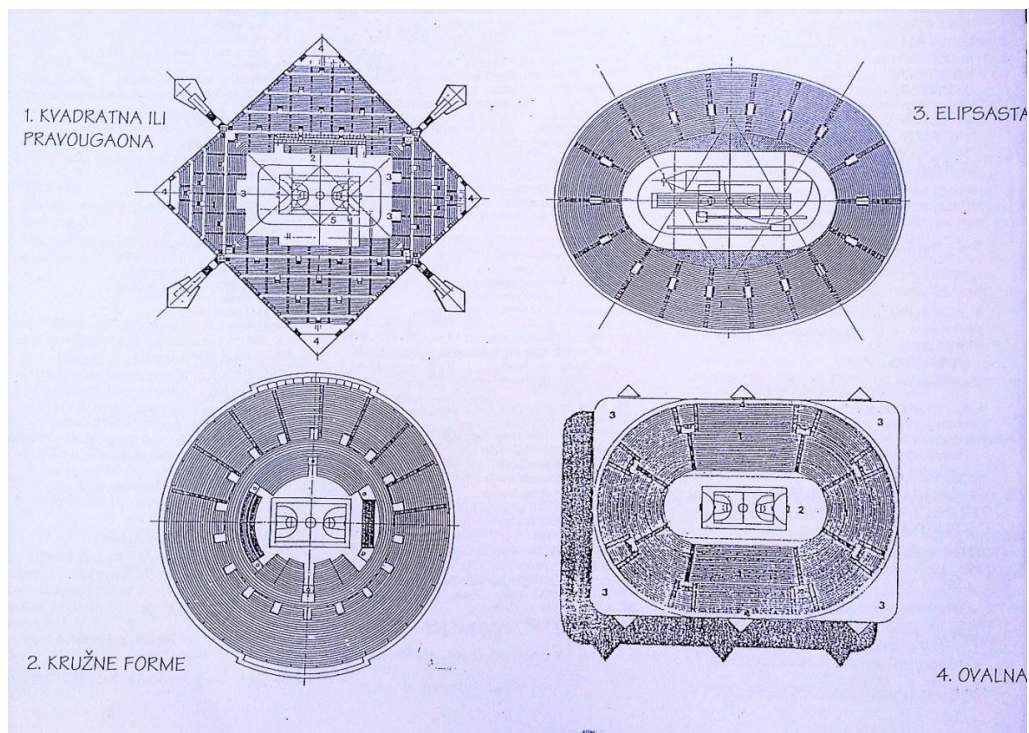
Једна од основних урбаних потреба је рекреација. Начини и интензитет коришћења и уређивања рекреативних простора у граду су један од показатеља специфичности града и његових карактеристика.⁸⁸ Још почетком XIX века постојала је потреба за издвојеним простором за вежбање, који би имао затворене и отворене површине намењене разноврсним видовима физичке активности. У XX веку се интензивно развија спорт у погледу масовности, успеха, али и развоја нових спортова. Због тога се савремени спортски објекти користе током целе године. То изискује инсталације које греју, прочишћавају ваздух, праве лед, имају уређаје за мерење спортских резултата, добру расвету и све друго што је потребно једном спортском објекту.⁸⁹

Спортске дворане у својој основи могу бити кружне форме, квадратне или правоугаоне, елипсасте, овалне и у неким другим ауторским облицима (слика 5). Могу да буду са или без фиксних или монтажних трибина, са различитим пратећим садржајима, различитог конструктивног склопа и то од армирано бетонских преднапрегнутих конструкција, челика и ламелног дрвета, затим армирано бетонске у комбинацији са челичним елементима, од челичних елемената и од префабрикованих елемената, који могу бити и у комбинацији са челичним сајлама.⁹⁰

⁸⁸ Живана Веснић – Нађерал, нав. дело 1.

⁸⁹ Štulhofer Ariana, Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko – rekreacijskih objekata u Zagrebu, Kronologija izgradnje od 1808. do 1975. godine, *Prostor* 3, Zagreb 1995, 56.

⁹⁰ Slobodan N. Ilić, *Sportski objekti*, Beograd 1998, 200.

Слика 5, облик спортских хала. Извор: Slobodan N. Плић, *Sportski objekti*, Београд 1998, 208.

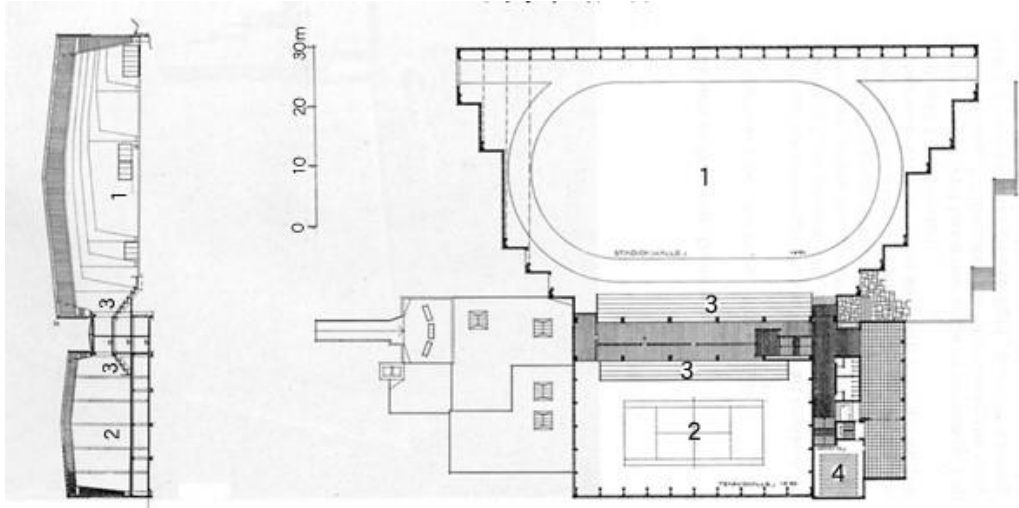
Примери спортских хала у свету

Када говоримо о спортским халама и општим карактеристикама, неопходно је поменути неке од великих светских имена архитектуре, који су пројектовали хале, које су у време када су подигнуте ишле испред свих токова спортских грађевина.⁹¹

Један од најзначајнијих финских архитеката Алвар Алто (Alvar Aalto, 1898–1976) пројектовао је спортску дворану (слика 6) у Отаниеми у оквиру Технолошког универзитета у Хелсинкију у Финској, за потребе Летњих

⁹¹ Boris Koružnjak, *Zgrade za sport*, sažeci predavanja na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb 2012, http://www.arhitekt.unizg.hr/nastava/skripta/KoružnjakB_Zgrade%20za%20sport_sa%C5%BEeci.pdf, 60 – 61.

олимпијских игара одржаних 1952. године.⁹² Изградња је у комбинацији армирано бетонске конструкције и ламелираних дрвених носача.⁹³

Слика 6, Спортска дворана у Отаниеми у Финској (изградња између 1949. и 1952). Основа и пресек. Извор: <http://hokuouzemi.exblog.jp/i28/>.

Дворану за спорт (Palazzo dello Sport), кружног облика, у Риму (слика 7) је пројектовао 1956. године италијански архитекта Пјер Луиђи Нерви (Pier Luigi Nervi, 1891 – 1979) у сарадњи са Марчелом Пјаћентинијем, као и Салу за спорт (Palazzetto dello Sport) (слика 8) са Анибалом Вителоцијем, обе за Летње олимпијске игре 1960.⁹⁴

⁹² Више о спортској дворани Алвара Алта на сајту: <http://www.aalto.fi/en/about/history/tkk/>, 12.6.2016.

⁹³ Boris Koružnjak, *Zgrade za sport*, sažeci predavanja na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb 2012, http://www.arhitekt.unizg.hr/nastava/skripta/KoruznjakB_Zgrade%20za%20sport_sa%C5%BEeci.pdf, 79.

⁹⁴ Више о архитектури спортских објеката архитекте Нервија на сајту: <http://www.bmiaa.com/pier-luigi-nervi-architecture-for-sport-at-maxxi-rome/>, 1.5.2016.

Слика 7, Дворана за спорт (Palazzo dello Sport) у Риму у току изградње. (пројектована 1956) Извор: <http://www.bmiaa.com/pier-luigi-nervi-architecture-for-sport-at-maxxi-rome/>.

Слика 8, Сала за спорт (Palazzetto dello Sport) у Риму у току изградње 1958. Извор: <http://www.bmiaa.com/pier-luigi-nervi-architecture-for-sport-at-maxxi-rome/>.

Чувени јапански архитекта Кензо Танге (Kenzo Tange, 1913 – 2005) је 1962. године пројектовао са својим тимом спортску дворану, дужине 80 метара, у префектури Кагава, у Такаматсу – у у Јапану (слика 9). Оно што је посебно интересантно је што је борилишна арена на висини првог етажа, док су у приземљу канцеларије, сале за тренинг, сала за конференције и друго. Конструкција крова је хиперболични параболоид⁹⁵ (као касније код Антићевог СЦ „25 мај“).

Слика 9, спортска дворана у префектури Кагава, Такаматсу, Јапан. (пројекат из 1962) Извор: <http://www.archdaily.com/285955/ad-classics-kagawa-prefectural-gymnasium-kenzo-tange/naoyafujii>.

Танге је такође пројектант спортске арене у Токију, Националног гимнастичког центра (Yoyogi National Gymnasium) која је чувена по свом viseћем крову – хиперболичном параболоиду (слика 10). Архитекта је искористио идеје западне архитектуре и уклопио у захтеве јапанске. Изграђена је за потребе Летњих олимпијских игара 1964. године. Танге је за

⁹⁵ Boris Koružnjak, *Zgrade za sport*, sažeci predavanja na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb 2012, http://www.arhitekt.unizg.hr/nastava/skripta/KoružnjakB_Zgrade%20za%20sport_sa%C5%BEeci.pdf, 80 – 81.

ово дело добио Прицкерову награду уз образложење да спада у најлепше грађевине XX века. Чувени Ото Фрај ће касније, инспирисан Тангеовом ареном, бити конструктор Олимпијског стадиона у Минхену за Олимпијске игре 1972. године.⁹⁶

Слика 10, спортска арена у Токију, отворена 1964. године. Извор: <http://www.archdaily.com/109138/ad-classics-yoyogi-national-gymnasium-kenzo-tange>.

Важно је истаћи и француског архитекту Доминика Пероа (Dominique Perrault, рођен 1953), који је пројектовао у Берлину Олимпијски велодром (слика 11) и базен, у оквиру спортског комплекса, који обједињује олимпијске садржаје. Изградња је трајала четири године, од 1992. до 1996.⁹⁷

⁹⁶ Кензо Танге, <https://www.arhitektura.rs/rubrike/arhitekti/421-kenzo-tange>, 2.7.2016.

⁹⁷ Boris Koružnjak, *Zgrade za sport*, sažeci predavanja na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb 2012, http://www.arhitekt.unizg.hr/nastava/skripta/KoružnjakB_Zgrade%20za%20sport_sa%C5%BEeci.pdf, 60 – 61.

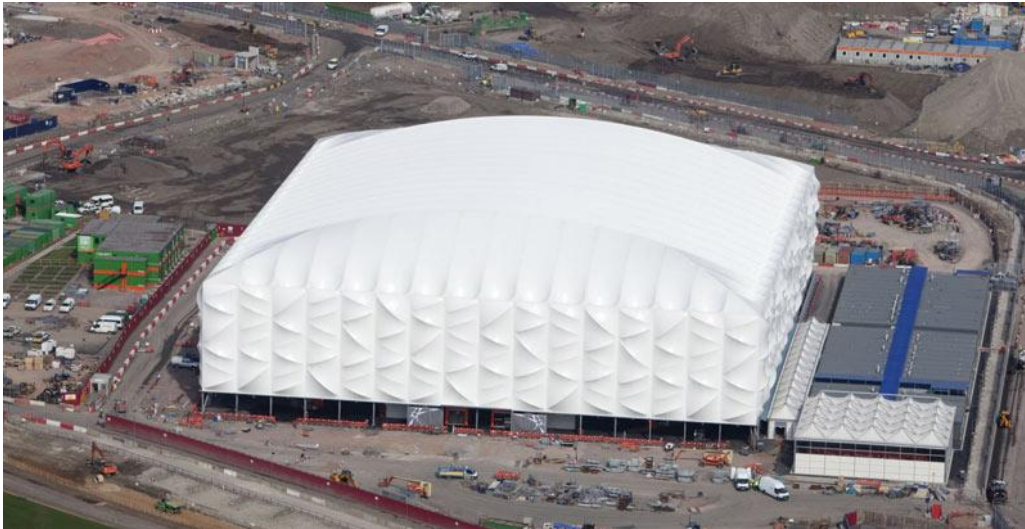

Слика 11, Велодром у Берлину (изградња између 1992. и 1996). Извор: http://www.perraultarchitecture.com/en/projects/2464-velodrome_and_olympic_swimming_pool.html.

Поред репрезентативних архитектонских дворана истакнутих аутора, које остају симболи градова и величанствених спортских догађаја, пажњу би требало посветити и онима које су изграђене са флексибилним капацитетом, са идејом смањења након Игара, ради одрживости, али и оних које су привремене, грађене као монтажни објекти.

Једна од најпознатијих и највећих привремених, монтажних, дворана, грађених за потребе Олимпијских игара у Лондону 2012. године, је свакако кошаркашка дворана (слика 12), коју су заједнички пројектовале архитекте из два бироа, Синклер Најт Мерц (Sinclair Knight Merz) и Вилкинсон Ејр (Wilkinson Eyre). Грађевину је могуће спаковати и монтирати на било ком месту. Дворана може да прими 12 000 гледалаца, висока је 35 метара, а дугачка 115.⁹⁸

⁹⁸ Привремена кошаркашка дворана у Лондону грађена за потребе Олимпијских игара 2012, <https://atorwithme.blogspot.rs/2012/07/olimpijske-igre-london-2012.html>, 12.6.2016.

Слика 12, привремена кошаркашка дворана у Лондону грађена за потребе Олимпијских игара 2012. Извор: <https://atorwithme.blogspot.rs/2012/07/olimpijske-igre-london-2012.html>.

Стадиони – врсте и примери у свету

Стадиони, као место утакмица и важних догађаја, одувек су побуђивали интересовања градитеља различитих цивилизација. Огромна енергија и присуство маса представља јединствени феномен.⁹⁹ Настанак стадиона везује се за стару Грчку, али су се вероватно појавили много раније. Стадион је у то време означавао 600 грчких стопа, које износе 185 м, што је била дужина првих стадиона и прве тркачке дисциплине. У старој Грчкој су стадиони били земљани, уграђивани у већ постојећа амфитеатрална удубљења.¹⁰⁰

Данас постоје стадиони са једностраним, двостраним, потковичастим, елипсастим и кружним трибинама. Према величини могу се поделити у 4 групе: мале стадионе са трибинама до 3 000 места, средње од 3 000 до 10 000

⁹⁹ Đorđe Bajilo, *Fudbal i arhitektura* Petera Eisenmana, *DANS* 50, Novi Sad 2005, 40.

¹⁰⁰ Svetislav Stajević, *Stadioni*, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 6.

места, велике од 10 000 до 50 000 места и највеће стадионе од 50 000 места навише.¹⁰¹

Од обновљених Олимпијских игара 1896. године, чији је иницијатор био барон Пјер де Кубертен (Pierre de Coubertin, 1863 – 1937)¹⁰², када је реконструисан атински олимпијски стадион (слика 19), на месту старог из 330. године п.н.е. до данас је саграђен велики број стадиона. Мали стадиони, углавном, имају правоугаону основу, са трибинама које могу да приме неколико хиљада гледалаца, док су средњи и велики стадиони, потковичасти и овални. Од конфигурације терена зависе и конструктивни и функционални елементи, који ће одредити архитектонику стадиона. Укопани терени су понекад далеко боље решење од било какве конструкције која се подиже на равном терену. Такви су терени Стадиона ОФК „Београд“ и Стадиона „Црвена звезда“ у Београду (сада Стадион „Рајко Митић“).¹⁰³ Постоје и примери стадиона који имају насуту земљу на равном терену, као што су у Букурешту и Варшави. Велики стадиони углавном немају правоугаони облик, јер је он врло неповољан за гледаоце који су у угловима, јер је смањено видно поље. Ипак, постоје велики стадиони који су правоугаоног облика, али са заобљеним угловима, као што је стадион „Алтона“ у Хамбургу за 90 000 гледалаца и стадион у Базелу за 50 000 гледалаца. Нажалост, ова блага заобљеност није допринела бољој видљивости. Углавном се пројектује овални облик, елипсасти или паралелне стране са полукружним бочним странама.¹⁰⁴

¹⁰¹ *Enciklopedija fizičke kulture*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1975, 33 – 35; Највећи стадион на свету налази се у Страхову, у Прагу и може да прими више од 200 000 гледалаца и 30 000 вежбача.

¹⁰² О историји модерног олимпијског покрета и његовом творцу у: *The Olympic Charter*, Published by the International Olympic Committee 2007.

¹⁰³ Svetislav Stajević, *Stadioni, Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 6.

¹⁰⁴ Исто 7.

Облик елипсе има Олимпијски стадион у Берлину из 1936. године, са трибинама за око 75 000 гледалаца, а максималан капацитет је 100 000 гледалаца (слике 13 и 14).¹⁰⁵

Слика 13, Олимпијски стадион у Берлину (1936). Извор: приватна збирка.

Слика 14, Олимпијски стадион у Берлину (1936). Извор: приватна збирка.

¹⁰⁵ Олимпијски стадион у Берлину је пројектовао Вермер Марх 1936. године, <http://projekti.gimvic.org/2007/2b/deutsch/berlin/olympiastadium.html>, 15.6.2016. Више о Марху у одељку о Олимпијском стадиону у Београду.

Велики стадиони могу бити и кружног облика, као на пример „Маракана“ у Рио де Жанеиру, стадион отворен 1950. године, који има 150 000 места за седење и максималан капацитет од 220 000 гледалаца.¹⁰⁶ Архитекте стадиона, најчешће пројектују комбиноване облике правоугаоне и кружне основе. Такав је стадион „Коломб“ у Паризу, Олимпијски стадион у Хелсинкију, стадион у Штутгарту и други.¹⁰⁷

Сличног облика је и стадион клуба Фјорентина. Једно од првих дела италијанског архитекте Пјер Луиђи Нервија је свакако стадион у Фиренци (слика 15), пројектован 1930. године, у потпуности изграђен од армираног бетона, који представља једну од најзанимљивијих грађевина модерне архитектуре.¹⁰⁸

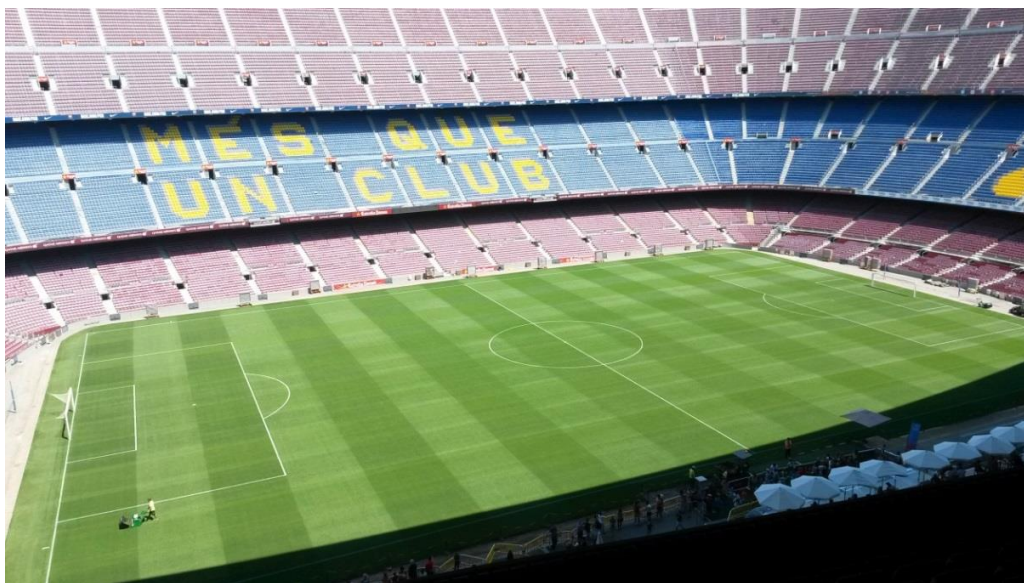
Слика 15, стадион у Фиренци (саграђен 1931). Извор:
<http://forzaitalianfootball.com/2012/08/stadio-artemio-franchi-florence/>.

¹⁰⁶ Svetislav Stajević, *Stadioni, Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 7.

¹⁰⁷ Исто 7.

¹⁰⁸ Стадион у Фиренци, <http://pierluiginervi.org/who-is-pier-luigi-nervi/pier-luigi-nervi-a-biographical-profile>, 11.5.2016.

Највећи стадион у Европи, а свакако међу најзначајнијима, је стадион Камп Ноу (Camp Nou) фудбалског клуба из Барселоне (слика 16). Има основу у облику комбинованог круга и правоугаоника, а изграђен је између 1954. и 1957. године, према пројекту архитеката Франческа Митјанса (Francesc Mitjans) и Јозефа Сотераса (Josep Soteras) у сарадњи са Лоренцом Гарсијом Барбоном (Lorenzo García-Barbón). Капацитет стадиона је 99 354, али је током година варирао, од 93 053, па чак до 121 749.¹⁰⁹

Слика 16, Стадион Камп Ноу у Барселони (изграђен између 1954. и 1957).
Извор: приватна збирка.

Године 2007. британски архитекта Норман Фостер (Norman Robert Foster, 1935) је са својим тимом направио пројекат обнове и проширења седећег капацитета. Према пројекту, стадион би имао кров изнад гледалишта, и био би комплетно опасан, заједно са кровом, светиљкама састављеним као мозаик, у бојама клуба (слика 17).¹¹⁰ Светска економска криза наредне

¹⁰⁹ О историји настанка стадиона Камп Ноу у Барселони на сајту:

<http://www.stadiumguide.com/noucamp/>, 2.6.2016.

¹¹⁰ Пројекат стадиона Камп Ноу од Нормана Фостера.

Извор: <http://www.fosterandpartners.com/projects/camp-nou-stadium-for-fc-barcelona/>, 2.6.2015.

Када је реч о Норману Фостеру, неопходно је поменути и његово учешће у пројектовању новог Вембли стадиона у Лондону, отвореног 2007. године. Вембли је после Камп Ноу-а највећи стадион у Европи, а највећи наткривени стадион у Европи. У изради пројекта је

године омела је планове за грађење оваквог стадиона. Након пар година, 2014. је изабран нови пројекат, капацитета нешто већег од 105 000 седишта, према заједничком пројекту компанија Никен Секеј (Nikken Sekkei) и Пасквал – Аусио (Pascual Ausio Arquitectes). Реконструкција ће бити започета 2017. године, док је отварање планирано за 2021. годину.¹¹¹

Слика 17, пројекат Стадиона Камп Ноу од Нормана Фостера (2007). Извор: <http://www.fosterandpartners.com/projects/camp-nou-stadium-for-fc-barcelona/>.

Олимпијски стадион у Риму има елипсасту основу, која је састављена од сегмената кругова различитих полупречника (слика 18).¹¹²

учествовала и фирма ХОК спорт, садашњи Популус, биро који је био задушен за пројектовање Олимпијског парка у Лондону, за Игре 2012. године. Више о стадиону Вембли на сајту: <http://www.wembleystadium.com/>, 2.6.2015.

¹¹¹ Нови пројекат за реконструкцију стадиона Камп Ноу у Барселони. Више о томе на сајту: <http://citymagazine.si/clanek/novi-nou-camp-fc-barcelona-dobiva-se-velicastnejsi-stadion/>, 2.6.2015.

¹¹² Олимпијски стадион у Риму, изграђен 1953. године, пројектовао је архитекта Анибале Вителоци (Annibale Vitellozzi, 1902 – 1990). Више о стадиону на сајту: http://www.worldstadiums.com/stadium_menu/architecture/stadium_design/roma_olimpico.shtml, 12.6.2016.

Слика 18, Олимпијски стадион у Риму (изграђен 1953). Извор: приватна збирка.

Веома су чести у свету стадиони који имају потковичасту основу, али имају отворену визуру на неку грађевину или пејзаж у ближој или даљој околини. То се постиже тако што се потпуно изоставе трибине са једне стране или сведу на минималну меру,¹¹³ као код Панатинаик стадиона у Атини¹¹⁴ из 1896. године (слика 19), на којем су се одржале прве обновљене Олимпијске игре, и Неп стадиона у Будимпешти¹¹⁵ (слика 20).

¹¹³ Svetislav Stajević, *Stadioni, Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 7.

¹¹⁴ Стадион Панатенаик у Атини:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/Kallimarmaron_stadium.JPG

¹¹⁵ Неп стадион у Будимпешти:

http://www.queenconcerts.com/detail/venue/budapest_nepstadion/hungary-budapest-nepstadion.html

Слика 19, Стадион Панатинаик у Атини (1896). Извор: приватна збирка.

Слика 20, Неп стадион у Будимпешти (отворен 1953). Извор:
http://www.queenconcerts.com/detail/venue/budapest_nepstadion/hungary-budapest-nepstadion.html.

Када је реч о конструкцији стадиона, најчешће се граде помоћу бетонских конструкција или са седиштима у којима су редови уграђени директно у земљану подлогу. Такви су, већ поменути, стадион Неп у Будимпешти и Алтона у Хамбургу, као и Динамо у Загребу. Овакви стадиони су неупоредиво јефтинији од стадиона који су бетонском или челичном конструкцијом одигнути од земље. Врло ретко стадиони имају конструктивне елементе од челика, као стадион у Ротердаму, који има правоугаону основу заобљених углова и капацитет од 61 500 гледаоца (слика 21).¹¹⁶

Слика 21, стадион у Ротердаму са заобљеним угловима (отворен 1937).
Извор: <http://www.mozzartsport.com/vesti/sparta-gospodari-roterdama/75702>.

¹¹⁶ Svetislav Stajević, нав. дело 7.

Велики стадион ФК „Динамо“ се налази у спортском парку у Максимиру у Загребу као централни објекат. Стадион једним делом има трибине на земљаном насипу, док је већи део урађен у армирано бетонској конструкцији, издигнутој изнад земље. Део трибина има изразито стрм пад, а оно што је необично је „духовито конструисан кров“ (слика 22, пре реконструкције) који је држан затегама и који је покривао мање од петине седећих места у највишим редовима. Стадион је подигнут уз саму саобраћајницу у Максимирском парку, тако да се северна трибина уздиже уз сам пут и тротоар. Таква диспозиција стадиона није била добра. На срећу, етапна, дугогодишња изградња овог стадиона није утицала на одвијање мечева.¹¹⁷

Слика 22, Стадион ФК „Динамо“ на Максимиру у Загребу, пре реконструкције (изграђен 1912). Извор: <http://www.stadiumguide.com/maksimir/>.

¹¹⁷ Исто 7 – 8.

Први стадион, односно игралиште на Максимиру, изграђено је 1912. године и припадало је „Хрватском академском спортском друштву“ („ХАШК“), које је основано 1903. Пројекат је израдио тадашњи студент права, касније адвокат, Бранко Домац. Стадион је имао димензије 110 x 70, са атлетском стазом дужине 402,25 метара, ширине осам метара, и са два тениска терена. Пројекат за трибине је израдио инжењер Емил Ерфорт и оне су имале десет редова клупа за седење, наткривене дрвеном конструкцијом са стубовима, 24 ложе са по пет седишта, са почасном ложом, постављеном у средини, изнад терена. Дужина трибина је била 56 метара, ширина 11, а укупно је могло да стане 1090 гледалаца. Изградња је трајала четири месеца. Након Првог светског рата, због потребе за већим игралиштем, урађен је нови пројекат, према којем би стадион примао 25 000 посетилаца. Поред тога, постојеће игралиште је морало да се помери због изградње пута. Терен је купљен и изравнат, али за даљу изградњу није било финансија. У међувремену су саграђена још два игралишта, тако да је донета нова одлука по којој је постојећи терен, односно први стадион на Максимиру, само проширен трибинама, за капацитет од 12 000 људи. Још један пројекат је урађен 1923. године, који је предвиђао померање стадиона, повећање капацитета на 30 000 људи, атлетску стазу, базене, тениске терене и друге спортске терене и зграде, али због недостатка средстава, ни овај пројекат није реализован. Након неколико година, 1932. архитекти Фрањо Баховац и Антун Улрих израђују нови пројекат стадиона, који је био још амбициознији од претходног. Године 1936. су изгореле трибине, а према новом пројекту предузетника Плуховског, капаците им је био 6 000 гледалаца. Идеје нису замрле ни пред сам почетак рата, тако да су 1940. урађени нови пројекти архитеката Људевита Гаја, Ива Бабића, Драга Иблера и Велимира Јамницког. Осим финансија, и рат је спречио градњу према било којем од ових преамбициозних пројеката.¹¹⁸

¹¹⁸ Štulhofer Ariana, *Zagrebački sportski tereni u Maksimiru i na Sveticama do 1965. godine*, *Prostor* 10, Zagreb 2002, 35 – 38.

Одмах након рата, 1946. нови пројекат је урадио архитекта и професор на Архитектонском факултету у Загребу, Владимир Турина¹¹⁹ са колегом Фрањом Најдхардтом и конструктором Еугеном Ерлихом. Пројектован је на месту некадашњег игралишта „ХАШК“ – а, на неповољном терену, окружен са свих страна, на малом простору, тако да није остало превише избора за машту архитеката. Стадион је био отвореног типа, са трибинама на три стране, док је четврта била отворена.¹²⁰ Постојали су велики проблеми конструктора, који су морали да савладају муљевити терен.¹²¹ Стадион се градио етапно, а утакмице су се и даље одржавале. Тек 1953. прихваћен је пројекат, према којем је стадион примао 65 000 посетилаца. Тада су се радови интензивирали и изграђене су западна и северна трибина. Захваљујући добром решењу стадиона, архитекте су били добитници дипломе и златне медаље за архитектуру на Олимпијским играма у Лондону 1948. године. Ипак, и даље су се годинама постепено градиле остале трибине. Године 1958. је урађен пројекат доградње јужне, без договора са архитектама стадиона. Она је завршена тек 1970. године. На тај начин, идеја отвореног дела стадиона је уништена.¹²² Деведесетих година је направљен пројекат преуређења стадиона, који су израдиле архитекте Бранко Кинцл и Никола Филиповић, и који се радио у више етапа. Објекат је прилично изменио свој некадашњи изглед (слика 23).¹²³

¹¹⁹ Štulhofer Ariana, нав. дело 39 – Оно што је врло интересно је да је арх Турина добитник награде за пројекат стадиона на Бањици 1947.године који је радио са Д. Болтаром и Ф. Најдхардтом. Пројекат никада није изведен.

¹²⁰ Štulhofer Ariana, нав. дело 40 – 43.

¹²¹ Slobodan N. Plić, Sportski objekti, Beograd 1998, 42.

¹²² Štulhofer Ariana, нав. дело 43 – 46.

¹²³ Динамов стадион у Загребу, <http://pogledaj.to/drugestvari/dinamov-stadion-%E2%80%93-u-hrvatskoj-ruglo-vani-priznat/>

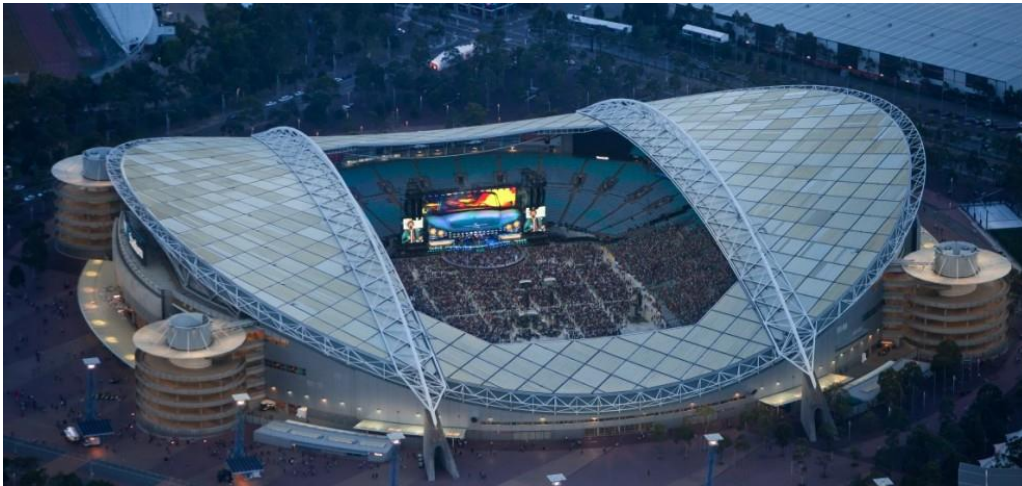

Слика 23, Стадион ФК „Динамо“ на Максимиру, садашњи изглед. Извор: <http://gnkdinamo.hr/HR/Klub/Stadion?RenderOutline=False>.

Архитектура спортских објеката у свету напредовала је упоредо са развојем технологије. Већ крајем XX века, уочљиве су тенденције ка хајтек естетици и конструкцијским системима. Велика светска имена архитектуре окренута су пројектовању стадиона и других спортских објеката, као престижним изборима. То је наравно разумљиво, имајући у виду да се Олимпијске игре одржавају сваке 4 године, да се улажу велика финансијска средства у изградњу и обнову спортских центара и стадиона, а да је у избору архитекте пресудна креативност и иновативност. С тим у вези, међународни конкурси доносе мноштво занимљивости из целог света.

Један од занимљивијих архитектонских бироа који је специјализован за пројектовање спортских објеката је „Популус“, чији је оснивач архитекта Род Ширд (Rod Sheard, 1951). Централни биро се налази у Лондону, а канцеларије по целом свету. Победивши на конкурс за Олимпијске игре у Лондону 2012. урадили су пројекат Олимпијског парка са спортским објектима, од чега се посебно издваја преобликован Олимпијски стадион,

кружног облика (слика 24). Поред овог, постоје још десетине арена, стадиона и других објеката у целом свету у њиховом аранжману.¹²⁴

Слика 24, Олимпијски стадион у Лондону (отворен 2011). Извор: <http://populous.com/project/anz-stadium/>.

Почетак трећег миленијума обележили су новитети у спортској архитектури. Један од најзанимљивијих је употребљен код Алианц арене (Allianz Arena), стадиона у Минхену (слике 25 и 26), а чине га светлеће фолије комплетног спољашњег обода, у бојама које се користе у зависности од потреба. Изградња арене је започета 2002. године, а завршена 2005.¹²⁵ Пројектанти, Херцог (Jacques Herzog, 1950) и де Мерон (Pierre de Meuron, 1950), након само три године, отворили су још занимљивије „Птичје гнездо“ (слика 27), Национални стадион у Пекингу за 90 000 гледалаца, пред Летње олимпијске игре 2008. Архитекте су оствариле невероватан концепт, „слободним укрштањем гредног челичног плетива. Спонтано, без реда и модула, сачинили су такву структуру да заиста личи на гнездо, које сугерише коегзистенцију и место за заједнички сан планете, што је и била званична порука Олимпијаде“.¹²⁶

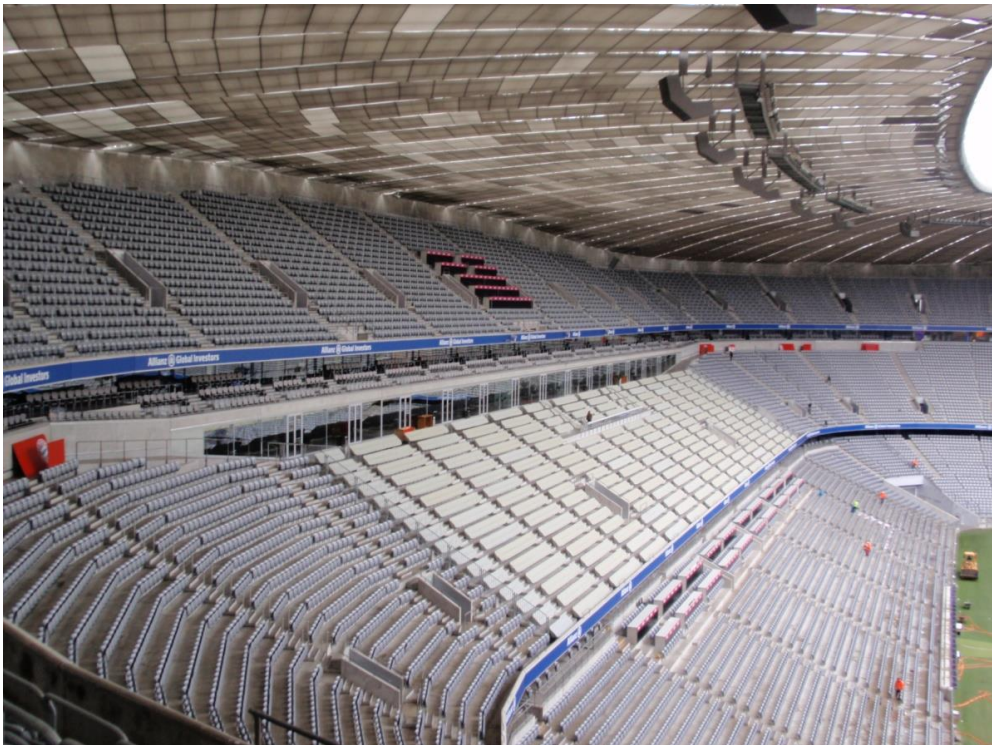
¹²⁴ Више о овом архитектонском тиму на: <http://populous.com/>, 8.4.2016.

¹²⁵ Херцог и де Мерон, <https://www.herzogdemeuron.com/index.html>, 2.6.2016.

¹²⁶ Михајло Митровић, Поетика олимпијског духа, *Политика* 7.2.2009, 6 – 7.

Слика 25, Алианц арена (Allianz Arena) (2002 – 2005). Извор: приватна збирка.

Слика 26, Алианц арена (Allianz Arena) (2002 – 2005). Извор: приватна збирка.

Слика 27, Птичје гнездо у Пекингу (2008). Извор:
<https://geoblografija.files.wordpress.com/2013/11/ptic48dje-gnezdo.jpg>.

Такође, једина жена добитница Прицкерове награде, Заха Хадид (Zaha Hadid, 1950 – 2016) (слика 28), пројектовала је у стилу своје органске архитектуре, неколико спортских објеката. Најпознатији је Водени центар у Лондону, пројектован за Олимпијске игре, одржане 2012. године.

Слика 28, Заха Хадид (Zaha Hadid, 1950 – 2016). Извор: <http://www.zaha-hadid.com/people/zaha-hadid/>.

Победила је и на међународном конкурс за Олимпијски стадион у Токију, капацитета 80 000, за Летње олимпијске игре заказане за 2020. годину, али се, због превеликих трошкова, одустало од градње. Још један, веома скуп и занимљив стадион у њеном карактеристичном стилу, пројектовала је са својим тимом за Светско фудбалско првенство у Катару, заказано за 2022. годину (слика 29).¹²⁷

¹²⁷ Више о пројектима Захе Хадид на сајту: <http://www.zaha-hadid.com/>

Слика 29, пројекат за стадион у Катару. Извор: <http://www.zaha-hadid.com/architecture/al-wakrah-stadium/>.

Базени – настанак, примери у свету и врсте

Настанак базена везује се за први пронађен траг, купатило „Мохењо Даро“, у долини Инда, изграђено око 3 000 година пре нове ере. Ту је некада постојао велики базен од печене глине, са битуменом као везивом, са поплочаном стазом околом и осам мањих базена. Служио је у верске сврхе, да прочисти душу и тело. У Кнососу и Фаистосу су постојали базенски системи у палатама још 1500 година пре нове ере. У исто време, на Пелопонезу је пронађено купатило са остацима каде, а у Микени остаци каде. Ти први базени, намењени купању, потичу од богатијих Грка, који су могли себи да приуште такав луксуз.¹²⁸

¹²⁸ Boris Koružnjak, *Zgrade za sport*, sažeci predavanja na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb

У осмом веку пре нове ере, у Атини и на Коринту су отворена прва купатила за сиромашне. У истом периоду се отварају палестре (слика 30), које су имале и парно купатило. Касније су и у Грчкој и у Риму коришћени базени за тренинг војске. Велики грчки филозоф Платон је у четвртм веку пре нове ере сматрао да је пливање саставни део образовања. У другом веку пре нове ере у Риму се отварају прва јавна купатила, док 33. године пре нове ере Агрипа, римски војсковођа и државник, отвара бесплатна купатила за грађане.¹²⁹

Слика 30, остаци палестре у Олимпији. Извор: <http://www.greek-thesaurus.gr/Ancient-Olympia-palaestra.html>.

У новој ери, пронађено је доста римских терми, Неронове, Трајанове, Каракалине (слика 31), Диоклецијанове, а до 330. године у Риму је било 15 терми и 856 купатила за становништво.¹³⁰ У средњем веку, након пропасти западног Римског царства, јењавала је употреба јавних купатила, услед јаке

http://www.arhitekt.unizg.hr/nastava/skripta/KoruznjakB_Zgrade%20za%20sport_sa%C5%BEeci.pdf, 18.

¹²⁹ Исто 18 – 19.

¹³⁰ Исто 20 – 23.

црквене контроле и строгих правила. Ипак под утицајем Оријента и турских купатила у Европи у XIII веку оживљава култура купања у јавним купатилима, а након два века отварају се чувена парна купатила за рехабилитацију и одмор у Немачкој. У исто време, градске службе отварају јавна купатила у северној Европи и Енглеској (купатила су мање зграде грађене од опеке и дрвета). Године 1820. се отвара плутајуће купатило на Темзи, а пар година касније и јавно купатило у Ливерпулу. Такмичарско пливање је тих година представљено у Енглеској и врло брзо је постало јако популарно, због чега се 1830. оснивају први клубови.¹³¹

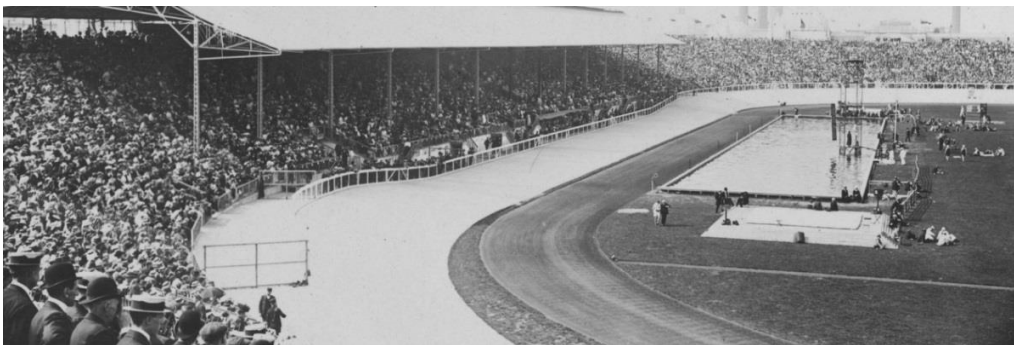
Слика 31, Каракалине терме у Риму (изграђене у III веку). Извор: <http://proleksis.lzmk.hr/48647/>.

Почетком XX века постало је уобичајено отварање купатила, а од стилских обележја можемо приметити разна, од еkleктицизма – византијског, венецијанског, египатског, готичког, и других, преко рококоа, ренесансе, па

¹³¹ Исто 23 – 25.

све до модерне.¹³² Године 1906. основано је Интернационално пливачко удружење ФИНА, а затим се у Лондону, а након тога и у Берлину двадесетих година отварају дворане са базенима и трибинама за гледаоце.¹³³

Када је реч о професионалном пливању, неопходно је споменути олимпијске игре, које су за сваког спортисту круна спортског живота и успеха, а за архитектуру центар значајних спортских објеката. С тим у вези, занимљиво је истаћи да се пливање први пут на овим играма, у наменски направљеном базену за такмичења, појавило у Лондону 1908. године. Инжењер Пол Вебстер (Paul Webster) је у оквиру атлетског стадиона направио базен на отвореном, дужине 100 метара, што представља највећи објекат за пливање у историји (слика 32). Базен није имао систем грејања, као ни филтрирања воде, био је ограђен бетоном, а вода је била толико хладна и мрачна да је такмичарима задавала потешкоће. Одмах након Игара, базен је склоњен са стадиона.¹³⁴

Слика 32, базен на атлетском стадиону у Лондону 1908. године. Извор: <https://www.olympic.org/london-1908>.

Наутички стадион у Антверпену из 1920. године је први званични објекат за водене спортове подигнут на олимпијским играма. И овај базен је био ограђен бетоном, због чега су такмичари одмах након трке ишли под топао туш да се загреју. Као и многи други спортски објекти, ни овај више не

¹³² Исто 25.

¹³³ Исто 26.

¹³⁴ Први базен у Лондону на сајту: <https://www.swimmingworldmagazine.com/news/olympic-pools-where-are-they-now-part-one/> и <http://martinpolley.co.uk/2014/06/11/1293/>, 1.6.2016.

постоји. Наредне игре су одржане 1924. године у Паризу, по други пут (први пут 1900), а такмичења у воденим спортовима су организована на направљеном отвореном базену, који и данас, мада реновиран, служи сврси. Од Игара у Паризу дужина олимпијског базена износи 50 метара. Занимљиво је поменути Игре у Лос Анђелесу, одржане 1932. године, због воденог центра, који је био, за оно време, спектакуларно саграђен, са невероватно стрмим гледалиштем, специјално пројектованим за гледање пливача. Разна такмичења су овде организована, све до 1984. године и следећих Олимпијских игара одржаних у Лос Анђелесу, када се на том месту изградио нови базен, који је поставио нове стандарде.¹³⁵

Један од занимљивијих пројеката базена био је Царски базен (Empire Pool), сада Вембли арена (Wembley Arena), који је саградио инжењер Овен Вилиамс (Owen Williams, 1890 –1969) за потребе Британских царских игара 1934. године (слика 33). У том тренутку је базен био највећи на свету (дужина 60,1, а ширина 18,3 метра), а касније је послужио за Олимпијске игре, поново одржане у Лондону 1948. године. Након тога базен је затворен.¹³⁶

¹³⁵ Историја олимпијских базена на сајту:

<https://www.swimmingworldmagazine.com/news/olympic-pools-where-are-they-now-part-one/>, 2.6.2015.

¹³⁶ Више о историји Вембли арене на сајту: <http://www.engineering-timelines.com/scripts/engineeringItem.asp?id=817>, 10.2.2016. Инжењер Овен Вилиамс је учествовао и у изградњи Вембли стадиона, који је срушен, а на његовом месту је направљен нови.

Слика 33, Царски базен у Лондону (сада Вембли арена) 1934. године. Извор: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3634026/Unseen-photographs-charting-construction-Wembley-Arena-1933-set-sell-auction-rescued-skip.html>.

У Мелбурну је 1956. године отворен веома занимљив водени центар, који је неколико пута реновиран, а данас је спортски центар.¹³⁷ Још један значајан спортски објекат у којем су се одржавала такмичења у пливању 1964. године је и Национални гимнастички центар у Токију који је пројектовао Кензо Танге.

Француски архитекта Доминик Перо је пројектовао у Берлину, поред олимпијског велодрома и базен, у периоду 1992 – 1996.¹³⁸ Његова изузетна спољашња структура га је издвајала од свих осталих архитеката који су се до тада бавили спортским објектима.

Национални водени центар у Пекингу или „Водена коцка“ (Water Cube) (слика 34), изграђен за потребе Олимпијских игара у Пекингу 2008. године, изабран је за један од 10 највећих кинеских архитектонских остварења. Носиоци заједничког пројекта за Национални водени центар су архитекте

¹³⁷ Спортски центар у Мелбурну на сајту:

<http://www.austadiums.com/stadiums/stadiums.php?id=123>, 5.6.2016.

¹³⁸ Boris Koružnjak, *Zgrade za sport, sažeci predavanja na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu*, Zagreb 2012,

http://www.arhitekt.unizg.hr/nastava/skripta/KoruznjakB_Zgrade%20za%20sport_sa%C5%BEeci.pdf, 60 – 61.

бироа „PTW Architects“ из Сиднеја, који су освојили прву награду на међународном конкурсy. Објекат даје потпуно нови вид приступа пројектовања спортских објеката. Очигледна је намера архитеката да у сваком моменту и учесници и посетиоци имају осећај где се налазе. Због свега наведеног је постала један од најважнијих обележја града.¹³⁹

Слика 34, Национални водени центар или „Водена коцка“ (Water Cube) у Пекингу (2008). Извор: <http://www.water-cube.com/en/venues/introduction/>.

Још једно дело, које је веома посебно и може се издвојити по својој естетици је Водени центар у Лондону (слика 35), архитекте Захе Хадид, отворен 2012. године за Олимпијске игре. Као и други Захине објекти и овај је део органске архитектуре, која се апсолутно уклапа у околину, не реметећи притом своју естетику коју уобличава у односу на функцију.

¹³⁹ „Водена коцка“ у Пекингу на сајту: Национални водени центар или „Водена коцка“ (Water Cube) у Пекингу. Извор: <http://www.water-cube.com/en/venues/introduction/>, 4.6.2016.

Слика 35, Водени центар у Лондону (2012). Извор:
<http://www.archdaily.com/161116/london-aquatics-centre-for-2012-summer-olympics-zaha-hadid-architects>.

Карактеристичан закривљени кров, који симболично представља пливача у води, урађен је од челика, величине два фудбалска терена, 11 159 квадратних метара. Плафон је урађен као покретни елемент, који се издиже и спушта, а да би се то постигло, било је потребно исећи 37 000 делова бразилског водоотпорног дрвета. Сваки елемент је врло прецизно и оригинално планиран, тако да је за унутрашњост крова било потребно 504 000 шrafoва. За постављање крова је искоришћено 2 500 челичних спона обешених на различите висине, због његове закривљености. Оно о чему се водило рачуна је економичност спортског центра, због чега је капацитет од 17 500 гледалаца, смањен на 2 500, након Игара, уклањањем крова и трибина. Такође је оригинална и скакаоница, урађена из једног дела од осам тона челичне арматуре, у коју је уливено 200 кубних метара бетона.¹⁴⁰

Неопходно је поменути и врсте базена, које су се развијале од настанка до данашњих дана. Постоји укупно пет врста и то: затворени или дворански

¹⁴⁰ Више о томе у: Гордана Чановић, Водени центар на расклапање, *Политика – Магазин* „Моја кућа“, 22.7.2011, 2.

базени; спољни базени; дворански и спољни; затим базени у природи и лечилични, здравствени и медицински базени.¹⁴¹

Општи урбанистичко-архитектонски развој Београда и планирање спортских објеката

Први српски устанак био је пресудан догађај у свим аспектима живота становника Србије и Београда. Када је 1813. Београд поново пао у турске руке, српског становништа практично није више ни било у вароши. Почетком 1815. је у њој живело око 60 хришћана, а према првом попису из 1834. живело је укупно 7033 Срба и Јевреја.¹⁴² Све до седамдесетих година XIX века Београд је био опасан Шанцем у који се улазило на 4 капије.¹⁴³ У том периоду, четрдесетих година XIX века, може се рећи да су први објекти за физичку културу, јавна купатила, која су се отварала дуж десне обале Саве, представљала зачетке урбанистичких решења за спортске објекте у Београду.

Године 1842. када је Београд постао престоница Кнежевине Србије, сачуван је оригиналан план Франца Јанкеа, према којем је основан нови део града, ван Шанца, на Западном Врачару. Тај урбанистички план је имао систем повезивања улица једнак систему западноевропских схватања, са правим и широким улицама, са главним урбанистичким потезима, као што су улица

¹⁴¹ Boris Koružnjak, *Zgrade za sport*, sažeci predavanja na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb 2012, http://www.arhitekt.unizg.hr/nastava/skripta/KoružnjakB_Zgrade%20za%20sport_sa%C5%BEeci.pdf, 27.

¹⁴² Васа Чубриловић (ур), нав. дело 299.

¹⁴³ О узгледу вароши, око и у Шанцу у: Branko Maksimović, *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda 1830 – 1941*, Београд 1983, 5; Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014, 56 – 66; О развоју урбанизма у Београду у: Б. Бојовић, *Урбанизам Београда у XIX и XX веку, Годишњак града Београда XLIX – L*, Београд 2002 – 2003, 109 – 130.

Кнеза Милоша, Немањина и Булевар Краља Александра, које су и данас остале међу главним саобраћајницама Београда.¹⁴⁴

За урбанистички развој Београда, а самим тим и за урбанистички развој архитектуре спортских објеката, један од значајнијих догађаја је споразум из 1862. о обавези исељавања турског становништва из Србије, али и предаја кључева градова Кнезу Михаилу 1867. године на Калемегдану.¹⁴⁵

Културни напредак Београда расте почетком XX века, а расписивање међународног конкурса за Генерални урбанистички план 1921. године, сврстава га у западно европске токове урбанизма, јер је то био први међународни урбанистички конкурс у Европи. Две године касније, издвојио се план, где је главни архитекта био Јури Павлович Коваљевски, који после вишегодишњих промена и расправа на ту тему, није спроведен у дело онако како је замишљен.¹⁴⁶

Након исељавања турског становништва из старе вароши Београда, уоквиреног Шанцем, први српски урбаниста Емилијан Јосимовић, професор Лицеја и Велике школе, створио је 1867. на простору Шанца „урбанистичку визију будућег модерног града“. За само неколико деценија, током XIX века, од запуштене и неуређене мале вароши, претварао се у престоницу достојну нове српске државе.¹⁴⁷ Турским одласком губи се источњачки карактер престонице и долази утицај западне, грађанске културе.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Бранко Максимовић, Урбанистички развој Београда 1830 – 1941, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862 – 1868*, Београд 1970, 637.

¹⁴⁵ Branko Maksimović, *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda 1830 – 1941*, Beograd 1983, 13.

¹⁴⁶ Више о Генералном плану Београда из 1923. у: Бранко Максимовић, Од студентских дана до трновитих стаза урбанизма Београда, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 51 – 56.

¹⁴⁷ Branko Maksimović, нав. дело 4; Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014, 222 – 228.

¹⁴⁸ Никола Добровић, *Урбанизам кроз векове*, Београд 1950, 56.

Колико је Београд ишао у корак са другим европским, па и светским, метрополама крајем XIX века, говоре многе чињенице из живота града, које су упућивале на модерност оног времена. Тако је почетком XX века, у Београду живело 89 000 људи, уведен је телефон, електрично осветљење и електрични трамвај међу првима у Европи. Ипак су се све до краја Првог светског рата задржале и неразвијене одлике оријенталне вароши. Као граница истока и запада, тачка спајања и раздвајања, Београд је био град супротности у свим областима живота. Као последица пробужене националне свести и стицања коначне независности 1869. године, положај просвете и културе је био добар. У културном животу и уметности важну улогу су играли млади људи школовани у иностранству. Ово је раздобље када је Србија била отворена средина, која је упијала све што са стране долази, задржавајући, при том, патријархалност своје средине.¹⁴⁹ Они који су заступали српске националне идеје желели су да изграде јединствену српску културу.¹⁵⁰

Свакако је држава та која усмерава и од чијих циљева и планова зависи ток модернизације. Међутим, често се наводи да је приватна иницијатива била далеко значајнија и јача.¹⁵¹ Чак је почетком XX века постојао и отпор према модернизацији, јер се сматрало да се на тај начин губи национални идентитет.¹⁵² Таква идеологија је кочила напредак главног града. Ипак, спорт се у том периоду све више развијао, а број спортиста је сваким даном бивао већи. Спортски терени су ницали на свакој празној пољани у граду, али су поједини груписани терени, као на пример на Тркалишту, донели значајан развој урбанизације спортских објеката. Постојао је утврђен план где ће се који терен поставити, а касније и преместити и изградити нови.

¹⁴⁹ Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije 1896 – 1918*, Beograd 1985, 22.

¹⁵⁰ Једна од најзначајнијих друштвених идеологија у 19. веку код Срба је заснована на националној идеји. Више о томе у: Ана Столић и Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 46 – 47.

¹⁵¹ Дубравка Стојановић, нав. дело 90.

¹⁵² Исто 100 – 102.

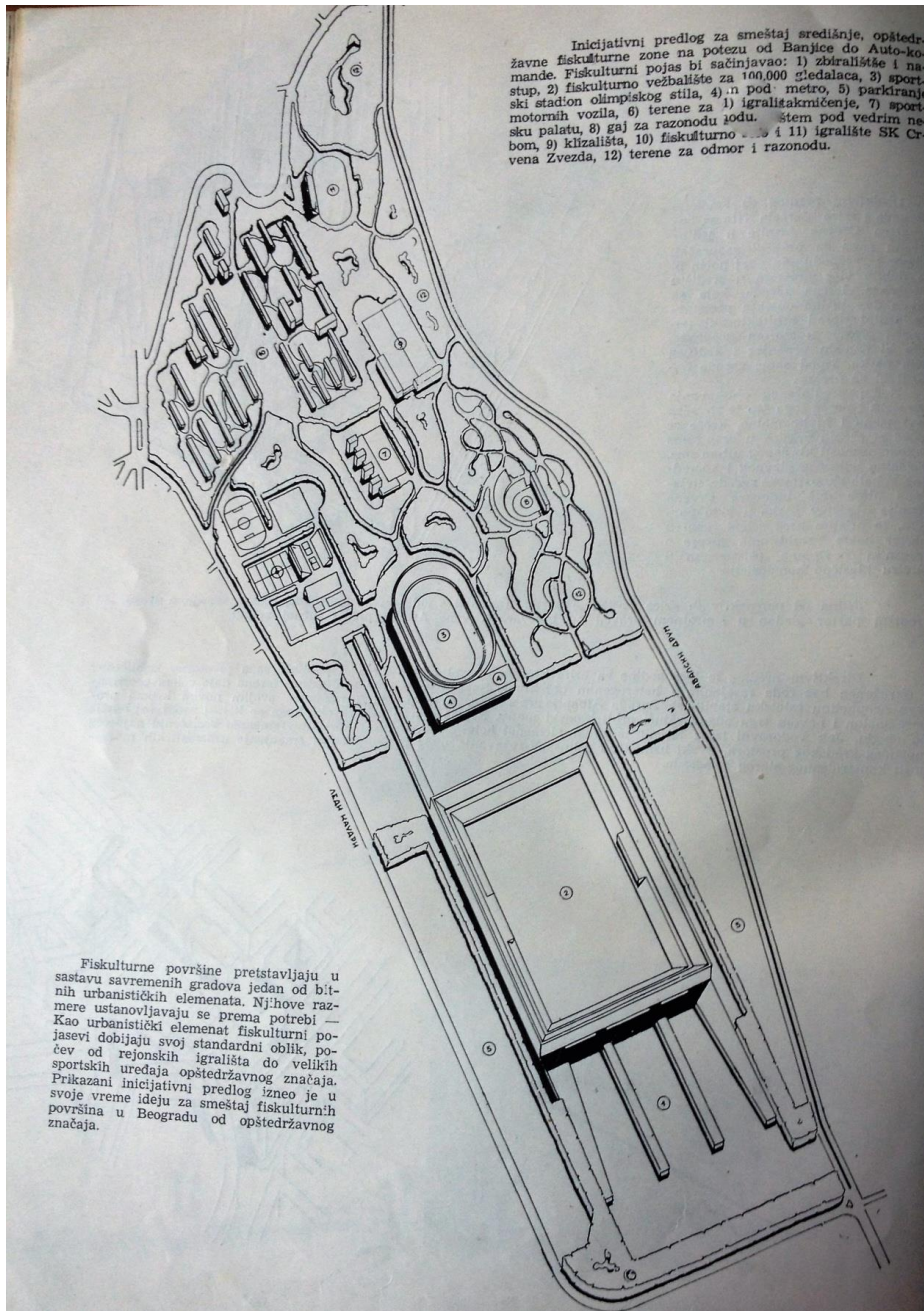
Нешто касније, соколски домови су такође добијали парцеле на местима која су била значајна за даљи развој.

Један од најзначајнијих датума за архитектуру спортских објеката је прво формирање Урбанистичког института Србије, након Другог светског рата,¹⁵³ на чијем је челу био архитекта Никола Добровић. Требало је, пре свега, обновити порушену земљу, уз нове архитектонске концепте, донешене директно из СССР-а. Наредне године Добровић је објавио пројекат реконструкције Београда, у којем је велика пажња била посвећена спорту и рекреацији. У њему је, између осталог, планирао изградњу Политичко – спортског стадиона и Пантеона у Доњем граду на Калемегдану.¹⁵⁴ Планиран је и Фискултурни појас (слика 36), на потезу од Бањице до Аутокоманде, са вежбалиштем за 80 000 људи и спортским стадионом за 100 000 гледалаца.¹⁵⁵

¹⁵³ Урбанистички институт Србије је званично основан 27. новембра 1945. године. Више о томе у: Мирко Радоњић, Зоран Љ. Николић, *Тајна Новог Београда 2*, Београд 2011, 68.

¹⁵⁴ Jelena Živančević, *Socijalistički realizam u arhitekturi*, у: Мишко Шувковић (ur), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, II, Београд 2012, 277 – 303.

¹⁵⁵ Никола Добровић, *Урбанизам кроз векове*, Београд 1950; Помиње се чак и вежбалиште за 200 000 гледалаца у: Мирко Радоњић, Зоран Љ. Николић, *Тајна Новог Београда 2*, Београд 2011, 71.

Слика 36, Фискултурни појас архитекте Николе Добровића. Извор: Никола Добровић, *Урбанизам кроз векове*, Београд 1950.

Један од проблема у вези са грађењем и системским спровођењем планирања ових објеката је био и непостојање одговарајућих специјализованих пројектантских установа, које би се бавиле спортским објектима на тај начин, односно које би иницирале планску изградњу.

Такође постојао проблем недостатка специјализованих предузећа за извођење радова.¹⁵⁶ Ипак, постојала је једна група архитеката која се бавила пројектовањем спортских објеката и која је пројектовала већину спортских грађевина.

Шездесетих година XX века се јавила потреба за конкретном израдом пројектних задатака приликом израде пројеката за спортске објекте. Услед недостатка таквих задатака, рађених на основу претходних анализа програма развоја физичке културе, користиле су се методе норматива површина по глави становника. Таква метода свакако није сигурна и пројектанту намеће да одлучује, не само о пројекту, већ и о развоју физичке културе. Нажалост, стручњаци из области спорта, односно физичке културе нису били довољно укључени у планирање. Ипак, ствари су почеле да се мењају на боље, након скупа „Световање о планирању, пројектовању и изградњи објеката за физичку културу“, који је одржан у Загребу 27. и 28. марта 1962. године.¹⁵⁷ Након тога је започето систематско решавање намена, површина, простора и садржаја, који су омогућили израду шема за објекте за физичку културу.

Планирањем објеката за физичку културу би требало да се баве стручњаци и урбанисти, користећи норме у односу физичке културе према другим друштвеним потребама. За масовну физичку културу потребни су одговарајућих друштвених, стручних и других утицајних фактора, чврсто дефинисани просторни оквири и минимална грађевинска регулативна основа за спровођење дневних, као и дугорочних програма и планова.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Slavko Komar, O politici izgradnje sportskih objekata, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 3.

¹⁵⁷ Kosta Popović, Metod konkretne analize programa razvitka fizičke kulture, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 5; Planiranje, projektovanje i izgradnja objekata za fizičku kulturu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 61.

¹⁵⁸ *Priručnik za izgradnju i održavanje objekata za fizičku kulturu*, Beograd 1970, 7, 8.

Када је реч о појединачним спортским објектима у датом простору, важно је истаћи да је за правилно смештање већих спортских објеката потребно подесити уздужну и попречну оријентацију осе игралишта према странама света, тј, према сунчевом светлосном извору, доминирајућим ветровима и другим природним утицајима. Врло је важно да објекти физичке културе буду у што повољнијим микро климатским условима градског насеља, на пристојној удаљености од производних и других капацитета који загађују ваздух, а што ближе главним саобраћајницама, зеленим парковима, шумским и воденим површинама. Ветрови условљавају, такође, урбанистичку оријентацију спортских објеката и одговарајући положај, с обзиром на удаљеност и величину зеленог заштитног појаса.¹⁵⁹ Дневно осунчавање игралишта, осим тога што делује на психу и расположење, чини терен стерилизованим под утицајем ултра виолетних зрака. Трајање и интензитет осунчавања зависи од географског поднебља и положаја игралишта у односу на стране света, висину, степен нагнутости рељефа на коме је игралиште лоцирано и од изграђености ближе, односно шире околине.¹⁶⁰ Често, међутим, сунчеви зраци могу да буду и непогодни и то колико за играче на терену, толико и за гледаоце, јер доводе до заслепљивања играча у току игре.¹⁶¹

Спортски објекти значајно утичу на спровођење концепта физичке културе. Важно је истаћи и да је изглед спортског објекта веома битан и да увек треба водити рачуна да се уклопи у архитектонско-урбанистичку целину, односно, да се визуелно не издваја из естетског оквира средине.¹⁶²

¹⁵⁹ Исто 14.

¹⁶⁰ Исто 14.

¹⁶¹ Исто 15.

¹⁶² Planiranje, projektovanje i izgradnja objekata za fizičku kulturu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 61.

Преглед развоја београдских објеката по спортовима

Хронологија историјског развоја и периодизација

Први облик физичког васпитања у Београду појавио се 1808. године у оквиру предвојничке обуке, и то у Великој школи.¹⁶³ У аналима је записано да се ту предавао егзерцир и фехтовање (мачевање), односно борење сабљом.¹⁶⁴ Мачевање је први савремени спорт, који се после Првог српског устанка појавио у Србији.¹⁶⁵ Предавао га је коњички капетан Петар Ђурковић.¹⁶⁶ Поновним падом Србије под Турску власт 1813. престала је са радом Велика школа, а самим тим и свака спортска активност. Спортотом су се у то време бавили само Турци, и то цилитањем, грубом војничком игром, са дрвеном мотком која је на врху имала гвоздени шиљак. Попели би се на коња и бацали цилит једни на друге. Таква игра је често доводила до повреда учесника, па и коња. Све до тридесетих година XIX века ово је била једина спортска активност у Београду.¹⁶⁷

Мачевање се поново помиње 1843. године, када је београдски чиновник Јован Нинић¹⁶⁸ унајмио учитеља мачевања да београдску омладину обучава, тако да се ова школа може сматрати првом спортском школом у Београду.

¹⁶³ О настанку и историји Велике школе у: Милојко Р. Гордић, *Велика школа 1808 – 1813*, Београд 2004; Опис прве српске високошколске установе даје нам и Ненад Макуљевић у: Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014, 202; О оснивачу Велике школе Ивану Југовићу више у: Сима Ц. Ћирковић, *Калемегданске сенке*, Београд 2014, 229 – 230.

¹⁶⁴ Војно вежбање је било саставни део наставног програма од самог отварања Велике школе и у првом и у другом објекту у Господар Јовановој улици. Више о томе у: Милојко Р. Гордић, нав. дело 20 – 21; Маринко Пауновић, *Београд кроз векове*, Београд 1971, 1219; Група аутора, *Модерна српска држава 1804 – 2004, Хронологија*, Београд 2004, 26; Živko Radan, *Pregled historije tjelesnog vježbanja i sporta*, Zagreb 1977, 101; Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт, Урбанизација и европеизација Београда 1890 – 1914*, Београд 2008, 328.

¹⁶⁵ Група аутора, *Модерна српска држава 1804 – 2004, Хронологија*, Београд 2004, 26.

¹⁶⁶ Violeta Šiljak, нав. дело 122; Група аутора, нав. дело 26; Živko Radan, нав. дело 101.

¹⁶⁷ Србислав Ч. Тодоровић, *Спорт у старом Београду (XIX век)*, Београд 2009, 12 – 13. Цилитање су Турци изводили на Калемегдану.

¹⁶⁸ Васа Чубриловић (ур), *Историја Београда 2*, Београд 1974, 805.

Прва објављена спортска вест, односила се управо на ову школу. Ова школа налазила се на месту зграде САНУ у Кнез Михаиловој улици.¹⁶⁹ Године 1848. нову приватну школу мачевања отворио је Ђорђе Марковић Кодер,¹⁷⁰ књижевник и учитељ, у школи у близини цркве Светог Марка. После две године рад у овој школи је преузео Чех Јован Замастил.¹⁷¹ Три године касније, 1951. Холанђанин Карл Вилмес, је часове држао у кући Димитрија Црногорца,¹⁷² у данашњој Бранковој улици.¹⁷³

Прве коњичке трке у Београду су одржане 1842. године¹⁷⁴. Годину дана касније отворено је прво купатило на Сави.¹⁷⁵ Важно је напоменути и да су у витешком друштву „Душанов полк“, које је основано 1845. године, неговане атлетске дисциплине, као што су рвање, скакање и бацање камена.¹⁷⁶ Ипак, прва озбиљна атлетска такмичења одржана су тек 20 година касније, испред Милошевог конака у Топчидеру,¹⁷⁷ поводом педесетогодишњице Другог српског устанка, 23 маја. Сликара Стева Тодоровић је за ту прилику израдио два нацрта за тријумфалну капију (на улазу у Топчидер, испред Милошевог конака) и за павиљон трибину (за кнеза Мухаила и угледне госте).¹⁷⁸

Средином XIX века, спорт у Србији се све више развијао, тако да је 1851. године изграђено стрелиште у Топчидеру,¹⁷⁹ у башти Казненог завода.¹⁸⁰ Отворено је уз велику свечаност, којој је присуствовао и кнез Александар

¹⁶⁹ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело, Београд 2009, 22.

¹⁷⁰ Živko Radan, нав. дело 103.

¹⁷¹ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 27.

¹⁷² Маринко Пауновић, нав. дело 1219; Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 27.

¹⁷³ Васа Чубриловић (ур), нав. дело 805.

¹⁷⁴ Посебно је значајно напоменути да су 20 година раније, у фебруару 1822. одржане „кошије“ (коњичке трке) у Чачку, што је прво забележено одржавање коњичких такмичења у Србији, која су имала традицију још из времена Турака, Група аутора, нав. дело, Београд 2004, 46.

¹⁷⁵ Маринко Пауновић, нав. дело 1219; Васа Чубриловић (ур), нав. дело 805.

¹⁷⁶ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 24.

¹⁷⁷ Маринко Пауновић, нав. дело 1219.

¹⁷⁸ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 46.

¹⁷⁹ Васа Чубриловић (ур), нав. дело 808.

¹⁸⁰ Маринко Пауновић, нав. дело 1221.

Карађорђевић. Био је отворен за све грађане, а велику подршку у раду и организацији такмичења је пружала војска. Остало је записано у „Сербским новинама“ од 26. маја 1851. године, да ће „У прву недељу после Свете тројице, тј. 3. јунија отворити се стрелиште у Топчидеру на коме ће сваки без разлике у нишан гађати моћи“. Нажалост, због удаљености од града, стрелиште није било у довољној мери посећено тог дана. Али, познато је да је на отварање дошао из Панчева српски добротвор Илија Милосављевић Коларац, који се у младости бавио стрељаштвом. У његовој заоставштини је, између осталог, сачуван податак да је 16. јуна 1861. године од Општине вароши Београда тражио да му се уступи на Булбулдеру земљиште за стрелиште. Међутим, пошто је архива изгорела, не постоје подаци ни о молби, нити о евентуалном одговору.¹⁸¹ „Београдска стрељачка дружина“ је основана 1865. године, а већ 2 године касније и Савез.¹⁸²

Један од најистакнутијих личности тог времена био је сликар Стева Тодоровић који је 1857. године отворио сликарску школу, у којој је своје ученике подучавао сликању, мачевању и певању. Исте године је основао „Прво српско друштво за гимнастику и борење“.

Физичко васпитање које се заснивало на предвојничкој обуци се задржало у Србији до доласка Чешких соколских предњака за наставнике гимнастике. У школама се физичко васпитање уводи факултативно 1844. године, школским законом, за ученике гимназије. Нажалост, због недостатка стручних кадрова, али и материјалних средстава, настава се тешко спроводила. Тек је „Закон о устројству основних школа“¹⁸³ из 1863. увео гимнастику у све школе у Кнежевини. Држава је одобрила новчана средства за набавку потребних гимнастичких справа и за плаћање учитеља гимнастике, што је

¹⁸¹ „Zvezde na Zvezdari“ povodom 150 godina streljaštva u Beogradu, извор: <http://www.sportskisavezbeograda.org.rs/vest.php?&IDV=10556&акција=&prikaz1=2015&prikaz2=4&sec=2>, 16.4.2015.

¹⁸² Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 27 – 29; Прослава 160 година стрељаштва, 29.9.2011. Извор: <http://www.sportskisavezbeograda.org.rs/vest.php?IDV=880>, 10.2.2012.

¹⁸³ Violeta Šiljak, нав. дело 123.

представљало прекретницу.¹⁸⁴ Ангажован је стални учитељ гимнастике Асканиус Седлмајер из Немачке, који од 1863. године, у наредних десет година предавао у већини школа у Београду. Телесно васпитање је законом уведено у планове основних школа 1871. а од 1882. године поново се спаја гимнастика са војним вежбањем, првенствено због мањка стручних кадрова.¹⁸⁵

Прво отворено вежбалиште, односно први београдски спортски полигон, уређен је 1864. године код Делијске чесме.¹⁸⁶ Када је 1867. Емилијан Јосимовић израдио први урбанистички план, који је био усклађен са европским тековинама,¹⁸⁷ плац је смањен, због чега је сазидана нова ограда и постављена нова дрвена капија. Та нова летња вежбаоница из 1892. је имала далеко уређенији изглед од претходне.¹⁸⁸

Први приручник за гимнастику написао је Петар Предраговић 1873. под називом „Кратка упутства за предавање гимнастике у основним школама“, на 83 стране, са 53 слике.¹⁸⁹ Увођење чешког соколског система у школе 1908. године и поновно одвајање гимнастике од војне обуке, означило је велику прекретницу у предавању. Ангажована су два соколска предњака, а један од њих Франтишек Хофман, који је касније променио име у Мирослав Војновић, помогао је у организовању „Државне гимнастичке школе“ 1908. године, у којој су се формирали стручни кадрови за предавање гимнастике.¹⁹⁰ Министарство просвете Краљевине Србије је 1911. издало „Основна правила и упутства за наставу телесног вежбања у школама.“¹⁹¹

¹⁸⁴ Група аутора, нав. дело 103; Živko Radan, нав. дело 102.

¹⁸⁵ Živko Radan, нав. дело 102.

¹⁸⁶ Група аутора, нав. дело 104.

¹⁸⁷ Дубравка Стојановић, нав. дело 34.

¹⁸⁸ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 44 – 45.

¹⁸⁹ Živko Radan, нав. дело 102.

¹⁹⁰ Исто 103.

¹⁹¹ Violeta Šiljak, нав. дело 123; Živko Radan, нав. дело 103.

Осамдесетих година XX века у Београду се покреће и тениски спорт, а прво игралиште је саграђено на Копитаревој градини.¹⁹² Године 1882. Владан Ђорђевић оснива „Прво београдско друштво за гимнастику и борење“. Занимљиво је да је друштво имало и своју женску секцију коју је водила Вишекова, учитељица вештина у „Вишој женској школи“.¹⁹³ „Прво српско велосипедско друштво“ је основано 1884. године,¹⁹⁴ а већ након три године се оснива и „Велосипедски лист“.

У последњој деценији XIX века и почетком XX уобразано се развија спорт у Београду. У то време формирају се многобројна спортска друштва у којима се негују старе и нове спортске дисциплине, по узору на енглеске.¹⁹⁵ Српско јахачко друштво је основано 1890. године, исте године када и „Београдско клизачко друштво“, а следеће године је одржана прва јавна трка на клизалишту¹⁹⁶ у Бари Венеција. Куглашко друштво „Бајлони“ су 1894. основали радници пиваре. Две године касније, основано је „Весларско пливачко друштво“, чији је председник био Мика Алас. Исте године донешена је и прва фудбалска лопта, одиграна прва фудбалска утакмица и основана лоптачка секција. Године 1899. је основано „Прво српско друштво за игру лоптом“, које је на Врачару имало игралиште са оградом.¹⁹⁷

Један од најважнијих догађаја за српски спорт је оснивање Српског олимпијског клуба, сада Олимпијског комитета Србије, 10. фебруара (23. по новом календару) 1910. године, у редакцији листа „Ново време“, у хотелу

¹⁹² Маринко Пауновић, нав. дело 1221.

¹⁹³ Исто 1221.

¹⁹⁴ Група аутора, нав. дело 133. Остало је забележено да је циљ велосипедског друштва био „распрострањење добрих мисли у публици о велосипеду и практично показивање врлина његових, правећина њему разне излете, шетње, забаве, трке, као и уопште ширење велосипедског спорта свим дозвољеним средствима“, чиме је почео развој бициклизма код нас.

¹⁹⁵ Дубравка Стојановић, нав. дело 328.

¹⁹⁶ Група аутора, нав. дело 135. Још 1855. године помињу се први клизачи на отвореном простору у Бари Венеција у Београду.

¹⁹⁷ Маринко Пауновић, нав. дело 1221; Група аутора, нав. дело 153.

Москва. Основан је на иницијативу младих официра школованих у Француској, на челу са генералом Светомиром Ђукићем, који је изабран за председника. То је била прва званична олимпијска организација код Јужних Словена. Две године касније Србија је имала два представника на Летњим олимпијским играма у Стокхолму, и то у трци на 100 метара на којој је учествовао Душан Милошевић и маратону, који је трчао Драгутин Томашевић.¹⁹⁸ У јулу 1912. Српски олимпијски комитет је примљен за члана Међународног олимпијског комитета.¹⁹⁹

Маја 1912. године, у „Коларцу“ је одржан први јавни бокс меч, на којем су учествовала 3 боксерска пара.²⁰⁰ Првих година XX века су основани први фудбалски клубови и изграђена прва игралишта. Иако српски спортисти нису учествовали на Првим летњим олимпијским играма у Атини 1896. године, један Србин спортиста је ипак остао забележен у историји олимпијског спорта. То је био Момчило Тапавица (1872 – 1949), рођен у Војводини, тада Аустроугарској, који се такмичио за екипу Мађарске. Момчило је освојио бронзану медаљу у тенису и био први Србин освајач олимпијске медаље. Он ће остати упамћен и као талентовани архитекта.²⁰¹

Веома је интересантно поменути и присуство нашег Краља Александра II Обреновића, са државним званичницима, на отварању Летњих олимпијских игара у Атини 1896.²⁰² Он је био гост грчког краља и приређен му је свечан дочек у Пиреју. На самом отварању Игара је између осталих, била подигнута и српска застава, интонирана је српска химна, а краљу су представљени и сви чланови Међународног олимпијског комитета.²⁰³

¹⁹⁸ Чедомир Шошкић (прир.), *Олимпијски вековник*, I, Београд 2010, 52 – 57; Олимпијски комитет Србије, <http://www.oks.org.rs/olimpijski-komitet-srbije/istorija/srpski-olimpijski-klub/>, 14.5.2013.

¹⁹⁹ Група аутора, нав. дело 176.

²⁰⁰ Исто 176.

²⁰¹ Milan Tomić, *Vreme kraljice (rukopis)*, Beograd 2013, 171.

²⁰² Група аутора, нав. дело 149.

²⁰³ Srbslav Todorović, *Srpski olimpijski komitet 1910 – 1920*, Beograd 2003, 5.

Занимљиво је свакако поменути да се 1921. године оснива женска секција за хазену (женски рукомет) при фудбалским клубовима „Југославија“ и „БСК“.²⁰⁴

Од посебног је значаја 1932. година, када је основано Министарство за физичко васпитање народа.²⁰⁵ Године 1938. у Београду су одржане Балканске игре, које су биле највећа спортска манифестација међуратног периода.²⁰⁶ Одржавање ових игара јасно показује значај који је наша земља имала у то време, као и одржавање прве Гран при трке око Калемегдана годину дана касније, а три дана након објаве Другог светског рата.

Након рата, спортска друштва се све више отварају, добијају друга имена, а градитељска делатност узима све више маха. Поново постају актуелни слетови, али овај пут у новом друштвеном поретку, у величању новог вође. Граде се нови стадиони на месту старих, а гради се и прва спортска хала, „Хала спортова“ на Новом Београду, 1968. године. Седамдесете године ХХ века покрећу експанзију грађења спортских објеката због све већег броја међународних такмичења која су се одржавала у Београду. Нажалост, пред сам крај века, услед грађанских ратова и велике економске кризе, практично престаје градња спортских објеката, и великим напорима и након више од 20 година од почетка радова, завршава се највећи београдски спортски објекат, београдска „Арена“, на Новом Београду.

На основу истражених и наведених историјских података, може се направити периодизација, односно подела спортских објеката у Београду према времену настајања. Прва фаза представља оне настале у периоду од 1808. до 1813. где се може говорити само о просторима коришћеним за вежбање, а никако о засебним архитектонским целинама. Потом, следи нови почетак од Другог српског устанка 1815. до средине ХИХ века. Трећом

²⁰⁴ Група аутора, нав. дело 204.

²⁰⁵ Исто 235.

²⁰⁶ Исто 248.

фазом може се сматрати период од оснивања Сликарске школе Стеве Тодоровића 1857. године до краја XIX века. Затим четврту фазу чине објекти настали почетком XX века који су већ имали нека утврђена и дефинисана правила и димензије, затим на објекте настале између два светска рата, где се нарочито издвајају соколски објекти који се опет могу посебно периодизовати.²⁰⁷ Даље објекте можемо одредити временски на оне настале одмах после Другог светског рата, затим на оне грађене педесетих, потом објекте настале шездесетих и седамдесетих година, које се могу издвојити као златно време изградње спортских објеката, потом на објекте настале осамдесетих година, који нису оставили трага²⁰⁸ и последња фаза су деведесете године XX века, када се градила највећа хала у Београду и на Балкану, београдска „Арена“. Почетак трећег миленијума обележиле су реконструкције појединих објеката, као и изградња прве Атлетске дворане у Београду 2016. године .

Ове временске поделе су у суштини само оквир за будуће које би требало да буду још прецизније. Ипак, као што је Александар Кадијевић приметио „Веома је тешко, а понекад и незахвално, прецизно одредити конкретан хронолошки почетак једне архитектонске идеје, теорије или стила, за разлику од појава у политичкој, економској или културној историји.“ То је разлог због којег се већина историографа временски опредељује за деценије или за четвртине векова.²⁰⁹

²⁰⁷ Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015; Владана Путник соколске домове подигнуте између два рата дели на оне саграђене пре уједињења, затим на домове саграђене пре шестојануарске диктатуре, за време и после ње.

²⁰⁸ У тадашњој Југославији током осамдесетих година 20. века изградња ових објеката је била највише усмерена на Сарајево, пред Зимске олимпијске игре 1984. и на Загреб пред Универзијаду, 1987.

²⁰⁹ Aleksandar Kadijević, Prilog metodologiji tumečenja arhitektonske istorije: karakterisanje, klasifikovanje i periodizovanje izdvojenih pojmova, u: D. Jelenković (priredio), *Umetnost, arhitektura, dizajn*, Pančevo 2007, 49.

Коњички спорт

У српском народу су веома биле популарне трке коњаника или косије још од времена кнеза Милоша. Након премештања престонице, Београд је 1842. године био домаћин првих модерних трка, организованих по западно европском узору. Организовао их је енглески конзул Лорд Џорџ Хоцес у част султановог изасланика Сакиб – ефендије.²¹⁰ Занимљиво је да је коњички спорт у оно време у Београду добио име „енглески коњотрк“.²¹¹ Претпоставља се да су одржане и садашње главне железничке станице, у Бари Венецији.²¹² Међутим, није познато да ли је земљана стаза на којој се одржавало такмичење имала некакав архитектонски оквир.

Кнез Михаило је 1862. године у Београду изградио Тркалиште.²¹³ Прве следеће трке организоване су тек 1863. године на иницијативу кнеза Михаила, који је написао и прва правила.²¹⁴ Забележено је да су 14. априла 1863. године он и српска Влада организовали у Београду прве галопске трке, а хроничар је био новинар Живојин Јовановић, који је записао: „Прво београдско тркалиште било је уређено на месту иза гробља, поред Цариградског друма, где су тада приређивани вашари. То је простор на коме се данас налазе: део Булеvara револуције, Правни факултет, хотел „Метропол“, Технички факултет и низ зграда у Улици 27. марта. Тркачка стаза била је у облику елипсе, дугачке 700 хвати (око 1 350 метара). Линија старта и циља је била на Цариградском друму, у висини Кнежевог „чадора“ (почасне трибине) поред кога је била трибина за гледаоце. Коњи су кретали

²¹⁰ Оснивање коњичког друштва, податак преузет из књиге: В. Radovanović, Staništa, Beograd 1991, 23, http://www.zastava-info.co.yu/kultura/monografija/osnivanje_konjickog_drustva.html, 22.01.2010; Б. Цвејић, Дуга историја коњичких трка, http://www.danas.rs/vesti/srbija/beograd/duga_istorija_konjickih_trka.39.html?news_id=151637, 3.03.2010.

²¹¹ Маринко Пауновић, нав. дело 1219.

²¹² Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 21.

²¹³ Исто 39.

²¹⁴ Маринко Пауновић, нав. дело 1219.

у правцу Вуковог споменика, а затим скретали према улици 27. марта. Потом би обишли круг, поново избили на Цариградски друм и стигли до трибине.²¹⁵ Из датог описа стазе, може се закључити, да је овај први Хиподром задовољавао све услове који су били потребни за одржавање трка, а престоница Србије је добила своју прву тркачку стазу.

Свакако треба истаћи да су трибине подигнуте 1864. године, о чему су писале и „Србске новине“. Грађење је извео Илија Ђорђевић, „устабаша еснафа дунђерског“, са Јанаћком Костићем и другима. Постојала је могућност да се на захтев одређене фамилије, или више њих, изгради засебан „чардак“.²¹⁶

Веома је интересантно да је прва правила за коњске трке приредио лично кнез Михаило по угледу на правила бечког хиподрома. Његовим убиством 1868. године, трке су престале да се одржавају у наредних 20 година.²¹⁷

Када се у Београду 1890. године основало Дунавско коло јахача „Кнез Михаило“, тркалиште је пребачено у Бару Венецију, која се налазила на месту данашње железничке станице, али се због непогодног терена следеће сезоне сели на Бањицу, где је 1904. године одржан први српски дерби.²¹⁸ Ово тркалиште није било нимало подесно за потребе трка, јер је конфигурација терена била лоша. Тркалиште није било ограђено, није постојао водовод, а и саобраћајне везе су биле лоше, због чега је Рибникар у

²¹⁵ Историјат Тркалишта, Званична веб презентација Београдског хиподрома, <http://www.hipodrombeograd.rs/istorijat.php>, 23.12.2009; О месту на којем се налазило некадашње Тркалиште у: Андрејевић Михајло, Преображаји амбијента и људи старог Тркалишта, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 104.

²¹⁶ Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд 1964, 66.

²¹⁷ Osnivanje konjičkog društva, isto, http://www.zastava-info.co.yu/kultura/monografija/osnivanje_konjickog_drustva.html, 22.01.2010.

²¹⁸ Исто; Историјат, Званична веб презентација Београдског хиподрома, <http://www.hipodrombeograd.rs/istorijat.php>, 23.12.2009; Б. Цвејић, Дуга историја коњичких трка, http://www.danas.rs/vesti/srbija/beograd/duga_istorija_konjickih_trka.39.html?news_id=151637, 3.03.2010.

свом листу „Политика“ објавио више стручних чланака на ту тему. Због тога је, већ почетком 1912. министар народне привреде, Јаша Продановић уступио земљиште на Царевој ћуприји, где је остало до данас. Како Дунавско коло није имало средства, Рибникар је са пријатељима и познаницима давао прилоге, и на крају су заједничком меницом подигли зајам од којег су завршили изградњу. Хиподром је свечано отворен на Видовдан 28. јуна 1914. године, пред Први светски рат.

Нажалост, Тркалиште је радило јако кратко, јер је у рату било срушено, а још трагичније је што је у рату погинуо и председник Кола, Рибникар. Хиподром је обновљен тек 1920. а тркачка сезона је одржана 1921. године. Тада је извршена нивелација терена, постављен је водовод за поливање стазе, изграђене су нове кладионице и мерионице, стављене су аустралијске старт машине на свим поласцима и засађено је дрвеће и жива ограда око и унутар хиподрома (слика 37).²¹⁹

Слика 37, дерби на Царевој ћуприји, одржан 1936. Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Дунавско коло јахача „Кнез Михаило“ је било централа свим друштвима и као такво је било признато од стране енглеског цокеј клуба, чиме је добило

²¹⁹ Дунавско коло јахача „Кнез Михаило“, *Витез*, Београд 31. децембар 1940, 32 – 42.

интернационални карактер. Под окриљем Кола је основан и Џокеј клуб, а председник централне управе је био Кнез Павле. Сви хиподроми који су били под контролом Дунавског кола су били призната тркалишта, а све трке ван њих су биле нерегуларне.²²⁰

Колико је коњарство било озбиљан спорт и колико му се посвећивало пажње, осим чињенице да су виђенији људи Београда били у управи Кола, говори и податак да је Београдски Џокеј клуб славио своју крсну славу, Светог Ђорђа. Тако постоје сведочанства да је Дунавско коло јахача позивало Његово Величанство Краља на Богослужење и сечење славског колача на дан 6. маја 1931. на Светог Ђорђа у просторије Џокеј клуба у Грачаничкој улици број 18 у Београду.²²¹ Ову вилу, породичну кућу, богатог трговца Милана Павловића, пројектовао је архитекта Никола Несторовић 1911. године, а већ следеће је кућа, која је имала сутерен, приземље и спрат, била завршена. Грађена је у стилу сецесије и историзма, који је био карактеристичан за београдску архитектуру тог времена. Међутим, након Првог светског рата, кућа је издата Посланству Велике Британије и тада је делимично преправљена и дозидана на дворишној страни. Године 1928. кућа је продата Дунавском колу јахача „Кнез Михаило“ и његовом Џокеј клубу. Дунавско коло је желело кућу да прилагоди својој намени и ангажовало је архитекту Ивана Белића. Планови су израђени исте године и на њима се виде преправке у сутерену, где су биле собе за послугу, уместо којих је предвиђена нова кухиња, а у приземљу, уместо кухиње, бифеа, терасе и ходника, био је пројектован ресторан. Међутим, највеће промене су извршене, 1932. године, према пројекту архитекте Александра Јанковића. Са дворишне стране је порушена гаража и саграђена је велика свечана сала која је заузела цело двориште, и чија таваница је саграђена од армираног бетона са стакленим призмама у средишњем делу. Сала је имала позорницу са гардеробама за уметнике, са зидовима украшеним гипсаним радовима.

²²⁰ *Први југословенски спортски алманах*, број I, Београд 1930, 33.

²²¹ АЈ – 74 – 259 - 109

Изнад сале су саграђене просторије за благајну и секретаријат, и терасу ограђену стубовима. Џокеј клуб је био стециште познатих људи из београдског друштвеног живота. Године 1939. према пројекту архитекте Александра Ђорђевића, дозидане су канцеларије на делу терасе према Грачаничкој улици, а фасада је прилагођена постојећој. После Другог светског рата, кућа је променила намену.²²²

У раздобљу између два светска рата можемо пратити најбоље године коњичког спорта, а на тркалишту код Цареве Ћуприје 15. септембра 1940. на „најсвечанији“ начин обележена је педесетогодишњица Дунавског кола јахача „Кнез Михаило“. Влада Илић, први потпредседник Кола, сенатор и индустријалац је открио спомен бисту Владислава Рибникара.²²³ У говору свештеника Јосифа Јосића, чукаричког пароха, наглашено је да се тркалиште у нашем народу пре много векова називало „потечиште“, да љубав нашег народа према коњу датира од давнина, што се види и по грбу некадашње државе Рашке, на којем су се налазиле три златне потковице, као и по нашим народним песмама, где је увек уз јунака опеван и његов коњ.²²⁴

²²² Светлана Недић, Зграда Џокеј клуба, *Наслеђе V*, Београд 2004, 97 – 100.

²²³ Дунавско коло јахача „Кнез Михаило“, *Витез*, Београд 31. децембар 1940, 9 – 10; Свечаност је отпочела у 9 и 30 часова уз присуство изасланика Његовог Величанства Краља, коњичког пуковника г. Војислава Петровића, изасланика Његове Светости Патријарха, проте г. Миливоја Петровића, маршала Двора г. Бошка Чолак-Антића, министра физичког васпитања народа г. Душана Пантића, изасланика министра војске и морнарице, дивизијског генерала и команданта коњице г. Драгослава Миљковића, изасланика министра пољопривреде, помоћника г. Будислава Цвијановића, заступника председника Општине г. Стеве Милутиновића, изасланика начелника главног генералштаба пуковника г. Прендића, знатног броја делегата из скоро свих обласних и подобласних кола јахача, чланова Управе и великог броја чланова утемељача Дунавског кола јахача, као и многобројних љубитеља коњарства.

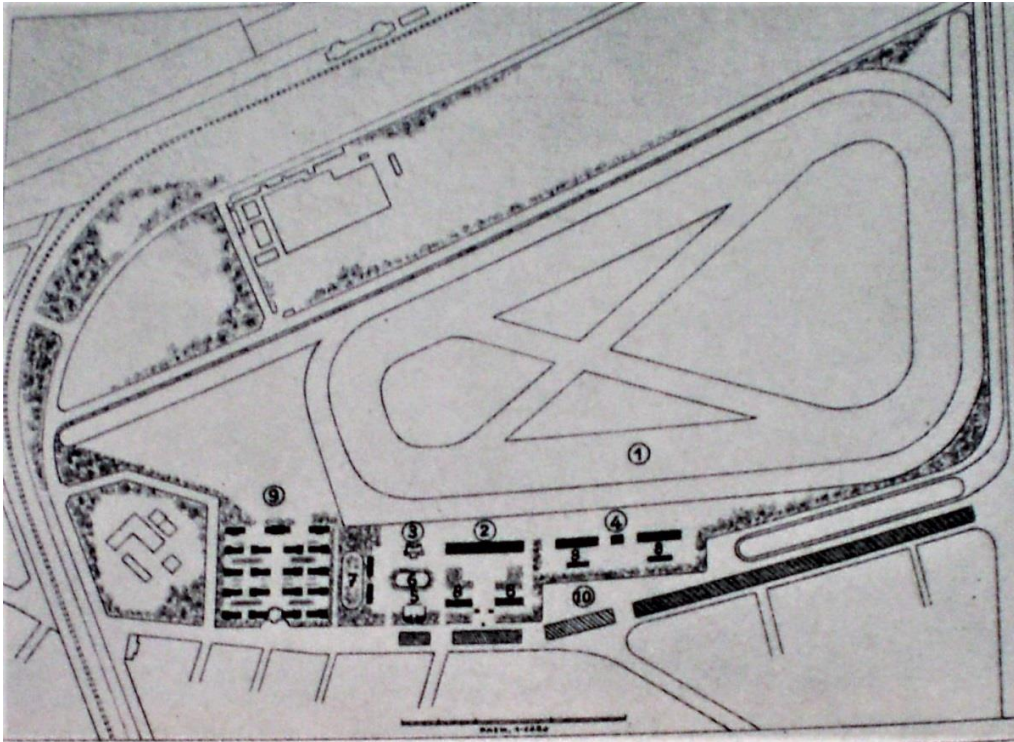
²²⁴ Исто 13, затим 15: Историјске чињенице говоре о биткама, у којима је српска коњица показала велико јунаштво; „Коњица под младим Душаном 1330. године код Велбужда до ноге туче непријатеља; Деспот Стефан Лазаревић 1396. код Никопоља побеђује цвет француског племства и храбре Баварце; 1402. код Ангоре задивљава непобедивог Тамерлана; српска коњица 1442. код Куновице туче силну војску Мурата II; 1526. код Мокача чини чуда; 1806. на Мишару под поп Луком Лазаревићем решава битку у нашу корист; 1912. лети у Солун; 1914. после Цера у потпуности експлоатише добијену битку; после пробоја Солунског фронта, безпримерно гони непријатеља све до Темешвара.“

Може се закључити да је у нашем народу коњарство могло лако да се развије, а најстарији писани податак о коњским тркама датира из давне 1435. године, када су се под Деспотом Ђурђем Бранковићем код Приштине, сваке године изводиле коњске трке на „потечишту“.²²⁵

Занимљиво је напоменути да је Министарство саобраћаја 1935. године известило Коло да је на месту тркалишта планиран железнички чвор, те да би у том циљу требало што пре наћи ново земљиште. Тако је на левој обали Саве, иза тадашње земунске железничке станице, општина града Београда уступила тражених 85 хектара на 75 година за изградњу новог тркалишта. Због тога су позвани и познати стручњаци архитекта Паоло Виети Виоли из Милана и инжењер Мајбаум из Берлина да са нашим стручњацима проуче овај задатак. Пројекат ситуационог плана и планова за поједине објекте архитекте Александра М. Ђорђевића (слика 38), су били одобрени, припремни радови око насипања терена привођили су се крају, а набавка материјала за изградњу главних објеката је била обезбеђена.²²⁶

²²⁵ Исто 15.

²²⁶ Исто 41 – 42.

Слика 38, Ситуациони план тркалишта у Земуну архитекте Александра Ђорђевића. Извор: *Витез* 514, Београд 1940, страна 40.

Очигледно је да је Други светски рат омео идеју да се нови хиподром „Дунавско коло јахача“ још једном премести, овога пута у Земун.²²⁷ До данашњег дана, он је остао на Царевој ћуприји и на њему се одржавају коњичка такмичења. Од када је обновљен, након Првог светског рата, мало се шта изменило, осим што је, у односу на један век раније, интересовање за овај спорт у знатној мери опало.

Београдска јавна купатила и пливачки спортови

Средином XIX века у Београду почињу да се отварају јавна купатила. Прво јавно купатило у Београду на Сави отворили су 1843. године Коста

²²⁷ Милан Просен, Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890 – 1952), *Наслеђе* 7, Београд 2006, 169.

Лапојевић и Димитрије Данић.²²⁸ Купатило је имало уграђен базен за децу и кабине за одрасле,²²⁹ а ангажован је и учитељ пливања. Након четири године, 25. маја 1847. Драгутин Карловански, „београдски фабрикант“ отворио је „Прво српско купалиште и пливалиште“ и такође ангажовао наставника пливања.²³⁰ Забележено је да је пливалиште „преко 14 хвата дугачко и 4 хвата широко и ограђено обезбедителном мрежом.“²³¹ Учитељ пливања је био Италијан Алберто Драгонер.²³² Карловански се помиње и као Карло „први у Србији сирћетни фабрикант“, предузимљиви Немац, чије је пливалиште прво у Србији бележило метеоролошка посматрања, односно пратило топлоту воде и ваздуха. Купалиште, нажалост, није дуго трајало, а Карловански је отворио бакалницу и наставио да се бави трговачким послом у Београду.²³³

Године 1854. капетан Миша Анастасијевић је на Сави код пристаништа, у Карађорђевој улици близу садашњег моста, изградио купатило са 12 „собица за купање“.²³⁴ Две године касније, у пролеће 1856. на месту тог купатила Београдска општина гради веће купатило за своје становнике.²³⁵

Године 1865. на Сави „испред куће Настаса Захе“, код моста у Карађорђевој улици, је изграђено купатило Милоша Димитријевића, које је названо и „Фризерово“ купатило, на основу његовог заанимања. Имао је 2 базена и

²²⁸ Код Симе Ћирковића наилазимо на податак да је ово купатило отворено годину дана раније. Погледати у: Симо Ц. Ћирковић, *Калемегданске сенке*, Београд 2014, 235.

²²⁹ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 22; Маринко Пауновић, нав. дело 1219. Живорад Јовановић наводи да је ово купатило отворено 1853. Видети у: Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд 1964, 67.

²³⁰ Маринко Пауновић, нав. дело 1219; Васа Чубриловић (ур), *Историја Београда 2*, Београд 1974, 813; Сима Ћирковић наводи годину 1845. као годину у којој је отворено „Прво српско пливалиште“, у: Сима Ц. Ћирковић, нав. дело 237.

²³¹ Živko Radan, нав. дело 103.

²³² Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 25; О молби учитеља пливања Алберта Драгонера управи града Београда у: Живети у Београду 1842 – 1850, Документи управе града Београда, Београд 2005, 510 – 511.

²³³ Живорад П. Јовановић, нав. дело 67.

²³⁴ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 230 – 31.

²³⁵ Исто 31 – 32; Живорад П. Јовановић, нав. дело 67.

већи број кабина за купање у хладној води. Шест година касније га је преуредио, а наследили су га синови који су га још дуго држали.²³⁶ Касније су направљене велике дрвене платформе, које су стајале на бурићима, јер на тој страни реке није било пешчаних плажа. „На тим платформама су били басени као какве велике корпе од дасака спуштане у воду“, од којих су неки имали кров да штите од сунца, а око њих су биле кабине и по једна просторија са тушевима. Базени су били засебни за мушкарце и жене, а за мајке са децом је постојао базен „школица“, где се кроз тунел излазило директно у Саву. Ту су биле и велика и мала трамболина. На крову овог купатила је била тераса са рестораном. Иза „Фризеровог“ или тзв. „Зеленог“, постојало је и „Плаво“ купатило, односно „Оријент“, инжењера Јефтимијадиса, које је такође било направљено од дрвених платформи на бурићима. Иза ова два је било још једно, војно купатило на понтонима.²³⁷ Занимљиво је да је 1867. и Стева Тодоровић држао купатило на Сави, код Бранковог моста у Карађорђевој улици, али није познато шта се касније десило са њим.²³⁸

Осим јавних купатила на рекама, београђани су имали прилику да користе и јавна купатила - амаме.²³⁹ Свакако је важно издвојити и „Парно купатило браће Крсмановић“, у улици Цара Душана 45 (слике 39. и 40), подигнуто давне 1901. године, касније познато и као Јавно топло купатило „Дунав“.²⁴⁰ Комплекс је грађен до треће деценије XX века на остацима „Малог амама“, за који се претпоставља да је из XVIII века. У средишту је био кружни базен,

²³⁶ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 47; У документима управе града Београда су сачувани дописи, где Милош Димитријевић моли за дозволу за градњу купатила још 1862. године. Тада је одбијен јер је био аустријски поданик. Касније му је одобрена градња. Више о томе у: *Живети у Београду 1851 – 1867, Документи управе града Београда*, Београд 2005, 521 – 524.

²³⁷ Александар Дероко, Београд на сусрету два века, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 29 – 30.

²³⁸ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 51.

²³⁹ Опис једног амама на Дорћолу у: Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014, 150.

²⁴⁰ Град без јавног купатила, <http://www.politika.rs/scc/clanak/243243/Grad-bez-javnog-kupatila>

амам, и мањи базен полигоналне основе са хладном водом. Године 2001. је проглашен спомеником културе. Зграда купатила обликована је у духу академске архитектуре, као приземни објекат са спратним бочним ризалитом, који се у зони крова завршава балустрадом. Фасаде су симетрично решене, а у средишњем делу је полукружно завршени портал, са троугаоним забатом. Прозори су завршени троугаоним тимпанонима, између којих се налазе плитке лезене са капителима.²⁴¹ Интересантно је поменути да су играчи првог домаћег ватерполо клуба „Север“, педесетих година XX века, управо у овом купатилу имали своје тренинге, али и такмичења. Утакмице су се играле са смањеним бројем играча због величине базена, а могло је укупно да стане десетак гледалаца, на балкон, изнад базена.²⁴² Године 2008. је донета одлука да се купатило реновира и у њему отвори културни центар са разноврсним садржајима, али до реализације до данас није дошло.

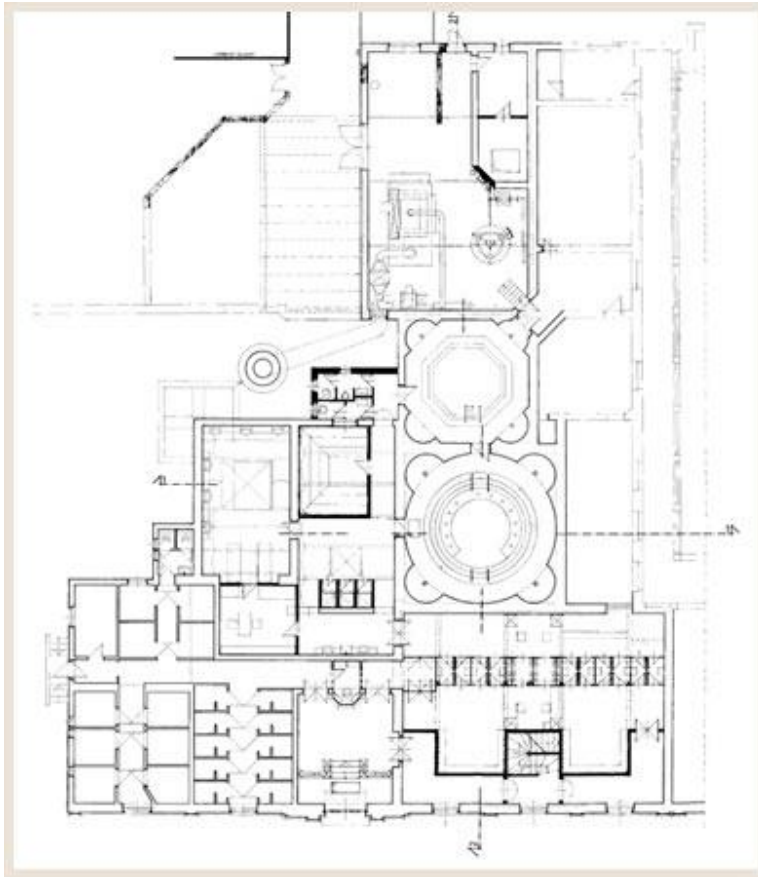
Слика 39, Парно купатило Браће Крсмановић (1901). Извор: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/parno_kupatilo_brace_krsmanovic.html.

²⁴¹ Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда, Парно купатило Браће Крсмановић,

http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/parno_kupatilo_brace_krsmanovic.html

²⁴² Зоран Цвијић, Парно купатило „Крсмановић“,

http://www.danas.rs/danasrs/periskop/parno_kupatilo_krsmanovic.48.html?news_id=237590, 9.10.2015.

Слика 40, Парно купатило Браће Крсмановић, основа приземља (1901).

Извор:

http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/parno_kupatilo_brace_krsmanovic.html

На простору данашњег Спортског центра „Милан Гале Мушкатиновић“, након Првог светског рата, изграђен је први спортски центар у Београду „Ђачко купатило“. Основано је 1919. на иницијативу директора Друге мушке гимназије Мирка Поповића и подршку директора Реалке, Илије Ђукановића. Већ следеће године, почело је са радом, а како није било свлачионица, посетиоци су се пресвлачили на оближњем укотвљеном шлепу. До купатила се долазило преко Калемегдана, са простора где је сада Зоолошки врт, преко железничке пруге, кроз дрворед јабланова и топола. На улазу у купатило је стајала дрвена кућица, где је био контролор за карте. На

кућици је постојала и мала остава за ствари од вредности, а изнад је стајала табла на којој је кредом био написан датум и температура воде.²⁴³

После две, три године, изграђена је зграда на стубовима,²⁴⁴ где се у левом крилу налазила свлачионица за ученице, стан за чувара и одељење за чување весала и свега неопходног за одржавање купатила. У десном крилу се налазила гардероба за ученике, а у средњем за родитеље, професоре и друге госте. Са спољне стране су се такође налазиле кабине за родитеље и професоре. Испред зграде се налазила чесма са питком водом. На самој реци су биле постављене две платформе од дасака са мостићима на бурадима, који су заграђивали простор одређен за купање у реци. Тај простор је био ограђен дебелим балванима везаним жицом, који су били подељени у две зоне, за непливаче у плићем делу и пливаче у дубљем. Ту су касније постављене и трамболине на платформама.²⁴⁵

На обали се налазила плажа насута песком, а за улазак у воду су послужиле две стазе са каменим плочама, које су некада поплочавале Кнез Михаилову улицу. Ка кули Небојша су направљени терени за одбојку, лакоатлетска стаза, место за скок у вис и даљ, као и куглана, затим су ту постављене и справе за вежбе, кругови, вратило. Преко пута, на борчанској страни, су се тада налазиле простране пешчане плаже, које су због своје лепоте назване плаже „Кефалоније“.²⁴⁶ Даље, према електричној централи, налазило се купалиште војске, затим купатило „Мон плезир“, где су се купали Дорћолци и потом, јеврејско купатило.²⁴⁷

²⁴³ Владета Д. Лимић, „Бачко купатило“ на Дунаву, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 279 – 280.

²⁴⁴ У пролеће су се Сава и Дунав изливали, због чега је зграда зидана на стубовима. Више о томе у: исто 280.

²⁴⁵ Исто 280.

²⁴⁶ Исто 280 – 281.

²⁴⁷ Исто 279.

У раздобљу између два рата, на десној обали Саве је било 18 купалишта на дрвеним сплавовима (слика 41), а међу њима су посебно били популарни, „Лепа Нивернеза“, „Смиљево“, „Трнинић“ (слика 42) и највеће, „Народно купатило Општине града Београда“.²⁴⁸ Старо општинско купатило са својих 80 кабина није било довољно за потребе све већег града. Због тога је направљено ново, далеко веће (слика 43), према пројекту архитекте Ђорђа Лукића. Купатило се састојало из десет делова, повезаних гвозденим сајлама. Имало је површину 2 500 м², а пловило је на 2 000 празних дрвених буради, спојених конструкцијом од три реда греда. Купатило је било обојено у зелену боју, располагало је са 425 пространих кабина и три базена за непливаче, и то мушких и женских, димензија 8 x 14 и један мањи за децу. Над средњим делом се налазило неколико већих кабина, бифе, магацин за веш и велика покривена тераса са рестораном. На горњем делу се налазила тераса за сунчање, а на њој једна велика и две мање трамболине. На сваких 15 метара су биле постављене гвоздене ступнице ка води, а уз цело купатило стајао је конопац за придржавање пливача. Било је дугачко 100 метара, а широко 25 метара, имало је три прилаза, у средини и на крајевима, повезано са купатилом на обали, које је имало још око 300 кабина, кухињу, ресторан, берберицу за мушкарце, амбуланту, ауто, телефон и друго. Купатило је било врло комфортно са пијаћом водом, тушевима, електричним осветљењем током ноћи, а било је украшено палмама и другим цвећем. Изградња је започета 18. маја 1933. године, а отворено је 29. јула исте године. Већ на самом почетку, због све већег броја купача, наметало се питање проширења купатила, пред следеће сезоне.²⁴⁹

²⁴⁸ Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (I), arhitekti, pojmovi*, Beograd 2005, 36.

²⁴⁹ *Народна купатила О.г.Б.*, БОН 1 – 3, Београд 1934.

Слика 41, купатила на Сави (између два рата). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Слика 42, купатило „Трнинић“ на Сави (између два рата). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Слика 43, Народно купатило Општине града Београда (између два рата).
Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Свакако треба поменути и друга јавна купатила која су некада имала велику улогу у животу престоног Београда. Међу њима су и прво купатило – амам које је изградио још Кнез Милош у улици Адмирала Гепрата 14,²⁵⁰ затим амам на Калемегдану у Доњем граду (сада Планетаријум), јавно купатило у Мишарској улици, потом у Господара Вучића, у близини Цветкове пијаце и друга.

Почеци соколства и соколске архитектуре у Београду

„Соколство је данас једна народна, свим словенским народима заједничка, дакле, свеславенска установа, која иде за тим, да народу одгоји здраве и чврсте синове и кћери, која с одгојем телесним нераздрживо спаја и одгој

²⁵⁰ Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда,
http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/amam_kneza_milosa.html

душевни. Соколство је основано за заштиту отаџбине, оно одгаја тело за борбу и победу“ – Мирослав Тирш.²⁵¹

Идеологија соколства имала је дубок национални значај и подразумевала је борбу за ослобођење и уједињење свих Словена. Настала је код Чеха услед вишевековног ропства и потребе да се спасе и очува нација. Није имала ни верски, ни сталешки, ни политички карактер. Развијајући се у окупираној земљи, на самим почецима, соколска друштва су била принуђена да раде под маском гимнастичких друштава. На тај начин успела су да се одрже и учврсте у борби за остварење соколске мисли.

Настанку соколске идеологије²⁵² претходило је оснивање немачких Турнера (Turner), гимнастичког удружења, које је настало 1811. као реакција на Наполеонову окупацију. Оснивач овог удружења био је немачки филозоф и педагог Фридрих Лудвиг Јан, чија је идеја била да преко гимнастике ојача физичку и моралну снагу немачке нације која је пала под француску окупацију. Овај принцип је довео до бујања националне свести и ослобођења.²⁵³

Потребно је истаћи да се крајем XVIII и кроз цео XIX век Европа сусреће са питањима нација и националности, због чега се национални покрети рађају и у крајевима у којима су раније били потпуно непознати. У другој половини XIX века поставља се и питање расе, а веза са национализмом је више него очигледна. Због тога је национализам изузетно порастао од 1870. до 1914. године.²⁵⁴ Владари су били свесни значаја нације, и спортских

²⁵¹ Јосип Хануш, *Соколска читанка*, Загреб 1925, 21.

²⁵² Милош Тимотијевић, *Соколско Друштво у Чачку 1910 – 1941*, Чачак 2006, 5. Може се закључити да је потреба Грка за слободом створила телесну вежбу. Из сличних мотива у 19. веку створено је и соколство.

²⁵³ Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 10-11.

²⁵⁴ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1992, 104 – 110.

манифестација, кроз које се национална идеја могла масовно успостављати. Порастом модерних масовних медија, као што су новине, биоскоп и телевизија, популарна идеологија могла је да се користи у сврху пропаганде и приватних интереса и држава. На тај начин, кроз масовне медије, национални симболи постају део живота сваке индивидуе. Такође, спорт је повезао приватни и друштвени живот. Међународни спорт изражава националну борбу, спортисти су представници нације или државе. Оно због чега је спорт тако јединствен и због чега је ефектнији у уливању националних осећања, од свих догађаја намењених мушкарцима, је лакоћа са којом сваки политичар и јавна личност идентификује нацију са изврсним младим особама, спортистима. А сваки мушкарац жели или је некада желео да буде успешан спортиста.²⁵⁵ Веома су значајне и јавне церемоније, обичаји и симболи нација, јер путем њих сваки припадник заједнице учествује у њеном животу и на тај начин посвећује се и њеној судбини.²⁵⁶ Осим тога, „јавне“ су оне церемоније, које су насупрот затвореним друштвима, приступачне свима, као јавна места или јавни објекти.²⁵⁷ На тај начин сваком појединцу у заједници се даје посебан значај и скреће пажња да може својим деловањем да учествује у јавном животу, односно у креирању заједнице.

Основе за успон соколства код Срба налазе се у развоју гимнастичких вежби. Прва друштва нису била прожета оном дубоком идеологијом, која је била темељ за настанак чешког, као и соколства уопште. Један од разлога је и слобода, у то време, у Кнежевини, а касније у Краљевини Србији. Срби који су живели на окупираним територијама су, уствари, схватили праву суштину соколске идеологије и стварајући удружења, под привидом гимнастике и спорта, искористили је у остварењу слободе и уједињења са осталим југословенским народима.

²⁵⁵ Исто 141– 143.

²⁵⁶ Antoni d. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998, 125.

²⁵⁷ Jirgen Habermas, *Javno mnjenje*, Beograd 1969, 8.

Соколи су утврдили соколску идеју, коју чине пет васпитних мисли, а то су: телесна, морална, народна, демократска и напредна. Сматрали су да је телесна најважнија, јер се са њом долази до свих осталих, а да је за морално васпитање најважнија, тзв. соколска дисциплина. Појам грчке калокагатије, или јединство телесне савршености и морала, односно доброте, је и соколски идеал. Римљани су користили реченицу *mens sana in corpore sano* – „у здравом телу здрав дух“, док су Соколи употребљавали Тиршово гесло „Јачајмо се“.²⁵⁸ У другој половини XIX века, српске народне песме, које је сакупљао Вук Караџић, имале су велику популарност у читавој Европи. Један од блиских Тиршових сарадника, Емануел Тонер предложио је 1862. године, исте године када је и друштво основано, да се имену дода име Сокол, јер му се допала симболика коју је та птица имала у српском народу. Он је уочио да народни песник, гуслар, јунака пореди са птицом соколом када жели да истакне његове најбоље особине. Ту птицу, српски народ је узео за симбол јунаштва, хитрине и смелости.²⁵⁹ Чеси су сматрали да управо те особине треба да красе чланове њиховог друштва.

Приликом оснивања школа, у најстаријим плановима, налазимо и телесно вежбање. У почетку су учитељи гимнастике били странци, а касније се и наши учитељи оспособљавају да држе часове. Гимнастика се предавала у војничком духу. Тако знамо да је 1848. године, Ђорђе Марковић Кодер био учитељ гимнастике и мачевања у војном заводу (Прва приватна школа фехтовања отворена је новембра 1843. године, затим 1848. коју је водио Кодер²⁶⁰). Он је пре тога био учитељ мачевања и гимнастике у Сегедину, где је предавао сликару Стеви Тодоровићу.²⁶¹ Тада су за учитеље гимнастике постављани официри. Касније, школским законом из 1883. године,

²⁵⁸ Јосип Хануш, нав. дело 27 – 28.

²⁵⁹ Анте Брозовић (ур), *Соколски зборник*, Београд 1934, 159.

²⁶⁰ Мачевање на нашим просторима, преузето из: Душан Вукић, *Мачевање у Југославији 1928 – 1998*, Београд 1998, <http://www.mss.org.rs/index.php/istorija>, 12.04.2011. О првој приватној школи мачевања, као и школи Ђорђа Марковића Кодера је било већ речи.

²⁶¹ Више о сликару Стеви Тодоровићу у: Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стеван Тодоровић 1832 – 1925*, Београд – Нови Сад 2002.

гимнастика је постала обавезан предмет у основним, средњим и стручним школама.²⁶²

Са оснивањем све већег броја соколских друштава крајем XIX века, јавља се потреба за засебним домовима, који су били намењени искључиво раду Сокола. У зависности од материјалних средстава зависио је и изглед и величина грађевине. Осим задовољења функционалних захтева, веома се водило рачуна и о естетском изгледу грађевине. Идеја за соколску грађевину – соколану, која би служила телесном вежбању, преузета је од старих Грка. Стара Грчка је одувек била инспирација уметника, нарочито архитеката. Вековима се кроз грађевине, без обзира на оригиналност стилова, провлачио, макар и ситан детаљ античког храма.

Соколски домови су пројектовани по узору на турнерске домове. Ипак, у међуратном периоду уочљива је и експанзија суштински сличних објеката, као што су фашистички домови у Италији, као и народни домови у Турској. И у једној и у другој земљи владали су тоталитарни режими који су у овим објектима видели место окупљања истомишљеника, где су могле да се спроводе национално политичке идеје владајућег режима.²⁶³

„Соколана је она просторија у којој се редовно одржавају вежбе чланова. Требало је да буде главно стециште сокола и да буде тако уређена да се и зими и по невремену може у њој вежбати без опасности по здравље“.²⁶⁴ Соколи су још на самим својим почецима установили одређена правила која су морала да се поштују при грађењу соколане. Она је требало да буде толико пространа да на сваког вежбача дође четири до пет квадратних метара, док је минимална површина морала да буде бар 54 м², а висина четири до шест метара. Ширина према дужини морала је износити два према три. Требало је водити рачуна о томе да соколана буде заштићена од

²⁶² Богдан Сперњак, *Повест гимнастике и соколства*, Винковци 1931, 33.

²⁶³ Владана Путник, нав. дело 41-42.

²⁶⁴ Хинко Машек Боснодолски, *Соколско вјежбање*, Загреб 1894, 11.

промаје, а зими се морало ложити, тако да температура буде од 12 – 14 степени. У току спарних летњих вечери важно је било вежбати на ваздуху. Вежбалиште је требало заштитити према северној страни. У случају да вежбалиште нема довољно простора за све чланове, требало их је разврстати у групе на по један сат. Међутим, најбоље је било да сви вежбају у исто време. Под вежбалишта је могао бити од чврсто набијене земље, дрвета или, како је то био обичај у Француској, насипан ситним песком на дубину од 30 – 45 цм. Строго се морало водити рачуна о редовном брисању прашине. Дрвени под требало је ребати, а песковито тло прекопавати, после сваког часа, да би увек било влажно. После сваког чишћења соколана се морала проветравати. Сматрали су да би било пожељно да уз сваку соколану постоје и просторије за пресвлачење и купатила за туширање.²⁶⁵

Касније, почетком XX века соколски домови су добили све већи значај, тако да се и структура мењала. Тако су у односу на број вежбача, подизани соколски домови једноставне, развијене и сложене структуре. Први је имао вежбаоницу, свлачионицу, тоалет и собе за одбор. Дом развијене структуре, је поред поменутих, имао и собе за предњаке, читаоницу и књижницу, простор за одржавање скупштине и стан за начелника. Дом сложене структуре је имао и две вежбаонице, собе за мушке и женске предњаке, тушеве и собе за друге одсеке друштва, а често је у домовима било још неко културно друштво.²⁶⁶

Домови су били уздигнути пола метра од нивоа терена²⁶⁷, са вежбаоницом, углавном, у приземљу. Најбољи облик за вежбаоницу је правоугаони облик чији однос страница износи три према два, док би висина сале требало да буде најмање шест до седам метара, због смештаја справа. Ипак, сувише високе сале су се јако тешко грејале. Под би требало да буде раван и

²⁶⁵ Исто 11 – 12.

²⁶⁶ V. Švajgar, *Sokolski domovi, prvi deo, Jugoslovenski Sokol* 3, god I, Ljubljana, 1924. 37 – 40.

²⁶⁷ Владана Путник, нав. дело 42.

еластичан, а препоручује се дупли под и то доле од меког, а горе од тврдог дрвета. Под такође може бити и од плуте прекривене линолеумом. Доњи део зидова вежбаонице би требало до један и по метар висине обложити дрветом или премазати масном бојом.²⁶⁸ Прозоре би требало ставити високо, до два метра изнад пода, по могућству на више страна.²⁶⁹ Поједини соколски домови су имали и галерије, углавном постављене преко пута позорнице. Свлачионице су биле поред сала и имале су ормариће. Објекти су се углавном грејали парним грејањем.²⁷⁰ Законом о подизању домовна, сва друштва су била у обавези да траже одобрење за изградњу од Министарства физичког васпитања народа.²⁷¹

У приоритетне соколске грађевине, касније су увршћена и соколска слетишта, која су, као и домови, имала прописане просторе, делове. Најважније је било 1) збиралиште, које је служило за потребе учесника и где су се налазиле свлачионице, зборишта, наступишта и саобраћајни простори, 2) арена слетишта је служила за одржавање свечаности, а ту су спадали и 3) простори гледалаца, као и тзв. саобраћајни простори гледалаца.²⁷²

Свако соколско слетиште требало је да задовољава следеће услове: 1) прилазе до слетишта требало је тако распоредити да се још изван слетишта благовремено раздвоје учесници од гледалаца. Збиралиште и простори гледалаца су морали да имају довољан број добро распоређених улаза, где су се на улазу у збиралиште строго делили на мушке и женске, 2) збиралишту је требало посветити исту пажњу као и гледалишту, јер је тежиште слета било на учесницима, 3) на збиралишту је требало да постоји довољан број свлачионица, тако да је сваки учесник имао своје место. Уз свлачионице је требало поставити довољан број праоница, нужника и

²⁶⁸ Milorad I. Feliks, Higijena vežbaonice, *Sokolski glasnik* 2, god. IV, Ljubljana 1933, 2.

²⁶⁹ Исто 2; V. Švajgar, Sokolski domovi, drugi deo, *Jugoslovenski Sokol* 4, god I, Ljubljana, 1924, 60.

²⁷⁰ V. Švajgar, Sokolski domovi, treći deo, *Jugoslovenski Sokol* 5, god I, Ljubljana, 1924, 72 – 75.

²⁷¹ Anonim, Zakon o podizanju domova, *Sokolski glasnik* 21, god. III, Ljubljana, 1932, 4.

²⁷² Коста Петровић, нав. дело 66.

других споредних просторија. Наступиште и саобраћајни простори збиралишта морали су имати толику површину и бити тако распоређени, да се на њима могао несметано развијати ток слетских свечаности, 4) нарочита пажња се посвећивала арени, како би се за време свечаности осећала међу свим учесницима пуна унутрашња повезаност и узвишено расположење. Требало је да буде довољно велика да је на њој могла истовремено да наступи највећа група учесника, али и да сви учесници у њој могу истовремено да се построје, 5) између збиралишта и арене морала је постојати добра веза, 6) просторе гледалаца требало је тако распоредити да је сваки гледалац могао пратити ток приредбе, а да се на саобраћајним просторима могао несметано развијати саобраћај и, на крају, 7) вођство слетских свечаности требало је тако сместити, да може што успешније да се равна током свечаности.²⁷³

Као почетни оквир за каснији настанак и развој соколске архитектуре у Београду, може се узети година 1857. Наиме, познати српски сликар и академик Стева Тодоровић (1832-1925) (слика 44), по повратку са школовања из иностранства 1857. године, у Београду оснива „Уметничку школу“,²⁷⁴ која је уз сликарство неговала и певање, свирање, мачевање, телесно васпитање и приређивање позоришних представа. Исте године је, на иницијативу својих ученика, основао „Прво српско друштво за гимнастику и борење“.²⁷⁵ Школа се налазила на Косанчићевом венцу бр. 2 у кући сликара Милије Марковића – Распопа, где је касније била Народна библиотека, која је изгорела у бомбардовању 1941.²⁷⁶

²⁷³ Исто 66 – 67.

²⁷⁴ Школа је била смештена у кући Милије Марковића на Варош капији. У тој згради је касније била Народна библиотека, срушена у бомбардовању 6.4.1941. Србислав Ч. Тодоровић, *Спорт у старом Београду (XIX век)*, Београд 2009, 33.

²⁷⁵ Саша Недељковић, Соколи прегатоци, *Добровољачки гласник*, бр. 21, Београд, јун 2003; Маринко Пауновић, нав. дело 1221.

²⁷⁶ Aleksandar Stanković, *Viteško, dvorsko i građansko mačevanje u Beogradu*, Beograd 2003, 106.

Слика 44, Стева Тодоровић (1832-1925). Извор:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/sr/archive/e/ec/20091210191742%21Stevan_todorovic.jpg.

Тодоровићеви ученици су у почетку вежбали на пољани у близини Саборне цркве, а затим у магазиама Саве Спахије, на месту садашње основне школе “Краљ Петар Први“. Справе су биле скромне: кругови, тегови, мотке. Вежбало се такмичење у надметању и борењу палицама и мачевање мачевима и сабљама. Тако су магазие Саве Спахије дате на коришћење „спортистима“. Са почетних шеснаест вежбача, број је стално растао, због чега је Стева Тодоровић своју сликарску школу и гимнастичку дружину преселио 1860. године у просторије тадашњег Турског хана.²⁷⁷ Исте године, трећи дан Ускрса, приредио је јавну вежбу, што је била прва јавна приредба оваквог типа у Београду и Србији, а којој је присуствовао и кнез Михаило.

²⁷⁷ Душан М. Богуновић, *Соколство и народна војска*, Загреб 1927, 7 – 8; Србислав Ч. Тодоровић, *Спорт у старом Београду (XIX век)*, Београд 2009, 34.

Следеће године одлази у Беч, али се врло брзо враћа и отвара школу у кафани, чији закуп није успео да плати, због чега је газда продао справе и слике. Кнез Михаило је тада почео да помаже поверавајући му на васпитање и свог сина Велимира. Обезбедио му је две просторије у Старом здању у улици Краља Петра, где се данас налази Народна банка.²⁷⁸

Пошто је кнез Михаило био одушевљен идејом да се омладина телесно развија и јача и високо је ценио рад Стеве Тодоровића,²⁷⁹ одредио је да се земљиште на месту садашње Српске академије наука и уметности, огради и користи у те сврхе. Године 1861. изградио је о свом трошку, код Калемегдана, на месту где је касније подигнут хотел „Српски краљ“, дворану за вежбање и опремио је савременим справама.²⁸⁰ Након пионирских покушаја да се простори магаза и гимназија, као и пољане, ставе у функцији вежбања, ова дворана је грађена искључиво за телесно вежбање.

Млади војни лекар, књижевник и политичар, Владан Ђорђевић, активан у друштву Тодоровића, предложио је министру Милутину Гарашанину да се организује једно велико гимнастичко друштво које би припремало децу и омладину да се правилно телесно развијају и буду здрави. Централно друштво било би у Београду, са огранцима у свим већим градовима Србије. У кафани „Српска круна“ код Калемегдана, 3. јануара 1882. године, одржана је скупштина на којој су учествовале вође либералне, напредне и радикалне странке, Радивој Милојковић, Милутин Гарашанин и Никола Пашић. Тада је основано „Прво београдско друштво за гимнастику и борење“. Први председник био је Тихомир Николић, а већ после два месеца Владан Ђорђевић, који је био на челу наредне две године. Просторије друштва

²⁷⁸ Васа Чубриловић (ур), нав. дело 806.

²⁷⁹ О Тодоровићевом доприносу у изградњи новог културног модела у Београду у: Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014, 196 – 198.

²⁸⁰ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови*, Београд 1998, 16.

налазиле су се у згради Друге мушке гимназије, а летње вежбалиште се налазило на једном празном плацу у Космајској улици. Вежбало се свако вече, а од справа су имали вратило, разбој, коња, јарца и конопац за пењање, неколико ђулади и десетак мотки.²⁸¹

У наредних десетак година соколска друштва оснивала су се у многим градовима Србије. Истиче се Војислав Рашић, који је био и ученик Стеве Тодоровића у „Београдском друштву за гимнастику и борење“. Он је 1892. године предложио да се том имену дода име Соко, тако да је оно добило назив „Београдско гимнастичко друштво Соко“, одакле је потекао целокупан спортски живот у Србији. Након повратка из Париза, исте, 1892. године, где је постао доктор правних наука, Рашић је створио једну више српски национално обојену организацију – „Београдско гимнастичко друштво Душан Силни“. Односи између ова два друштва били су јако лоши, због чега је Краљевић Ђорђе, који је био заштитник оба друштва, пожелео да их помири и споји, тако да је на његову иницијативу сазвана седница на Цвети 31. марта 1908. године, када се уједињују у „Савез српских соколских друштава Душан Силни“.²⁸²

Улога архитектуре има пресудан значај у развоју конструисања друштвеног идентитета. Она представља саставни део сваке идеологије. У периоду идеологије југословенства између 1904. и 1941. године, архитектура је била један од основних чинилаца у стварању представа о југословенству.²⁸³ Соколски домови се не могу посматрати као засебни чиниоци, изван политичког деловања и идеолошких мисли, којим је соколство постало један од најснажнијих система идеологије југословенства владајућег режима.

²⁸¹ Душан Цветковић, *Соколи и соколски слетови*, Београд 1998, 16, 47; Душан М. Богуновић, *Преглед телесног одгоја и соколства*, Загреб 1925, 54.

²⁸² Душан М. Богуновић, нав. дело 54 – 56. Више о соколској организацији, идеологији, и домовима видети у: *Ко је соко – тај је Југословен*, каталог истоимене изложбе одржане у Музеју историје Југославије од фебруара до јула 2016, Београд 2016.

²⁸³ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904 – 1941*, Beograd 2007, 11 – 14.

Карактеристике соколске архитектуре су биле једнако важан део идеологије.²⁸⁴

Најважнији датум за целокупно соколство је 14. август 1925. године, када је у Варшави усвојен договор за оснивањем Савеза Свесловенског Соколства, под именом „Словенско Соколство“, у који су ушли чехословачки, југословенски, пољски и руски савези. Од 3. јуна 1926. седиште му је било у Прагу, за председника је био изабран др Штајнер, за подпредседника Адам Замојски, који је био старешина Савеза пољских сокола, а кога је краљ Александар I одликовао орденом Светог Саве I степена са лентом, као и Енгелберт Гангл.²⁸⁵ Соколство је, тада, после вишедеценијског рада, успело да оствари оно за шта се и борило од самих почетака, за уједињење свих Словена.

На територији коју је обухватала Југославија, могуће је одредити неколико фаза кроз које је прошао соколски покрет, од развоја гимнастичких вежби, преко јачања словенског идентитета, па све до политике интегралног југословенства. Временом је све више развијана организација унутар домова и формиран је објекат мултифункционалног карактера.²⁸⁶

Соколски објекти су представљали идеале пансловенског културног и спортског покрета и подударали су се са идеологијом националног стила у српској архитектури. Ова архитектура је прошла и фазе од раних скромних пројеката, до академизма. Међутим, на соколску архитектуру, средином четврте деценије, утиче архитектура Модерне и ови објекти губе карактеристичну фолклорну декорацију - тремове, еркере, двоводне и

²⁸⁴ Исто 399 – 426.

²⁸⁵ Никифор Тодић (ур.), *Споменица 30 годишњег рада соколског друштва Тузла*, Тузла 1937, 45; Анте Брозовић, *Соко Краљевине Југославије*, Београд 1930, 22.

²⁸⁶ Владана Путник, нав. дело 11.

четвороводне кровове и постају функционалнији.²⁸⁷ Све у свему, соколски домови међуратног периода нису имали јединствен стил, већ су ишли у корак са токовима на домаћој архитектонској сцени.²⁸⁸

Један од најзначајнијих градитеља соколских домова и најизразитији представник романтичарског смера у српској архитектури између два светска рата, био је Момир Коруновић (1883 – 1969) (слика 45). Био је надзорни архитекта на свим соколским домовима у Југославији и председник грађевинско – уметничког одсека Савеза Сокола Краљевине Југославије. Његове грађевине се издвајају из времена у којем су настале, времена које је у то време било окренуто Европи и светској архитектури. Био је окренут српско – византијском градитељском наслеђу. Приоритет је давао спољашњем изгледу грађевине, наглашавајући декоративну орнаментику, што је била одлика српске архитектуре. Узор је налазио у српском средњовековном градитељству, европском градитељском романтичарском наслеђу, сецесији, експресионизму и српском народном градитељству.²⁸⁹

²⁸⁷ Александар Кадијевић, Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2, Београд 1997, 306 – 307.

²⁸⁸ Владана Путник, нав. дело 47.

²⁸⁹ Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 13.

Слика 45, архитекта Момир Коруновић (1883 – 1969). Извор: https://sr.wikipedia.org/wikimedia/File:Momir_korunovic.jpg.

Момир Коруновић је захваљујући својим путовањима у Чехословачку проучавао соколску архитектуру и у великој мери је заслужан за преузимање узора и стварање стилске сличности између чешке и југословенске соколске архитектуре.²⁹⁰ Већ из његовог првог пројекта могао се одредити стил у којем ће градити соколске домове. Готово по правилу су били монументални, са наглашеним здепастим стубовима. Прозори у приземљу су

²⁹⁰ Владана Путник, нав. дело 23.

били најчешће правоугаони, а на спрату лучни. Фасаде су биле полихромне, оживљене наизменичним испупченим и равним деловима и различитим декоративним елементима. Углавном су имале асиметричан изглед, са наглашеним средишњим прочељима. Унутрашњост је, на првом месту, била функционална са свим потребним просторијама и елементима. Строго је водио рачуна да не пројектује типске домове, већ да сваки има своју оригиналност.

Први спортски објекат изградио је 1924. године. То је била соколска вежбаоница при Другој мушкој гимназији у Македонској улици у Београду за Соколско друштво Београд I. Објекат је имао правоугаони облик са високим приземљем и два ниска спрата, где је у централном делу била вежбаоница са галеријама. Улази су постојали на оба прочеља са трифорама, окулусима и забатима. На балустрадаи је била предвиђена скулпторална декорација од десет соколара и копљаника, али је већина изостала, због недостатка финансија. Нажалост, страдала је за време савезничког бомбардовања 1941.²⁹¹ и на њеном месту се данас налази зграда Политике.

Ову соколску вежбаоницу, друштво је морало да уступи 1939. Министарству војске и морнарице за чување жита, због чега се приступа адаптацији свлачионице на летњем вежбалишту на општинском плацу у Далматинској 25, коју је пројектовао инжењер Цветко Анђелковић 1932. године. Улаз у свлачионицу малих димензија, свега 96 квадрата, имао је покривену веранду, која је била истакнута паром стубова квадратне основе. Са веране су у централном делу била два улаза у свлачионицу, са леве стране је био улаз у кухињу, а са десне за кухињу из које се улазило у собу. Капија са стубовима квадратне основе, је имала један колски улаз и два бочна, за пешаке. Ипак, адаптација летњег вежбалишта није успела, тако да

²⁹¹ Александар Кадиевић, на. дело 50-52.

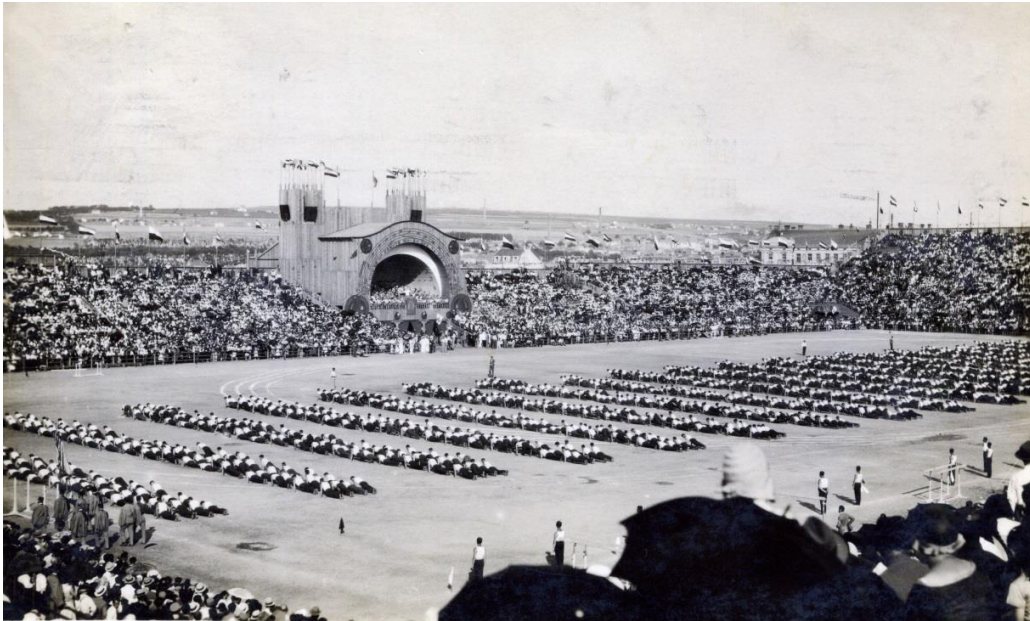
је постојала идеја да се вежба у просторијама ССКЈ, у некадашњој палати Крсмановић, али није познато да ли је идеја била остварена.²⁹²

Године 1929. Коруновић је пројектовао соколски стадион на којем се наредне године одржао Свесоколски слет у Београду (слика 46). Тада највећи дрвени стадион у централној Европи (слика 47), изграђен је у центру града, иза зграде Техничког факултета. Вежбалиште је примало око 3 500 вежбача, а трибине 40 000 гледалаца. Прорачун за трибине, које су лежале на бетонским стопама, је направио архитект Предраг Зрнић, који је надзирао радове заједно са инжењером Радивојем Радуловићем. Двориште Техничког факултета је искоришћено за изградњу свлационица. Слетиште је имало улазе лучног облика, четири за публику и три за вежбаче. На северној страни био је музички павиљон, у облику дубоке засведене трибине, са кулама у позадини и украшен симболима свесловенског соколског покрета, а на јужној страни се налазила свечана краљевска ложа. По завршетку слета стадион је демонтиран и о његовом изгледу сведоче само сачуване фотографије и новински чланци. За овај пројекат награђен је државним орденом Св. Саве III реда.²⁹³ Стадион је коштао осам милиона динара, а по завршетку слета, након само петнаест дана, комплетна грађа слетишта је продата.²⁹⁴ Када је реч о оваквим, монтажним, објектима, направљеним да се користе само за конкретну, одређену свечаност у присуству владара и његове породице, неопходно је поменути ефемерне свечаности (ефемерни спектакл), које су нарочито биле популарне код Срба у другој половини XIX века и првим деценијама XX.

²⁹² Владана Путник, Соколски домови и стадиони у Београду, *Наслеђе XIV*, Београд 2013, 72 – 74.

²⁹³ Александар Кадичевић, нав. дело 70 – 71.

²⁹⁴ Anonim, Finansijski odbor izglasao je budžet Ministarstva fizičkog vaspitanja, *Sokolski glasnik* 3, god.VIII, Beograd 1937, 2.

Слика 46, Свесоколски слет одржан у Београду 1930. Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Слика 47, монтажни стадион који је пројектовао архитекта Момир Коруновић за свесоколски слет, одржан у Београду 1930. Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Ефемерне свечаности су биле пролазне, једнодневне, јавне свечаности, церемоније²⁹⁵ које су користиле артифициране елементе у служби пропагирања одређене политичке идеје или прослављања владара и династије.²⁹⁶ Јавни простори и свечаности су установили визуелни идентитет национализма и створили стварност која је текла паралелно са националним идејама чиме су обликовали нацију.²⁹⁷ Веза политике и уметности постојала одувек. Владари су уметност веома користили у служби величања сопствене личности или идеје. Као и његови претходници и краљ Александар I је уметност користио у ширењу идеологије југословенства и популарисању своје личности у народу. Своју идеју југословенства ширио је преко соколства и јавних свечаности које су соколи приређивали. Монтажни стадион који је направљен само за потребе соколског слета, показује ефемерни карактер ове свечаности.

За ширење соколства у уметничким оквирима посебно је био заслужан сликар Драгутин Инкиостри.²⁹⁸ Оно што је Момир Коруновић урадио у области архитектуре, Драгутин Инкиостри је покушао у области примењене уметности, окрећући се народном фолклору у време када је уметност била окренута европским токовима. Његова заслуга је посебно истакнута у изради соколских плаката. Соколски плакати су имали велику уметничку вредност, јер су често говорили више од речи и због тога су за њихову израду бирани само врхунски уметници, који су били добри познаваоци менталитета и који су знали да побуде патриотска осећања.

²⁹⁵ Више о политичким намерама јавних церемонија у: Erik Hobsbom, *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870 – 1914*, и Erik Hobsbom, *Terens Rejndžer (ur.), Izmišljanje tradicije*, Београд 2011, 395 – 398.

²⁹⁶ Више о ефемерном спектаклу: Мирослав Тимотијевић, Ефемерни спектакл за време владавине кнеза Милоша и Михајла Обреновића, *Перистил* 31 – 32, Загреб 1988/89; Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 332 – 333.

²⁹⁷ Више о томе у: Ненад Макуљевић, нав. дело 317.

²⁹⁸ Вулешевић Соња, *Драгутин Инкиостри Медењак*, Београд 1998.

У време шестојануарске диктатуре, соколска литература и уметност су имале строго режимски карактер. Водило се рачуна да све буде у служби идеологије југословенства и стварања југословенске нације. У периоду између два рата, започета је милитаризација физичке културе. Соколство је било идеално за спровођење војничког васпитања омладине у Краљевини. За соколе се уводе и многобројне олакшице и скраћен војни рок.²⁹⁹

Године 1931. Момир Коруновић је израдио пројекат стадиона за слет који је требало да се одржи у Београду 1935. године. Идеја је била да буде монументалних димензија и прими 6 500 вежбача, чиме би заузео друго место по величини у Европи, одмах иза Страховског у Прагу. За локацију је изабран простор у близини пиваре Ђорђа Вајферта, на Топчидеру.³⁰⁰ Овај пројекат није никада изведен.

Све до 1931. године Београд није имао ни један соколски дом, због чега је покренут низ акција које су омогућиле да почне изградња чак три соколска дома. То су „Матица“ – Дом Соколског друштва Београд I, у Делигардској улици, Соколско друштво Београд II на углу Југовићеве и Вишњићеве улице и Соколско друштво Београд III у Војвођанској улици.³⁰¹

За свој први соколски дом, „Матица“, уједно и први пројектовани дом у Београду, Момир Коруновић је израдио неколико нацрта. На пројекту из 1928. године, грађевина је имала кубичне форму са наглашеном централном вертикалом, са завршним троугаоним забатом на фасади. Фасада је била богатије декорисана у горњим зонама, док прва три спрата имају полукружни портал, са скулптуром сокола у гнезду, изнад. Сви забати су такође имали скулптуре сокола. Освећење темеља одржано је 6. октобра 1929. године. На пројекту који је урадио 1933. грађевина је имала скромније

²⁹⁹ Никола Жутић, нав. дело 63 – 64.

³⁰⁰ Владана Путник, Соколски домови и стадиони у Београду, *Наслеђе XIV*, Београд 2013, 72 – 77.

³⁰¹ Снежана Тошева, *Бранислав Којић*, Београд 1998, 51 – 52.

решење и спрат мање, а такође су биле уклоњене и све скулптуре са бочних фасада.³⁰² Године 1935. завршена је изградња соколског дома „Матица“ у Београду (слика 48). Након пет фаза, објекат је на крају решен у романтичарско – експресионистичком стилу. Предузимач и архитекта Милан Секулић је био извођач радова уз Коруновићев надзор све до 1932. док су завршне радове водили су архитекта Матић и инжењер Ристић. Према усменом казивању Момира Коруновића, пред крај живота, аутор портала био је његов колега из Министарства, Никола Краснов. На многим Коруновићевим нацртима, композиција портала се јасно разликује од реализоване. До промене је дошло после марсејског атентата 1934. и одлуке да главни портал у Делиградској улици, промени назив „Соколски дом Матица“ у „Соколски дом Александра I Ујединитеља“. Коруновић је одбио да промени изглед главног портала, који је требало да добије свечанији полихромни изглед и посао је поверен руском архитекти Николи Краснову.³⁰³ Портал „Матице“ је замишљен са далеко богатијом декоративном пластиком и полихромном обрадом, која је доста одскакала од осталих једноставно и монохромно обрађених фасадних површина. Коруновић је само овде замислио такву академску стилизацију неовизантијског портала. Својом полихромном обрадом портала, Краснов је ублажио строгост озбиљне, Коруновићеве архитектуре.³⁰⁴ „Матица“ је свакако најзначајнији пример националног стила у архитектури, који је пропагирао Коруновић. Пројектујући четвороводни кров и шаре које подсећају на ручни рад унео је фолклорни карактер грађевини.³⁰⁵

³⁰² Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 59 – 64.

³⁰³ Исто 85 – 86.

³⁰⁴ А. Кадијевић, Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922 – 1939), *Саопштења XXVI/1994*, Београд, 191.

³⁰⁵ Владана Путник, *Фолклоризам у архитектури Београда (1918 – 1950)*, *Годишњак града Београда LVII*, Београд 2010, 197.

Слика 48, Соколски дом „Матица“ отворен 1935. Извор: приватна збирка.

Грађевина је имала приземље и два спрата, а 1947. додата јој је мансарда. Као и остали Коруновићеви домови и овај има мноштво отвора на фасадама и зграда делује масивно и монументално. Бочне фасаде имају истурене, вертикалне зидне блокове. Оно што изненађује је оригиналност у којој је архитекта „спојио безорнаменталност грађевине, модернистичку једноставност и функционалност, прошлост и садашњост“. Око зграде је подигнут комплекс спортских терена.³⁰⁶

Момир Коруновић је у Извештају за Четврту редовну главну седницу скупштине Савеза СКЈ 1934. године, детаљно образложио правила за подизање соколане, где се залагао за вежбаоницу што већих димензија,

³⁰⁶ Више о соколском дому Матица: Исто, 85 – 87; Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда, Зграда Соколског дома „Матица“, http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/zgrada_sokolskog_doma_matica.html, 10.2.2016.

елиминисање нефункционалних позорница, балкона и галерија и постављање великих прозорских отвора. Препоручивао је да се улази постављају на главним саобраћајним токовима у граду, а да се дворишна, отворена вежбалишта, граде северно од соколане.³⁰⁷

„Матица“ је имала површину 1650 квадратних метара, због чега је у том тренутку била највећи соколски дом у читавој Краљевини Југославији. У приземљу су се налазиле велика и мала вежбаоница, свлачионице, читаоница, књижница и писарница. У сутерену су се налазили женски и мушки предњачки збор, свлачионице, тушеви и помоћне просторије. На првом спрату су биле кухиња, остава и стан за служитеља, а на другом спрату дворана за седнице, излаз на галерију велике вежбаонице, канцеларија и дворана за течајеве. У поткровљу је планиран Музеј соколства, али, нажалост, никада није отворен.³⁰⁸ Након Другог светског рата, у згради „Матице“ се оснива Државни институ за физкултуру (ДИФ) те је 1946. године у сутерену је изграђен базен. Следеће године је надограђен још један спрат, док је таван преуређен за кабинете и лабораторији, чије је преправке пројектовао архитекта Бранко Петричић.³⁰⁹

Београдска општина је поклонила друштву Београд III земљиште у Војвођанској улици на Булбулдеру (данашња Војводе Шупљикца) и одређену суму новца, тако да је већ средином 1931. године почела изградња дома која је свечано обележена освећењем темеља.³¹⁰ За израду планова изабран је архитекта Бранислав Којић (1899 – 1987) у сарадњи са Иваном

³⁰⁷ Александар Кадичевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 84.

³⁰⁸ Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 62-62.

³⁰⁹ Исто 64.

³¹⁰ Исто 51, Аноним, Освећење темеља Соколског друштва Београд III, *Време*, 19. VI 1931, 6; Аноним, Освећење камена темеља нове соколане, *Правда*, 21. VI 1931, 6; Аноним, Подизање Соколског дома на Смедервском Ђерму, *Правда*, 22. VI 1931, 6; Аноним, Освећење темеља Соколског дома у Београду, *Политика*, 22. VI 1931, 7; Аноним, Освећење темеља Соколског дома на Смедервском Ђерму, *Бон* 13 – 14, Београд 1931, 909).

Стојковићем, инжењерком Мандил и предузетницом Аном Швејкар.³¹¹ Завршетак и освећење дома новембра 1932. године је детаљно забележено у штампи, уз коментар да овај објекат спада међу најлепше и најудобније соколске домове у Краљевини. Дом је поред основних спортских активности, требало да преузме и улогу културног центра овог дела града.³¹² Планови нису сачувани, тако да о првобитном изгледу објекта можемо судити само на основу цртежа из дневне штампе и часописа „Архитектура“ из 1932. године, где је дат опис перспективе, основе и ентеријера.³¹³

Објекат је имао једноставну просторну концепцију. У основи се издвајају два дела, од којих први садржи велику вежбаоницу и сва потребна помоћна одељења, док је други, који се налази иза објекта, игралиште, тзв. „летње вежбалиште“, окружено дрвећем (слика 49).³¹⁴

³¹¹ Владана Путник, Соколски домови и стадиони у Београду, *Наслеђе XIV*, Београд 2013, 74.

³¹² Снежана Тошева, *Бранислав Којић*, Београд 1998, 51, Аноним, Освећење дома Соколског друштва Београд III, *Политика*, 5. XI 1932, 5.

³¹³ Исто 51, Аноним, Соколски дом Београд III, *Архитектура* 4, Љубљана 1932, 103.

³¹⁴ Исто 51.

Слика 49, Соко III Београд са летњим вежбаљиштем (1931 – 1932). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Када је реч о екстеријеру (слика 50), издвајају се кубичне форме на којима се истичу широке фасадне површине. Предњи тракт је нижи у односу на задњи, чиме је добијена динамичност композиције. По првобитном плану, две каријатиде требало је да носе танку плочу изнад наглашеног, асиметрично постављеног главног улаза, а скулптура је била предвиђена и изнад споредног улаза. У крајњој реализацији изостављени су декоративни елементи на зиду чистих површина, који стоје у јединственој архитектонској целини. Задњи тракт је касније добио четвороводни кров, чиме је нарушена првобитна замисао аутора и склад пројектоване композиције.³¹⁵

³¹⁵ Исто 52.

Слика 50, Соко III Београд (1931 – 1932). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

У овој грађевини је примењена кубичност, пуне зидне површине и наглашена хоризонтала прозора, одвојених танким преградним зидовима. Којић се, на тај начин, приближио најактуелнијим светским токовима модерне архитектуре. Фокусирајући се првенствено на решавање склада композиције, која је састављена и од других делова, Којић је на овом пројекту постигао чистоту архитектонског обликовања.³¹⁶

У Београдским општинским новинама Коруновић је написао чланак „Соколство – неимар духа и народне снаге“, где је описао соколски покрет и његов значај за Србе. Између осталог рекао је да би сваки соколски дом, као и слетиште, морало имати обележајност и то свог народа, а посебно краја у коме се подиже дом. Године 1934. подигао је на београдској Чукарици соколски дом друштва Београд IV, у модернизованом фолклористичком духу.³¹⁷ Дом је био правоугаоног облика, малих димензија, са четвороводним

³¹⁶ Исто 52.

³¹⁷ Александар Кадјевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 73 – 75, 77, 82.

кровом. Године 1938. архитекта Иван Грбац је урадио пројекат проширења, са позорницом, мушком и женском свлационицом и једном мањом двораном. Полукружно двојно степениште са каменом оградом је ишло ка главном улазу, док је на источној страни био излаз на летње вежбалиште. Пројекат је имао модернистички карактер. На основу садашњег стања грађевине, можемо да изведемо закључак да је објекат далеко скромнији од предвиђеног пројекта.³¹⁸ Може се закључити да су услед сталног недостатка новца, соколски домови изведени далеко скромније од планираних пројеката.

Коруновић је у Извештају за Другу редовну главну седницу скупштине Савеза СКЈ, 1932. године, истакао да би соколане својим и спољашњим и унутрашњим изгледом требало да искажу тежњу соколске мисли и да би морале да имају добар распоред, да буду добро проветраване и осветљене.³¹⁹ Сматрао је да соколски домови никако не смеју да буду типски, јер је свако градилиште другачије положено, а потребе за домовима су различите и захтевају увек другачије решење. Али, постојали су и одређени грађевински закони, које је требало поштовати у свим случајевима. Тако је, на пример, дом требало поставити тако да једна шира страна вежбаонице буде окренута југу и она би требало да има што више прозора, обезбеђујући светлост и топлоту. Другу ширу страну, која би била на северној страни, требало је комбиновати са другим потребним просторијама и тако створити неку врта штита од удара хладноће са севера. Нужне просторије, такође је требало поставити са те стране, док су се улази морали постављати према улици, али водећи рачуна да зими не могу бити завејани.³²⁰

Када је реч о ентеријеру, истицао је да би требало водити рачуна и о позорници, коју је већина друштава имала у вежбаоници и то сталну.

³¹⁸ Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 77-79.

³¹⁹ Александар Кадичевић, нав. дело 83 – 84.

³²⁰ Ненад Рајић, *Соколско деловање у Суботици 1918 – 1936*, Суботица 1936, 126 – 127.

Говорио је да је то могло имати сврху, ако просторија испод позорнице има неку намену, док би у другим случајевима требало градити покретне позорнице, јер се ионако користе само шест до осам пута у години. Писао је и о балконима или галеријама, који су се постављали у вежбаоницама, а који нису били препоручљиви, јер су таложили велику количину прашине. „Уочио сам недостатак велике већине друштава, а то је оскудица осећања за чистоћу“. Када је у питању екстеријер, сматрао је да не треба копирати и следити модерно, већ треба стално радити на словенском неимарству.³²¹

Без обзира, што су Коруновићеви соколски домови прилично тесни и не превише функционални за данашње потребе, ипак се многи и даље користе и имају своју првобитну намену, намену поливалентног објекта.³²² Соколски домови су најснажнији пример за сагледавање сложености југословенског идентитета у међуратној архитектури. Ипак, ови објекти нису били стилски уједначени, већ су коришћени историјски и локални стилови и традиције, као и модерна архитектура. Због тога се не може говорити о конструисању јединственог југословенског идентитета у архитектури соколских дома.³²³

Соколско друштво „Земун Матица“ је такође имало сопствени соколану, саграђену 1933. године, на чијем месту је након рушења 1974. изграђена Хала „Пинки“.³²⁴

Бициклизам

Бициклизам спада у један од првих спортова на овим просторима, јер је "Прво српско велосипедско (бицикличко) друштво", на иницијативу

³²¹ Исто 127 – 128.

³²² А. Кадијевић, Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922 – 1939), *Саопштења XXVI/1994*, Београд, 108 – 109.

³²³ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904 – 1941*, Beograd 2007, 399 – 426.

³²⁴ Владана Путник, *Архитектура соколских дома у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 79.

неколико угледних грађана Београда, основано још 23. децембра 1884. године. Први председник био је Милорад Терзибашић, први потпредседник Михаило Јовановић, а благајник Петар Трпковић. Друштво је имало само 20 чланова, јер је у то време бицикл (велосипед) био веома скуп. Међу оснивачима је био и др Ђорђе Нешић, касније академик и професор универзитета, који је за време студија медицине у Москви, Паризу и Бечу заволео бициклизам. Важио је за једног од најбољих српских бициклиста тог доба, јер је 1896. победио на Првенству Русије, а исте године у Лијежу победио је тадашњег светског првака Немца Лера.³²⁵

Популарност бициклизма брзо је расла и већ 1885. "Прво српско велосипедско друштво" постало је члан међународне организације „Cyclist Touring Club“ са главним представништвом у Лондону, што је било веома значајно, обзиром да је ова организација окупљала 23 000 чланова из 36 најразвијенијих земаља света. Врло брзо су велосипедисти из Београда почели да возе и на међународним тркама и већ 1887. су учествовали на тркама у Новом Саду са возачима из Суботице и Будимпеште. Исте године је штампан и „Велосипедски лист“ који је био претеча спортске штампе у Србији и први пут у Београду појавио се бицикл са истим предњим и задњим точком. До тада се возило на бициклима који су имали велики предњи точак, пречника чак један и по метар и мали задњи, пречника 37,5 сантиметра.³²⁶

Већ 1887. у Београду је изграђен први велодром, које се налазило на месту на којем се данас налази Дом војске Србије на Тргу Републике.³²⁷ На поклоњеном плацу Ђорђа Вајферта, подигнута је зграда за друштвени стан и оставу, као и бетонска писта. Следеће године велодром је изгорео, а обновљен је 1897. године.³²⁸ Дероко је, описујући Београд 1905. написао

³²⁵ Традиција дуга 125 година, <http://www.bss.rs/index.php/savez/istorijat.html>, 21.04.2011.

³²⁶ Исто

³²⁷ Васа Чубриловић (ур), нав. дело 810.

³²⁸ Србислав Ч. Тодоровић, нав. дело 75 – 76.

„около кружна писта, а у средини зараван која је за мразева поливана водом и служила као клизалиште.“³²⁹ Године 1898. на углу улица Добрињске и Краљице Наталије, подигнут је велодром Велосипедског друштва „Душан Силни“.³³⁰ Оба велодрома су 1900. послужила као клизалишта у зимском периоду.³³¹ Сведоци времена су често давали различите податке о тачној години изградње одређених објеката. Тако нам Бора Јовановић казује да је на углу улица Добрињске и Краљице Наталије, на месту где се налазио биоскоп Одеон (затворен деведесетих година XX века), прво било изграђено клизалиште Грађанског гимнастичког друштва „Душан Силни“ и то крајем 1902. године, а касније, када је срушена стара зграда Народне скупштине Србије, око клизалишта је изграђен велодром. Он је постојао неколико година након Првог светског рата.³³²

Прва бицикличка трка у Београду је одржана 1. јуна 1896. године на „стази Београд – Топчидер“ и назад, а возили су посебно војници, где је победио војник Драган Рајковић и посебно грађани, где је победу узео Светислав Савић. Први Шампионат Србије организован је 5. октобра 1897. године на стази Београд – Смедерево – Београд, а победио је Ђорђе Попара. Веома је интересантно да је треће место заузео оснивач и уредник листа „Политика“, Владислав Рибникар.³³³

После Првог светског рата, бициклизам је обновљен тек 1929. када су у Београду формиране секције у спортским друштвима „Балкан“, „Душановац“, АМК „Београд“ и другим, али и први самостални бициклички клуб – „Авала“, који постоји и данас. Бициклички клуб „Авала“ је организовао прво званично Првенство Београда, одржано 1929.

³²⁹ Александар Дероко, Београд на сусрету два века, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 26.

³³⁰ Србислав Ч. Тодоровић, *Спорт у старом Београду (XIX век)*, Београд 2009, 75 – 76.

³³¹ Исто 110 – 111.

³³² Бора Јовановић, Спорт и спортисти, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 129 – 130.

³³³ Исто 111.

на којем је победио Ђорђе Дрљачић. Године 1939. и 1940. одржане су прве две трке „Кроз Србију“, а 18. децембра 1939. основан је Српски бициклички савез који је имао 33 клуба на територији Србије и Војводине. Одмах након Другог светског рата, 1945. обновљене су трке „Око Калемегдана“ и „Око Дорћола“, а бицикличка репрезентација Србије је исте годне возила на чувеној трци „Трст – Варна“. Први велики успех српског бициклизма била је победа Александра Зорића на „Трци мира“ („Праг – Берлин – Варшава“), где је понео сениорску титулу.³³⁴ Бициклички савез Србије основан је 18. септембра 1948. године, а Трка „Кроз Србију“ обновљена је 1963. године.³³⁵

Бицикличке писте у основи личе на атлетске стазе, али се разликују у томе што спољна кривина има један, а унутрашња други центар, али ширина стазе остаје увек иста на целој дужини. Величина нагиба зависи само од брзине бицикличке, максимална је 45°, а максимална брзина бицикличке који стоји управно на косину је 70 км на час. Међутим, нагињањем, бицикличка у кривини постиже брзине и до 100 км на час.³³⁶

Обележавање бицикличке писте, без обзира да ли је у хали или на отвореном, бетонска или дрвена, мора бити према установљеним прописима: 1) прву зону чини приступна трака светло плаве боје ширине 60 цм. Може бити или равна или у нагибу истом као и прави делови стазе од 6° - 12°; 2) другу зону чини ширина од 20 цм и уз њу са горње стране уцртана азурно плава линија пет сантиметара ширине, тзв. „мензурна“ или мерна линија по којој се мери дужина стазе; 3) трећа зона је простор ширине 68 – 80 цм ограничен са горње стране уздужном линијом ширине пет сантиметара у црној или црвеној боји. Водећи такмичар последњи круг од 200 м мора возити између ове две линије и не сме их прећи; 4) четврта зона је простор један и по метар ширине, ограничен са горње стране светло

³³⁴ Исто 112.

³³⁵ Исто 113.

³³⁶ Slobodan N. Plić, *Sportski objekti*, Beograd 1998, 452

плавом линијом ширине пет цм и у њој није дозвољено претицање. Остали део стазе је ширине 3, 45 м. Поред ових, исцртавају се и попречне линије и то линија 200 м, тзв. линија гоњења или убрзања, на средини правих делова стазе црном бојом и линија циља, црном бојом, ширине 72 цм, са белом линијом од четири цм у средини.³³⁷

Бицикл све више постаје превозно средство, које у градовима, преоптерећеним саобраћајем, може да уштеди време и новац, а при том није занемарљива ни физичка активност која се упражњава. Из тог разлога, у оквиру пројектовања урбанистичких планова, велики градови посебну пажњу придају и изградњи бициклических стаза, где бициклически саобраћај добија нову димензију. Осим тога, веома битан фактор је и заштита човекове животне средине, као и смањења буке од аутомобила. Због својих особености, планирање бициклическог саобраћаја у просторном планирању захтева посебан третман. Све до почетка XXI века, овај проблем није системски решаван и као такав, бициклически саобраћај у Београду није ни постојао.

Први покушај да се утврди могућност развијања бициклическог саобраћаја у Београду извршен је у истраживањима која су рађена приликом израде „Етапног плана развоја Београда за период 1980 – 1985. године“. Оно што је тада изнесено је да се бициклически саобраћај може развијати само на простору Новог Београда и Земунa. Теренски услови, ширина саобраћајница, велике рекреативне површине, атрактивност обале Дунава и Саве, биле су основа за такво размишљање.³³⁸ Идеја је била да се повежу рекреативне површине од Дунавског кеја у Земуну преко Ушћа, до блока 45 у Новом Београду. Остављена је могућност да се преко будућег моста, дела будућег унутрашњег магистралног прстена, повежу са рекреативним резерватом на Ади Циганлији, који је идеалан за бициклисте. Даљим

³³⁷ Исто 453; Ако је писта са елипсастом кривином, могу се возити и мото трке.

³³⁸ Mirko Radovanac, Biciklistički koridori u Beogradu, *Urbanizam Beograda* 47, Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, godina X, 1978, 41.

повезивањем са десном обалом Саве, велики рекреативни комплекси у пределу Топчидера и Кошутњака постају приступачни за бициклисте са Новог Београда.³³⁹

До сада је изграђена бициклистичка траса од Новог Београда, па све до Аде Циганлије, а наставља се и на десну обалу Саве, поред спортског центра „Милан Гале Мушкатировић“ (СЦ „25 мај“), до краја стамбеног насеља.

Фудбалски објекти у Београду

Прва игралишта

Прву лопту у Београд је донео Хуго Були, син угледног београдског трговца, када се вратио са студија из Берлина. Однео је у Београдско гимнастичко друштво „Соко“, где је 12. маја 1896. године основао Лоптачку секцију.³⁴⁰ Након седам дана, 19. маја одржана је прва фудбалска утакмица у Доњем граду код куле Небојша,³⁴¹ о чему су писале „Вечерње новости“: „Деветнаестог овог месеца, у три часа поподне, били смо присутни гимнастичким играма у Доњем граду. Гимнастичара је било до педесет, међу којима су били чланови првог гимнастичког друштва „Соко“... Гимнастичари су изводили разне игре једном великом лоптом, бацајући је по извесним правилима час увис, час у даљину, и то, што је најзанимљивије, само ногама...“³⁴² Неопходно је истаћи да су студенти, који су похађали најбоље универзитете у иностранству, на прелазу из XIX у XX век, са запада доносили нов стил живота, у којем се налазио и спорт. Фудбал је врло брзо постао најпопуларнији спорт, који је имао бројне чланове и фанове. О томе

³³⁹ Исто 42.

³⁴⁰ Сима Ц. Ћирковић, *Калемегданске сенке*, Београд 2014, 247; Михајло Тодић (ур.), *110 година фудбала у Србији*, Београд 2006, 18 – 20.

³⁴¹ О Доњем граду у: Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014, 45 – 50.

³⁴² Михајло Тодић (ур.), нав. дело 18 – 20.

сведоче натписи у новинама, фотографије, али и споменице клубова, који су основани у оно време.

Три године након одигране прве београдске фудбалске утакмице, чланови Лоптачке секције друштва „Соко“ (слика 51), одлучили су да се издвоје. Идеју је дао Хуго Були, који је са Андром Николићем, министром просвете и иностраних послова, одржао Оснивачку скупштину „Првог српског друштва за игру лоптом“ у „Трговачкој кафани“ 1. маја 1899. Већ у пролеће исте године изграђено је и прво игралиште у „Хајд парку“ на Топчидеру. У „Малим новинама“ је објављено на дан утакмице: „Чланови Првог српског друштва за игру лоптом почеће 23. овог месеца у пет и по часова поподне прво играње на Топчидерском брду, одмах лево испод винограда Пере Петровића“.³⁴³

Слика 51, први београдски фудбалери, чланови Лоптачке секције друштва „Соко“, крај XIX века. Извор: Музеј спорта и олимпизма.

³⁴³ Исто 26.

У оно време, Топчидер је био прилично удаљен од центра вароши, тако да је игралиште брзо напуштено. Већ у лето 1899. пронађено је земљиште за ново игралиште на тзв. Западном Врачару поред „Дома сироте деце“. На том месту данас се налази зграда ДИФ-а Момира Коруновића у Делиградској улици, изграђена као Соколски дом „Матица“.³⁴⁴ Игралиште је било ограђено дрвеним тарабама и представљало је први стадион у Београду. Саградио га је о свом трошку Хуго Були. У „Малим новинама“ је 12. јуна 1899. објављен чланак о фудбалским тренинзима: „У првом српском друштву за игру лоптом, у недељу, 13. јуна, почеће редовно играње. Од тог дана, па надаље играње ће стално вршити на плацу до Дома сироте деце. Све припреме за играње коштају 500 динара.“³⁴⁵

Утакмица између два тима играча друштва завршена је резултатом 1:0 и ово је први забележен резултат једне утакмице. Остало је забележено и да је утакмицу гледало 500 људи и да су сви платили улазнице по пола динара. Овај први стадион је постојао само један дан. Већ сутрадан, када су чланови друштва дошли на игралиште, затекли су терен без ограде. Да би надокнадио штету, Хуго Були је распродао и оно мало директа што је остало. Следећих пар месеци о њима нису писале новине, активност је замрла и друштво се распало. На срећу, 1900. у „Првом српском велосипедском друштву“ уведено је и лоптање, о чему су писале и „Мале новине“.³⁴⁶

Важно је истаћи да је ред и правила у ову игру увео Анастас Христодуло, када је 1905. објавио „Лоптање ногом“, превод фудбалских правила са немачког језика. Осим тога, Христодуло даје и димензије који један терен за фудбалску утакмицу мора да има, по којем би требало најмање да буде

³⁴⁴ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 26; Бора Јовановић нам је оставио податак да се ово фудбалско игралиште налазило на Губеревцу, код Мостарске петље. Више о томе у: Бора Јовановић, Спорт и спортисти, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 130

³⁴⁵ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 27.

³⁴⁶ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 27.

дугачко 90 метара и 45 метара широко.³⁴⁷ Овај податак је драгоцен за архитектуру фудбалских терена.

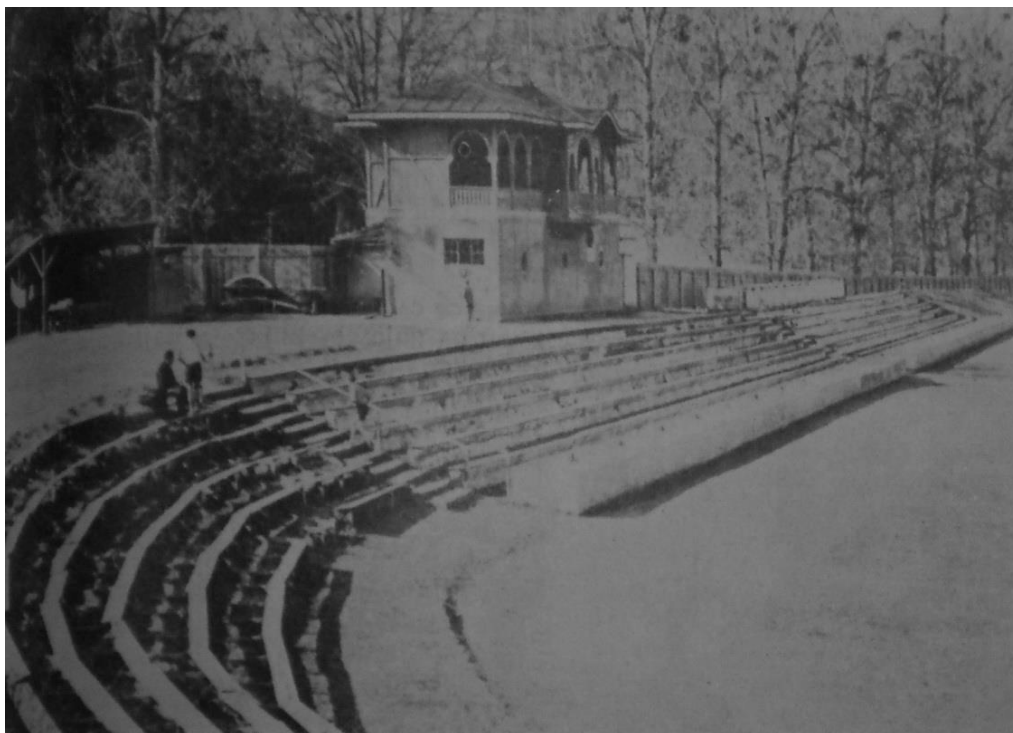
У „Успоменама“ Данила Стојановића налази се податак да је Були са друговима играо и на празном плацу код данашње Српске академије наука и уметности. Помиње годину 1902. као кључну за домаћи фудбал, када се студенти Стеван Стефановић, Влада Крстић и Милан Бајић, враћају из иностранства у Београд, на летњи распуст, и доносе фудбалску лопту и дресове за читав тим. Они су донели и правила игре, по којима су желели да играју. Наравно, поставило се и питање терена, јер је на Малом Калемегдану био нераван и нагнут, а на плацу код данашње САНУ исувише мали. Касније прелазе на плац код Баре Венеције, непосредно уз десну обалу Саве, а потом на Кошутњак.³⁴⁸

Чланови Гимнастичког друштва „Соко“, су се окупљали на једној ливади у улици Браће Југовића, где су након једног тренинга, одржали Скупштину, решени да оснују прави фудбалски клуб. Истакнути чланови новооснованог клуба били су Хуго Були и Момир Коруновић. Дали су му име „Соко“ и тако је 18. априла 1903. по старом календару, настао први фудбалски клуб у Краљевини Србији, који је био базиран по западњачком моделу. Игралиште, пољана у Југовићевој улици, замењена је простором у Бари Венеције, између београдског сајма и Железничке станице. Међутим, убрзо је Сава поплавила игралиште, па је 1904. терен пронађен на Топчидеру, у подножју Кошутњачке шуме. Ово игралиште (стадион) је касније добило и атлетску

³⁴⁷ Исто 30.

³⁴⁸ Данило Стојановић „Чика Дача“, *Чика Дачине успомене 1903 – 1953*, Београд 1953, 10 – 11. Код Данила Стојановића у књизи проналазимо различите информација и о доношењу прве фудбалске лопте у Београд. Он нам је оставио податак да је прву фудбалску лопту донео у Београд 1898. године Милан Радовановић, један од оснивача гимнастичког друштва „Соко“, али као реквизиту за гимнастичке вежбе, док за Булија каже да је лопту донео 1901. године, и да је то друга фудбалска лопта донешена у Београд. Поменуо је и да је Були донео и фудбалске дресове, тако да је на Малом Калемегдану одиграо прву утакмицу са другарима, али да нису играли по фудбалским правилима, већ из забаве. Ипак, занимљиво је да је нагласио да је на терену чак био обележен гол, додуше са гардеробом, али само један гол, што је по њему значило да се играло само из забаве.³⁴⁸ Ипак, доказе о години 1896, када је Були донео лопту са студија у иностранству, налазимо у дневној штампи.

стазу и мале трибине за стајање. Иако је било доста удаљено од града, чланови клуба су га лепо уредили и остали на њему 27 година, када је држава узела простор за потребе железнице.³⁴⁹ Овај „Соко“ стадион је, на основу фотографија и описа, био први прави стадион у Београду (слика 52).

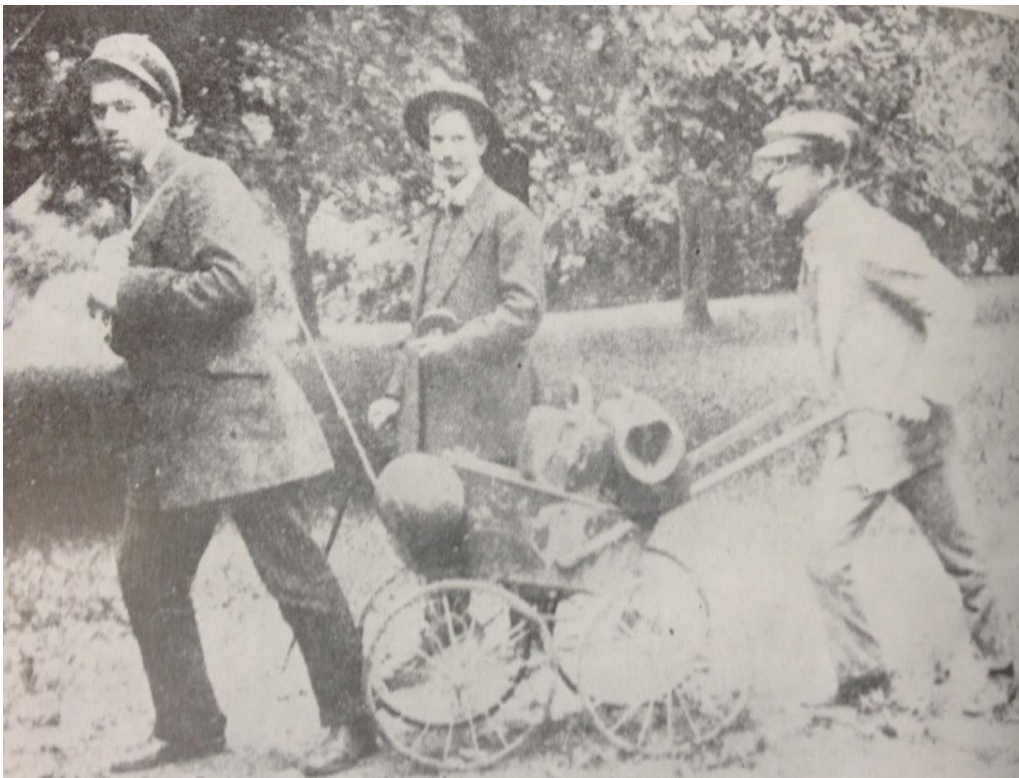
Слика 52, „Соко“ стадион на Кошутњаку (изградња започета 1904). Извор: <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=4310>.

Овално игралиште је било прилагођено великим такмичењима, док су трибине биле облика елипсе, обезбеђујући добру видљивост за чак преко 3 000 гледалаца. Овај мали стадион је био врло модеран за то време.³⁵⁰ О популарности нових спортова на тлу Београда, сведочи и податак да је на овом стадиону августа 1922. године одиграна прва београдска бејзбол

³⁴⁹ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 41 – 42.

³⁵⁰ Dejan N. Zec, *Money, Politics and Sports: Stadium Architecture in Interwar Serbia*, in: Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch Robinson, Igor Marjanović, (ur.), *On the Very Edge, Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918 – 1941)*, Leuven University press (Belgium) 2014, 271.

утакмица.³⁵¹ Већ 1923. године, на стадиону је подигнута мала раскошна ложа за истакнуте посетиоце и великодостојнике у спомен венчања краља Александра I Карађорђевића и румунске принцезе Марије. У досадашњим истраживањима нису пронађени архивски документи, који би потврдили ко је аутор ложе, али постоји могућност, на основу поређења са његовим дотадашњим радовима, да је пројектант био архитекта Момир Коруновић (слика 53), члан фудбалског клуба „Соко“, који је углавном пројектовао у српско византијском стилу (слика 54).³⁵²

Слика 53, спортисти у колицима преносе лопту и другу реквизиту на игралиште у Кошутњаку. У средини је архитекта Момир Коруновић. Извор: Бранислав Којић, *Топчидер и топчидерско брдо до 1914, Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 145.

³⁵¹ Aleksandar Diklić, *Beograd večiti grad - Sentimentalno putovanje kroz istoriju*, Beograd 2014, 354.

³⁵² Dejan N. Zec, нав. дело 271.

Слика 54, Краљева ложа на стадиону „Соко“ у Кошутњаку (1923). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Пред Балканске ратове, Београд је имао десетак клубова, који су имали своја игралишта (слика 55). Клуб „Невесиње“ је имао своје, на месту где је данас Каленић пијаца, док је „Косово“ играло на терену на Црвеном Крсту, код садашњег Водовода. Клуб „Славија“ је имао игралиште у порти малог храма Светог Саве, а „Душановац“ на Душановцу. Игралиште клуба „Душан Силни“, налазило се испод садашњег павиљона Цвијета Зузорић на Калемегдану. На Сењаку се налазило игралиште клуба „Брђанин“, а „Врачар“ је играо на терену код Карађорђевог парка. На месту где је данас Дом војске код Народног позоришта, налазио се клуб „Викторија“, док је у Душановој улици, при Богословији, радио истоимени клуб.³⁵³

³⁵³ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 72 – 74.

Слика 55, једно од првих београдских игралишта почетком XX века. Извор: Музеј спорта и олимпизма.

Године 1913. група играча „Сокола“ одвојила се и основала клуб БАСК – „Београдски аматерски спорт клуб“. Касније су добили игралиште иза Београдске електричне централе, које је после Другог светског рата добио клуб „Раднички“, чије су играче због тога називали „мајстори са Дунава“, које им је остало и кад су прешли на Нови Београд. Ово игралиште више не постоји, а после Другог светског рата престали су да постоје и сви предратни клубови.³⁵⁴

У мају 1905. формиран је Лоптачки одсек у мачевалачком друштву „Српски мач“. Истоимени фудбалски клуб је издвојен и основан 15. марта 1906.³⁵⁵ Игралиште је изграђено у садашњем парку код Вуковог споменика, преко пута Тркалишта, по угледу на западне клубове за лоптање. Свечано отварање игралишта било је заказано за 16. септембар,³⁵⁶ а „Политика“ је истог дана објавила да је клуб добио од београдске општине на поклон модерно уређено игралиште.³⁵⁷ Терен није био прописаних димензија, тако

³⁵⁴ Исто 46 – 47.

³⁵⁵ Исто 53.

³⁵⁶ Данило Стојановић „Чика Дача“, *Чика Дачине успомене 1903 – 1953*, Београд 1953, 56.

³⁵⁷ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 54.

да су се на њему играле незваничне утакмице. На игралишту је направљена и барака иза северног гола, скромних димензија.³⁵⁸

Године 1911. фудбалери клуба „Српски мач“ желели су да иступе из клуба и оснују свој. Играчи и старији спортисти састали су се 1. јула 1911. у кафани „Женева“, која се налазила на углу Београдске и Булевара Краља Александра и у присуству 40 људи основали су „БСК“ – „Београдски спорт клуб“. Правила клуба су одобрена већ 1. септембра од Управе града Београда и тај датум се означава као датум званичног почетка рада клуба.³⁵⁹ Чланови управе су обезбедили финансирање игралишта на простору које је уступила београдска општина, на Тркалишту, где су данас хотел „Метропол“ и Правни факултет (слика 56). Прва утакмица на овом игралишту одржана је 21. септембра 1911.³⁶⁰ Такође се у литератури помиње да је ово игралиште клуба „БСК“ саграђено на доњем делу Тркалишта,³⁶¹ као и да је ишло у „истом правцу где је сада Универзитетска библиотека“.³⁶² Управа клуба је, осим фудбала, увела и лаку атлетику, као и тенис. Опрему за ове спортове су добили из Енглеске, али је рат, врло брзо прекинуо, на извесно време, спортске активности.³⁶³

³⁵⁸ Бора Јовановић, нав. дело 136.

³⁵⁹ Мирослав Миловановић, *Наш плави буквар*, Београд 2011, 10.

³⁶⁰ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 60 – 61;

³⁶¹ Постоји и податак да је стадион саграђен на доњем делу Тркалишта, на месту где је сад Историјски архив Србије и Машински факултет, док је на простору Правног факултета било општинско земљиште. Више о томе у: Михајло Андрејевић, Преображаји амбијента и људи старог Тркалишта, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 101.

³⁶² Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд 1964, 66; Код Дубравке Стојановић налазимо да је игралиште било на месту Архива Србије. Више у: Дубравка Стојановић, нав. дело 73.

³⁶³ *БСК: 1911 – 1931*, Београд 1931, 37.

Слика 56, Игралиште „БСК“ - а на Тркалишту 1912. године. Извор: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=999472>.

Данило Стојановић „Чика Дача“ (1877 – 1967) (слика 57) је у својој књизи „Чика Дачине успомене 1903 – 1953“ детаљно описао догађаје који су претходили оснивању клуба „БСК“, у лето 1911. у кафани „Браћа Шуменковић“, која се налазила преко пута некадашњег Тркалишта, у згради на углу Булеvara Револуције и улице Браће Недић. Свечану оснивачку скупштину отворио је пригодним говором Јеврем Јеша Пантелић, публициста. Тада је изабрана и прва управа клуба, коју су сачињавали председник Андра Јовић, потпредседник Данило Стојановић, секретар Душан Милошевић, благајник Екерт, и економ Бошко Тодоровић. Након тога су изгласана и правила клуба, после чега је скупштина донела одлуку да клупско игралиште буде подигнуто на уступљеном општинском терену на некадашњем Тркалишту.³⁶⁴ У књизи се налази и податак да су за израду плана за терен, као инжењери, били задужени управо они, председник клуба Андра Јовић и он, Данило Стојановић.

³⁶⁴ Данило Стојановић „Чика Дача“, нав. дело 38.

Слика 57, Данило Стојановић „Чика Дача“ (1877 – 1967). Извор: <http://www.fss.rs/index.php?id=21&aid=5907>.

Добијени терен је био доста нагнут, па је због нивелације и озбиљник земљаних радова, управа ангажовала најјефтинију радну снагу, робијаше из Београдског казног завода. Игралште је било опасно бодљикавом жицом. Занимљив је податак да су, приликом играња првих утакмица, играчи који су становали у близини, од куће доносили клупице и столице за гледаоце. На овом игралшту су подигнути први прописани голови, једино што нису имали мрежу. Поред билетарнице, на главном улазу је била подигнута и мала барака, која је служила као свлачионица. За изградњу игралшта, клуб је подигао кредит, а гаранти су били сами чланови управе. Нешто касније, поново на кредит, подигнута је прва скромна покривена трибина, дужине 20 метара, испод које је било изграђено неколико ложа, а поред и иза њих неколико редова седишта. Цела трибина је укупно имала 60 седишта.³⁶⁵

³⁶⁵ Михајло Андрејевић, *Дуго путовање кроз фудбал и медицину*, Горњи Милановац 1989, 27.

Занимљив је податак да је у овој свлачионици становао први тренер клуба Сингер, по националности Мађар, а клуб му је плаћао храну у једној од „народних“ кухиња. И онда су се за време утакмица продавала пића и грицкалице. Топле воде није било, па су се играчи купали искључиво хладном. Нису постојала средства за одржавање опреме, па су је на прање сами играчи носили кући, или је сву опрему односила мајка играча Боже Тодоровића, Катица, која је због такве, али и друге помоћи, касније уврштена у осниваче и пријатеље клуба „БСК“.³⁶⁶

Потребно је истаћи да су се у оном времену фудбалске утакмице одигравале само о већим празницима у току године и да је 1912. године избио Балканско – турски рат, због чега је за извесно време био замро спортски живот у Београду. Године 1911. на Малу Госпојину, одиграна је прва утакмица „БСК“-а. Противник је била „Шумадија“ која је била побеђена резултатом 8-1.³⁶⁷ Публика је била састављена од фамилије играча и понеких удовица, које су морале да чекају полувреме или крај, како би пречицом, преко терена, стигле до гробља, јер је игралиште, у почетку било ограђено „луфтом“ и канапом.³⁶⁸

Пошто је први стадион „БСК“ био на месту где је пре тога био хиподром (где је данас Универзитетска библиотека и Архив Србије), све до 1906, када је измештен на данашњу локацију - на Цареву ћуприју, стадион су често називали Тркалиште. „БСК“ је био најуспешнији и најпознатији фудбалски

³⁶⁶ Исто 28.

³⁶⁷ Миша Крстић, Приче из прошлости, <http://www.ofkbeograd.net/index.php?id=185>, 12.09.2009; У колумни новинара Мише Крстића можемо пронаћи историју ОФК, затим историју и настанак првих стадиона у Београду, као и настанак првих фудбалских клубова, а податке је преузимао из споменица клубова, новинских чланака и књига истакнутих спортских новинара и спортиста.

³⁶⁸ *БСК: 1911 – 1931*, Београд 1931, 29; г. Милета Недић, тадашњи играч БСК-а, који нам је у споменици открио ове податке, истакао је и да су тадашњи играчи били сви лакоатлетичари, а да су се сви бавили и боксом. Такође, сазнајемо и да је боје клуба донео из колеца Шатлен из Женева, у коме је дотле играо и оне су остале.

клуб од свог оснивања, па све до 1945. године. Подржаван је, између осталог, и од стране богатих и конзервативних људи, који су били декларисани и као српски националисти. Један од оснивача клуба био је Љубомир Давидовић,³⁶⁹ председник београдске општине (1910 – 1914), који је искористио свој положај за добијање овог места за изградњу. Стадион је био веома скуп, чланови су узели кредит из банке и било је потребно три године за завршетак основних радова. Стадион је званично отворен на Ускрс 1914. године, на дан објаве рата,³⁷⁰ а записано је да је стадион био врло модерно уређен, са наткривеном трибином, која је имала луксузне ложе и седишта за 500 учесника. Такође, направљена је и атлетска стаза и фудбалски терен, који је нажалост, ипак био у лошем стању.³⁷¹

Почетком рата је одиграна последња утакмица на тек отвореном стадиону, када је у сред меча граната пала на терен и растерала играче и публику. Оба игралишта на Тркалишту је запосела и улогорила се аустроугарска војска, која је искористила и запалила све што је било од дрвета. Касније је због великог сиромаштва, на оба игралишта засејан кукуруз и кромпир. Одмах након рата, управа је са члановима и играчима започела обнову игралишта „БСК“. Простор је ограђен плетеном мрежом и био је то први ограђени стадион у Београду, а направљена је и барака за свлачионицу. Убрзо је због изградње Државног архива, терен морао да се ротира за 90 степени, тако да је председник клуба Андра Јовић, са Бошком Симоновићем, који је тада студирао архитектуру, направио план за преуређење игралишта. Тако су 1921. године подигнуте покривене дрвене трибине, дужине 120 метара, са око 2 000 седишта и централном ложом. Направљене су и свлачионице и економат. На овом терену одиграна је прва међународна утакмица, против

³⁶⁹ Исто 29.

³⁷⁰ Михајло Андрејевић, нав. дело 29.

³⁷¹ Dejan N. Zec, нав. дело 272 – 273.

Румуније, 1922. године, а утакмици је присуствовао и краљевски пар, краљ Александар и краљица Марија.³⁷²

О популарности и значају фудбала говори и податак да је репрезентација Југославије учествовала на Првом светском првенству у Монтевидеу у Уругвају 1930. године. Поделивши треће и четврто место са репрезентацијом Сједињених америчких држава, постигла је највећи успех до данашњег дана.³⁷³

Од новог Стадиона „БСК“ до Стадиона ФК „Партизан“ (некадашњи Стадион „ЈНА“)

Изградња Техничког факултета, Универзитетске библиотеке и Архива Србије, била је повод за премештање игралишта „БСК“ 1927. године, на нову локацију на Топчидерском брду. Стадион је био дрвене грађе, са атлетском стазом и капацитетом за преко 25 000 гледалаца. На југу је имао величанствену капију од дрвета, док се на западу налазила мала кућа чувара стадиона, две свлачионице и туш кабине. Ограда стадиона је била камена са бодљикавом жицом, а терен је био травнат и дрениран. Занимљив је податак да је дрво за трибине за 3 000 места добијено од Министарства Шума. Стадион јер отворен 5. маја 1929. године.³⁷⁴

Угледни београђани финансирали су „БСК“, па је изграђен нов модеран стадион (слике 58. и 59). Играле су се и ноћне утакмице, јер су постојали рефлектори, а са овог стадиона је први пут емитован радио пренос 7. априла

³⁷² Михајло Андрејевић, нав. дело 30; Више о утакмицама које су се одржавале након Првог светског рата у: Михајло Андрејевић, Успон београдског фудбала после Првог светског рата, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 203 – 215.

³⁷³ Више о учешћу наше репрезентације на Првом светском првенству у фудбалу у: Михајло Андрејевић, нав. дело 109 – 210.

³⁷⁴ Миша Крстић, Приче из прошлости, <http://www.ofkbeograd.net/index.php?id=185>, 12.09.2009, преузео податке у: Љубомир Вукадиновић, *Вечити ривали*, Београд 1943.

1929. године, на великом београдском дербију БСК – Југославија.³⁷⁵ Ово место је изабрано за изградњу стадиона зато што је имало добру саобраћајну везу и лак приступ за публику.³⁷⁶ Био је то први стадион са тако великом покривеном трибином од 120 метара, а држала се само на два предња стуба, уз посебна учвршћења на угловима крова, што је тада представљало новитет у архитектури Београда.³⁷⁷

Слика 58, Стадион „БСК“ који се налазио на месту данашњег Стадиона ФК „Партизан“ (изградња између 1927. и 1929. године). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

³⁷⁵ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 62.

³⁷⁶ Slobodan N. Пић, нав. дело 40.

³⁷⁷ Андрејевић Михајло, нав. дело 31.

Слика 59, главни улаз на Стадион „БСК“, који се налазио на месту данашњег Стадиона ФК „Партизан“ (1928. година). Извор: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=999472>

Места за стајање на истоку, северу и југу су имала земљану подлогу. Била су одвојена од терена малом дрвеном оградом. Трибина на западу, већим делом покривена дрвеним кровом, имала је дрвена седишта, иза којих су се налазиле свлачионице у једној мањој згради. Ресторан се налазио на јужној страни, поред трибина.³⁷⁸ Око стадиона је била постављена висока тараба (слика 60).³⁷⁹ Пројектанти су били српски архитекти Михаило Радовановић и Бранислав Маринковић, док је конструктор био Кошнер. Тако су оба стадиона на Топчидеру имала све услове да се на њима одржавају међународне утакмице највиших стандарда и значаја. Такође, са изградњом

³⁷⁸ Љубомир Ловрић, Од пољанчета до фудбалског стадиона, у: *Београд у сећањима 1930 – 1941*, Београд 1983, 101.

³⁷⁹ О томе како је за време утакмица постојала двострука стража, испред и унутар игралишта у: исто 101.

стадиона, створени су сви потребни услови за премештање седишта Југословенског ногометног савеза из Загреба у Београд.³⁸⁰

Слика 60, тараба око новог Стадиона „БСК“. Извор: Музеј спорта и олимпизма.

Иако су имали нов стадион, због бројних тренинга и утакмица, „БСК“ је своје тимове, уз одређену накнаду, тренирао и на теренима Спортског клуба „Соко“ у Кошутњаку. О томе постоји преписка.³⁸¹

За време Другог светског рата, на Стадиону „БСК“, играле су се фудбалске утакмице, али су се одвијала и атлетска такмичења. Тако имамо сачуване

³⁸⁰ Дејан Н. Зес, нав. дело 275.

³⁸¹ ИАБ, Спортски клуб „Соко“ и други (2570), 3, Молба. Дешавало се да поједини клубови буду и одбијени у тражењу помоћи. Тако је негативан одговор од СК „Соко“ добио одбор Београдског радничког спортског клуба „Графичар“ о уступању предњег дела терена, уз накнаду. Иако у том тренутку терен није био заузет, у одговору је стајало да је планиран за играње тениса.

фотографије са тренинга атлетичара из септембра 1941. године, затим атлетског такмичења 1942. али и са Првенства Србије на 5000 метара, одржаног исте године.³⁸² Ипак, за све озбиљније спортске активности, морало се тражити одобрење окупаторских власти у Београду. Прво атлетско такмичење за време рата, одржано је на Духове, 7. јуна 1941. које је приредио „БСК“ на свом стадиону у Топчидеру, на којем је била и атлетска стаза дужине 436 метара. Такмичари су били југословенски рекордери, али и Густав Вајнкец, водећи немачки атлетичар тридесетих година, у том тренутку војник Вермахта у Земуну, који је тада освојио друго место у бацању кугле. Осим њега, било је доста атлетичара и других спортиста немачког војног гарнизона у Земуну. Након тога, „БСК“ је често приређивао такмичења на свом стадиону, јер је био једини клуб који је имао терен за атлетска такмичења. Тако је у септембру 1943. одржано спортско поподне, са утакмицама у малом фудбалу, атлетици и бициклизму, уз присуство 3 000 гледалаца. На терену СК „Југославија“, тада „СК 1913“, није било могуће одржавати такмичења, јер је било великих проблема са уређењем игралишта, а на изградњи атлетске стазе су добровољно радили чланови клуба.³⁸³

У савезничком бомбардовању, на Васкрс 1944. стадион је тешко оштећен и уништене су свлачионице, а оштећени терен и трибине. Ипак, занимљиво је да је, одмах након савезничког бомбардовања, организовано ново такмичење, у организацији Команде немачких оружаних снага у оквиру Гарнизонских спортских такмичења, које је обухватало такмичења у фудбалу, женском рукомету, гимнастици и атлетици. Спортисти и руководство „БСК“ су већ у јуну започели радове на рашчишћавању рушевина, али је поправка убрзана тек када је, због свог такмичења, радове преузела Немачка војна команда.³⁸⁴

³⁸² Озрен Карамата, *Атлетика на тлу Југославије у годинама рата 1941 – 1945*, Београд 2013, 444 – 448.

³⁸³ Исто 47.

³⁸⁴ Исто 58.

Након Другог светског рата, настаје једна сасвим нова клима, у сваком погледу, друштеном, политичком, идеолошком, културном, спортском, архитектонском. После огромних разарања, настаје период мира, просперитета и изградње, али исто тако, може се рећи да је период до седамдесетих година необично и двојако доба, односно да је постојао утицај и совјетског и проамеричког модела. Тако можемо издвојити два послератна периода и то први од 1945. до 1951. када је утицај социјалистичког реализма био веома снажан и други од 1951. до 1961. када се, када се политички курс окреће ка западу, што повлачи и све аспекте друштва.³⁸⁵

Сматра се да је први корак у успешној архитектури стадиона у Београду и тадашњој Југославији била изградња Стадиона „ЈНА“ (слика 61), на месту некадашњег игралишта „БСК“³⁸⁶. Он није имао претходно урбанистичко решење, због чега је имао и извесних мана, али је у суштини, огроман помак у архитектури спортских објеката. Велики недостатак су представљали лоше димензионисани улазни отвори на северној и јужној трибини, па је евакуација била успорена. Конструкција стадиона је армирано бетонска, мада би далеко боље и економичније решење било да је укопан у земљу, обзиром да се налази на терену са нагибом. Стадион је био централни објекат парка (слика 62), у којем се налазе и атлетски терен, помоћно фудбалско игралиште, тениски терени и спортски дом,³⁸⁷ који је пројектовала архитекта Мирјана Марјановић.³⁸⁸

³⁸⁵ Дијана Марић Милашиновић, Развојни токови у српској архитектури 1945-1961, *Архитектура и урбанизам* 33, Београд 2011, 4.

³⁸⁶ Када је реч о клубу „БСК“, којем је стадион на Дедињу одузет након Другог светског рата, занимљиво је поменути и податке за објекат који није подигнут, а за који постоји писана документација. У Историјском архиву Београда налази се молба клуба „БСК“ за изградњу клубског дома са кошаркашким игралиштем, на углу улица Здравка Челара и Љубе Стојановића. Главни пројекат архитекте М. Павловића, је одобрен 31.1.1955. године. Међутим оно што их је, вероватно, омело у изградњи је и услов да се изврши експропријација земљишта и исељење станара из барака, и обезбеди становање иселимим лицима. Видети у: ИАБ, СГБ (17), ф46 – 15 – 955.

³⁸⁷ Svetislav Stajević, *Stadioni, Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 7; Ваца Чубриловић (ур), нав. дело 470.

³⁸⁸ Mirjana Marjanović, *Sportski park, Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 13.

Слика 61, Стадион „ЈНА“ 1962. године (изградња између 1948. и 1951).
Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Слика 62, Стадиони ФК „Партизан“ (некадашњи Стадион „ЈНА“) и Стадион
„Рајко Митић“ (некадашњи Стадион ФК „Црвена звезда“) са помоћним
теренима. Извор: интернет - [stadioni-partizana-i-crvene-zvezde-foto-marina-loricic-1376986337-354903](https://www.flickr.com/photos/stadioni-partizana-i-crvene-zvezde-foto-marina-loricic-1376986337-354903/).

Стадион „ЈНА“ (данас Стадион „Партизан“) на Дедињу је изграђен, на месту некадашњег Стадиона „БСК“, у циљу политичких потреба изградње великих јавних грађевина које имају, између осталог, манифестациону улогу.³⁸⁹ Пројектанти овог стадиона били су архитекте Мика Јанковић и Коста Поповић. Објекат се градио од марта 1948. до краја 1951. Ово место се сматрало идеалним за један велики стадион, јер је, што је једна од најбитнијих ставки код оваквих објеката, испуњавала услове доброг саобраћаја, брзог и једноставног приступа.³⁹⁰

Проблем који се појавио у самом старту, је проблем пројектованог паркинга, који није никад реализован, због стамбених зграда које су на том месту подигнуте. Међутим, и прилаз јужној страни је био проблематичан, јер је улица која иде од Аутокоманде ка Дедињу требало да се затвори и постане пешачки прилаз стадиону.³⁹¹

Укупан капацитет гледалишта је био 60 000, с тим што је по 20 000 стајаћих места било на југу и северу, а остала, на западу и истоку су била за седење. Изнад западне трибине су биле покривене ложе, са свечаном у средини, до које се долазило почасним мостом. Гледалиште је имало 30 редова, висине 30-42,6 цм, подељено на четири сектора. У гледалиште се улазило из покривеног променоара кроз 20 пролаза, ширине 2,60 м. Променоар се налазио око целог стадиона и у њему су били смештени бифеи, киосци, телефони и тоалет. Сваки од четири сектора имао је своје прилазе и улазе, укупно 64.³⁹²

³⁸⁹ Дијана Марић Милашиновић, нав. дело 7.

³⁹⁰ Мика Јанковић и Коста Поповић, Stadion i sportski park JNA u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 12.

³⁹¹ Исто 12; Тиме је трајно онемогућен пројектовани саобраћај око стадиона ЈНА, који је предвиђао кружну везу између Славије, Аутокоманде и стадиона преко вијадукта изнад улице Франше д Епереа.

³⁹² Исто 13.

Конструкцију стадионске шкољке чинили су армирано-бетонски рамови,³⁹³ на којима су били монтажни сандучасти седишни носачи. Цео прстен био је подељен на 12 дилатационих спојница. Испод гледалишта је била направљена хидро-изолација од четири хладна премаза битумена, два слоја јуте и терисане хартије, као заштита. Преко изолације су биле постављене фасонске терацо-плоче, величине 30/80 цм, дебљине пет сантиметара.³⁹⁴

Прва утакмица на новом стадиону је одиграна 9. октобра 1949. године између репрезентација Југославије и Француске, у квалификацијама за Светско првенство.³⁹⁵ У „Политици“ је тог дана најављена утакмица Југославија – Француска, на новом стадиону, „највећем физкултурном објекту Петогодишњег плана, пред највећим бројем гледалаца који је икада присуствовао једној утакмици на домаћем терену“.³⁹⁶ Следећег дана у тексту о утакмици, забележен је и кратак опис делова новог стадиона Централног дома Југословенске армије.³⁹⁷ „Борба“ је објавила да је утакмици присуствовало 60 000 људи. Међутим, како је тада написано, тај број није била ни четвртина оних који су желели да присуствују овој важној утакмици и виде нови бетонски стадион, који је био највећа спортска грађевина прве Петолетке.³⁹⁸

О томе како се родила идеја о новом стадиону, занимљиво је поменути чланак, који је изашао у листу “Борба“, у којем је описан један одлазак архитекте Михаила Јанковића на стари стадион. „Једног дана 1947. године г.

³⁹³ Slobodan N. Pić, нав. дело 40.

³⁹⁴ Miša Janković i Kosta Popović, Stadion i sportski park JNA u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 13.

³⁹⁵ Стадион, званична Партизанова веб презентација, <http://www.sr.partizan.rs/klub-nfo/stadion/>, 19.05.2011.

³⁹⁶ Аноним, На стадиону ЦДЈА одржаће се данас међународна фудбалска утакмица Југославија – Француска, *Политика*, 9. октобар 1949, 5.

³⁹⁷ Аноним, Због слабе игре наше навале и недовољно конструктивне игре халфова, утакмица Југославија – Француска завршена је нерешено 1:1 (1:0), *Политика*, 10. октобар 1949, 5.

³⁹⁸ Аноним, Југославија – Француска 1:1 (1:0), *Борба*, 10. октобар 1949.

М. Ј. је пошао да обиђе стари стадион. С њим је био и пук. Бранко Шотра који му је рекао да је друг Темпо поменуо како би било добро да се изгради један велики модеран стадион. Ова идеја је привукла М. Јанковића. Та мисао постала је његов сан... Сва одобрења су ускоро стигла и на паус папиру повучене су прве линије. Двојица пројектаната Михаило Јанковић³⁹⁹ и Коста Поповић хтели су да буду сасвим оригинални. Радило се и дању и ноћу...добровољци, борци, омл. бригаде, грађ. радници. Градитељи су долазили и одлазили, али га два човека нису напуштала: Мика Јанковић и Петар Емчић; стадион је завршен у јесен 1951, иако је прва утакмица одиграна већ у јесен 1949. г; од ген. Пеке Дапчевића, Мика Јанковић је добио пехар – признање клуба за свој рад 1947 – 51 г; стадион је изложен на изложби у Казабланци. Шведски инжењер Ериксон био је инпресиониран његовим изгледом, а шеф швајцарског конструкционог бироа је тражио његов пројекат да би у Цириху подигао исти такав објекат; много евр. листова објавило је фотографије стадиона.⁴⁰⁰

Након готово четири деценије, стадион 1989. године мења име у Стадион ФК „Партизан“. Због поштрених критеријума међународних фудбалских асоцијација, нарочито у сегменту безбедности и комфора, 1998. године гледалиште је реконструисано, уграђена су седишта, проширени пролази за улаз и излаз публике, монтирана је савремена опрема, и смањен капацитет на 32 710 места. Димензије терена су 105 x 68, са 30 редова гледалишта и исто толико улаза и излаза. Највиша кота је 21 метар, а најудаљеније коте гледалишта по дужини (север – југ) су 236 м, а по ширини (исток – запад) 150 метара.⁴⁰¹

³⁹⁹ Више о архитекте Михаилу Јанковићу у: Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (II), arhitekti, pojmovi*, Beograd 2005, 822 – 824.

⁴⁰⁰ Ј. Мартиновић, Стадион „Партизана“, *Борба*, 26. децембар 1951, 4.

⁴⁰¹ Стадион, званична Партизанова веб презентација, <http://www.sr.partizan.rs/klub-info/stadion/>, 19.05.2011.

Још један пројекат за Стадион ФК „Партизан“ је био израђен 2006. године, међутим никада није реализован. Наиме, швајцарска фирма „Мараџи“ је, осим новог стадиона, предвидела и комерцијалне делове, као што су хотел, шопинг мол и бизнис центар. Према овом пројекту стадион би имао 38 000 места и ложе, свлачионице и теретане на 5 000 квадратних метара, хотел од 25 000 квадрата, пословну зграду од 4 000 квадрата, бизнис центар од 40 000, шопинг мол испод стадиона од 60 000 квадрата, паркинг испод шопинг мола са 2 140 места, две спортске сале за кошарку и рукомет и девет тениских терена од којих један централни.⁴⁰²

Године 2010. је на захтев УЕФА реновиран Стадион ФК „Партизан“ (слика 63). Прво је спуштена ограда на западној и источној трибини са 2,25 на 70 сантиметара, затим је терен за један метар продужен иза голова и поред корнер заставице, постављени су нови голови, реновиране свлачионице и тоалети испод трибина, појачани су рефлектори, ојачане су ограде у сектору за гостујуће навијаче, замењене су оштећене столице, сала испод истока преуређена је за потребе прес центра, а ниво тунела спуштен је за 25 сантиметара.⁴⁰³ Након само шест година, поново је покренута тема реконструкције Стадиона ФК „Партизан“, због још строжијих захтева ФИФА - е (Fédération Internationale de Football Association). Тако би после готово 90 година, од када је на овом месту започета изградња Стадиона „БСК“, ово спортско место поново могло добити нови изглед.

⁴⁰² Стадион Партизан, <http://www.b92.net/sport/vesti>, 26.12.2011.

⁴⁰³ Обнова Партизановог стадиона, <http://www.pressonline.rs/sr/sport/fudbal/story/>, 26.12.2011.

Слика 63, детаљ Стадиона ФК „Партизан“ (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

Од новог Стадиона СК „Југославија“ до Стадиона „Рајко Митић“ (некадашњи Стадион ФК „Црвена звезда“)

Спортски клуб „Југославија“ је основао Данило Стојановић-Чика Дача, 6. августа 1913. године у Београду, под првобитним именом СК „Велика Србија“.⁴⁰⁴ Исте године је, на празном простору, преко пута Стадиона

⁴⁰⁴Дејан Зеџ, Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941-1944), *Годишњак за друштвену историју* 3, Београд 2011, 54; Živko M. Војанић, *BSK – Jugoslavija, Prvi večiti derbi*, Београд 2007, 7.

„БСК“, на месту садашњег Техничког факултета,⁴⁰⁵ клуб из својих средстава, првенствено личним средствима Данила Стојановића – Чика Даче,⁴⁰⁶ подигао на Тркалишту мали стадион, на „грубом земљишту, прекривеном великим рупама, грађевинским отпадом и коровом, на којем су се укрштале колске и пешачке пречице“.⁴⁰⁷ Да би започели градњу, инжењери су морали прво да ископају шанац око терена и ограде га бодљикавом жицом, а затим да изнивелишу терен. Већину најтежих радова урадили су волонтери, чланови клуба, и сами фудбалери. Пошто овај клуб није имао тако велике амбиције као „БСК“, стадион је био далеко мањи и мање модеран са само основним елементима, као што су ограђено травнато поље са статурама и мала барака за одлагање опреме. Овај привремени стадион, отворен у августу 1913. године, примао је неколико стотина гледалаца.⁴⁰⁸ Код Данила Стојановића налазимо податак да је игралиште имало око 1000 седишта, као и да је саграђен део за стајање на косом терену, тако да су посматрачи могли да виде цео терен. Терен је био ограђен високом тарабом, а са бочних страна ка головима, су биле разапете плетене жице везане за високе стубове. Осим игралишта, клуб је из Беча добио и прве дресове, и то за први тим у зеленој, а за резервни црвене боје, међутим, касније су званично усвојени црвени дресови, по којој су играчи добили надимак „црвени“. Тако су клубови „БСК“ и „Велика Србија“, осим што су били највећи ривали, постали и суседи, које је раздвајао само пролаз међу тарабама.⁴⁰⁹ Прва утакмица између ова два клуба, „БСК“-а и „Велике Србије“ (касније СК „1913“ и СК „Југославија“), одиграна је 8. септембра 1913. године на стадиону „Велике Србије“, а утакмици је присуствовало око

⁴⁰⁵ Михајло Андрејевић, Преображаји амбијента и људи старог Тркалишта, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 101.

⁴⁰⁶ Михајло Андрејевић, *Дуго путовање кроз фудбал и медицину*, Горњи Милановац 1989, 30.

⁴⁰⁷ Данило Стојановић „Чика Дача“, нав. дело 57.

⁴⁰⁸ Zec N. Dejan, Money, Politics and Sports: Stadium Architecture in Interwar Serbia, in: Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch Robinson, Igor Marjanović, (ur.), *On the Very Edge, Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918 – 1941)*, Leuven University press (Belgium) 2014, 273.

⁴⁰⁹ Данило Стојановић „Чика Дача“, нав. дело 57 – 58.

100 гледалаца. Овде је записано да је игралиште било ограђено тарабом и да је имало око 500 седишта, а да је преко пута била пољана за стајање.⁴¹⁰

Нажалост, већ 1914. године, због избијања рата, клуб је престао са радом. Обновљен је 1919. под именом Спортски клуб „Југославија“ и на истом месту је подигнуто ново, лепше, игралиште са 2 500 седишта, са трибином испод које је направљена свлачионица са тушевима, са новом оградом и главном капијом. У изградњи су учествовали чланови тима, и клуба, а најтеже радове, према наводима Данила Стојановића, радили су заробљеници Бугари.⁴¹¹

Игралиште је проширено и са атлетском стазом, као и са фудбалским и тениским игралиштем. Након рата, у новооснованој држави, број заљубљеника у фудбал је нарастао на неколико милиона. Југословенском фудбалу се придружују и хрватски клубови, који су имали изузетно квалитетну игру, захваљујући томе што су пре рата играли против Чешке, Аустрије и Мађарске. Они су били део тзв. Дунавске школе фудбала. Негован од стране нација у регији Дунава у то време, пре рата, њихов изузетан играчки стил је био најбољи у Европи. Хрватски клубови „Грађански“, „Х.А.Ш.К.“ (Хрватски Академски Спортски Клуб) и изнад свега „Конкордија“ имали су велику подршку и посету мечевима, због чега су били финансијски врло стабилни. У то време српски клубови нису могли да парирају њиховим, пре свега због недостатка професионалне организације у финансијском смислу, али и недостатка функционалних стадиона, који би примили велики број гледалаца и на тај начин остварили велики приход.⁴¹²

⁴¹⁰ Љубомир Вукадиновић, *Вечити ривали*, Београд 1943, 7.

⁴¹¹ Данило Стојановић „Чика Дача“, нав. дело 62.

⁴¹² Зес N. Дејан, нав. дело 273; Због тешког живота и глади у окупираној Србији, стадиони – игралишта БСК-а и Велике Србије су преорани за потребе усева, 273.

Нажалост, игралиште СК „Југославија“ је срушено 1925. године, због изградње Техничког факултета, а следеће 1926. клуб добија терен иза тзв. Топовских шупа, у „непосредној близини друма који води за Авалу.“ У априлу месецу 1927. године свечано је отворено ново, тада највеће и најлепше игралиште у Београду, које је касније преуређено у игралиште ФК „Црвена звезда“.⁴¹³ Већ средином двадесетих година српски клубови су достигли ниво хрватских у сваком смислу, а клуб „Југославија“ је освојио два првенства државе, 1924. и 1925. Нажалост, ни ова епизода није могла да прође без уплитања политике и несугласица између српских и хрватских клубова. Југословенски ногометни савез је, као и национални фудбалски тим, пресељен у престоницу. То је био још један аргумент за добијање дозволе од владе за изградњу новог великог стадиона.⁴¹⁴

Фудбалски клуб „Југославија“, вођен Јанком Шафариком, био је први клуб који је саградио велики модеран стадион за само две године. Оквиран број седишта на стадиону је био око 15 000, а у изградњи је коришћен бетон, док је део трибина био покривен. Помоћне просторије су биле модерне и комфорне, а свлачионице су имале тушеве за играче.⁴¹⁵ Новосаграђени терен са трибинама (слика 64) био је примерен том времену. Игралиште је званично отворено 24. априла 1927. на Ускрс.⁴¹⁶ Име архитекте овог, за то време врло модерног стадиона, нажалост се не помиње. Можемо само да нагађамо, на основу података о архитектама који су већ пројектовали спортске објекте.

⁴¹³ Данило Стојановић („Чика Дача“), нав. дело 56-68.

⁴¹⁴ Зес Н. Дејан, нав. дело 273.

⁴¹⁵ Јован Ружић, *Сећања и успомене*, Београд 1973, 53 – 57.

⁴¹⁶ Дом Црвене звезде, <http://www.crvenazvezdafk.com/stadion.html>, 14. 04.2011.

Слика 64, трибине на Стадиону СК „Југославије“ (изградња између 1926. и 1927). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Управа клуба је позвала све љубитеље на отварање новог игралишта које се налазило на Топчидерском брду, 500 метара изнад Аутокоманде. У позиву се давао тачан опис како доћи до стадиона, па се тако наводи да се „од Славије иде, преко Карађорђевог парка до Аутокоманде, одакле се иде преко моста, затим преко Малог Калимегдана изнад кога се налази игралиште“. Затим се помињу пет улаза које има стадион. „Сви су обележени. Бр. 1 је каса и улаз за стајање изнад трибина. На улазу бр. 2 даваће се сва обавештења и издавати све бесплатне утакмице. Бр. 3 ће бити улаз за бочну трибину А и ложе А. Бројеви 4 и 5 су улази и касе за средњу покривену трибину Б и покривене ложе Б. Бр. 6 ће бити каса и улаз за бочну трибину Ц и ложе Ц. На бр. 7 ће улазити чланови, а на бр. 8 ће бити улази и касе за стајање.“⁴¹⁷ У новинама је описан и обред освећења игралишта, пред свим

⁴¹⁷ Аноним, Отварање новог игралишта „Југославије“, *Политика*, 23, 24, 25 и 26. април 1927, 17; Најављено је и да ће свечаност отварања трајати два дана, а да ће почети првог

тимовима Југославије са хазеном, управом клуба и представницима других клубова, подсавеза и савеза.⁴¹⁸

На стадиону су у више наврата извођене преправке или дозиђивања и дограђивања. Тако је план за ограду, капије, благајну, свлачионице и тоалете клуба „Југославија“, израђен у јуну 1930. према пројекту инжењера Миодрага М. Маринковића. Пројектовао је и трибине, док је план конструкције трибина израдио инжењер Душан Глишић. Три године касније, наспрам игралишта „Југославија“, у баштици, је изграђена киоск – кладионица, према пројекту Драгољуба П. Вукшића. То је још један доказ о огромној популарности фудбала у међуратном периоду. Било је, међутим и одбијених предлога за изградњу. Тако је већ 1932. године била одбијена молба за рушење свлачионица испод трибина и грађење нових, према пројекту инжењера Косте М. Шијачког.⁴¹⁹

Капацитети оба стадиона у Топчидеру су стално расли, тако да је крајем тридесетих година XX века, Стадион „БСК“ могао да прими 35.000, а „Југославија“ чак 30.000 гледалаца.⁴²⁰

Године 1938. урађен је пројекат реконструкције Стадиона „Југославија“. Тадашњи градоначелник Београда, Влада Илић, је одобрио клубу додатних 39,180 квадратних метара земље око стадиона, тако да је укупна површина била 65,429 квадратних метара. Пројекат је израдио млади архитекта Драган Гудовић, запослен у Министарству грађевина, члан клуба и близак пријатељ Драгише Брашована, једног од водећих архитеката модерне. Његов план је садржао детаљни петогодишњи распоред градње. Најважнији део реконструкције, односио се на сам терен, који се држао последњих

дана православног ускрса (24. април) освећењем терена и свечаним обраћање председника клуба, г. Јанка Шафарика.

⁴¹⁸ Аноним, Свечано отварање игралишта С.К. Југославије, *Политика*, 27. април 1927, 9.

⁴¹⁹ ИАБ, ОГБ (6), ф20 – 18 – 1932.

⁴²⁰ Зес N. Дејан, нав. дело 276.

европских стандарда, тако да је дренажни систем конструисан са порозном земљом, покривен специјалном врстом траве. После терена, најважније је било саградити нових 25 редова од бетона, 17 метара широких, око целог стадиона. То би повећало капацитет стадиона на 6 000 седишта и више од 35 000 стојећих места. Такође је планирана и нова атлетска стаза, затворена хала, базен и тениски терен. Планирано је да радови буду завршени тек 1943. године. Због тога је обустављен овакав амбициозни план и у априлу 1941, пар дана пре бомбардовања Београда, управа је објавила велико отварање надограђеног стадиона. У том тренутку, стадион је имао ноћно светло и електронски семафор, а капацитет је био око 50 000 гледалаца. На несрећу, приликом бомбардовања, бомбе су погодиле игралиште и оштећења су га онеспособила за игру током целе године, а многи делови су оштећени, поједини и сасвим уништени.⁴²¹

Познато је да за време рата, на Стадиону „Југославија“, тада „СК 1913“, није било могуће одржавати такмичења, јер је било великих проблема са уређењем игралишта након бомбардовања, а атлетска стаза још није била завршена. Ипак, на крају 1942. је Министарство просвете одобрило новац за завршне радове реконструкције атлетске стазе. Она је, за разлику од оне на терену „БСК“, била дужине 400 метара, чиме је олакшано постављање стартних блокова. Имала је шест стаза, ширине 120 сантиметара, а нова залетишта и јаме за скокове и бацања постављена су тако да је праћење такмичења са западне трибине било знатно олакшано. Коришћење стазе је, међутим, омела немачка војска која је у фебруару 1943. заузела стадион за тренинге војске. Клубу су дата само два термина недељно за све спортске секције и термин за недељну утакмицу, што је, наравно, било недовољно за било какве озбиљније припреме.⁴²²

⁴²¹ Zec N. Dejan, Монеу, нав. дело 277.

⁴²² Озрен Карамата, нав. дело 38.

Почетком Другог светског рата, клуб је променио име у „СК 1913“, у част обележавања године оснивања, али због рата престаје са радом. Одмах по ослобођењу 1945. је поново почео да ради, али веома кратко. Стадион, опрема и велики број играча је уступљен 4. марта 1945. новоформираном клубу „Црвена звезда“, тако да га многи данас сматрају наследником СК „Југославија“. ФК „Црвена звезда“ је 27. децембра 1959. године одиграла последњу утакмицу на свом старом стадиону против тима из Новог Сада.⁴²³

Након опрштајне утакмице стадион је порушен и на његовим темељима почео је да се гради нов, модеран спортски објекат. Да би се дошло до површине новог терена, стадион је морао да се укопа 12 метара ниже од претходног. Требало је избацити преко 350 000 кубика земље и 15 000 кубика камена. Поред импозантног изгледа, стадион је добио изузетну траву на игралишту, са дренажом и свим слојевима непоходним за одржавање травнатог терена. Капије новог „фудбалског храма“ званично су први пут отворене 1. септембра 1963. године и то утакмицом између тимова Црвене звезде и Ријеке (2 : 1). Утакмици је присуствовало 55 000 гледалаца, а исте године је забележен рекорд у дербију са тимом Партизана, када је на трибинама било 74 000 људи.⁴²⁴

Пројектанти новог стадиона били су Коста Поповић и арх. Александар Радовановић из „Спортпројекта“, а технички опис и скица стадиона су били завршени већ у мају 1957. године. У опису су дати детаљи, који су у међувремену измењени. Тако је стадион пројектован за 46 000 гледалаца и то 42 900 седећих места и 3 100 за стајање. Фудбалски терен имао је димензије 70 x 105, а атлетска стаза 400 метара са шест пруга. Боксерски савез је тада у примедбама на пројект стадиона, као основну замерку ставио

⁴²³ Дом Црвене звезде, <http://www.crvenazvezdafk.com/stadion.html>, 14. 04.2011.

⁴²⁴ Исто

простор за мали број гледалаца и предложио да се повећа на макар 80 000, због велике потребе града Београда за таквим стадионом.⁴²⁵

Карактеристика стадиона је, као што је већ поменуто, гледалиште укопано у терен. Главна трибина, са ложама и кровом које имају конзоле од 32 метра, има приступ из Љутице Богдана. Гледалиште се обострано спушта ка истоку, тако да је према Булевару ЈНА прилаз прилагођен постојећој нивелацији. Приступне површине око стадиона отворене су за пешаке и наслањају се са обе стране стадиона на улице Булевар ЈНА и улицу Љутице Богдана, преко којих прихватају и разводе посетиоце, кориснике возила и градског саобраћаја. Ове површине решавају и питање благајни за продају улазница и других најнужнијих потреба, пре него што се уђе на стадион.⁴²⁶

Године 1961. су архитекте Коста Поповић, Александар Радовановић и Игор Палавичини израдили планове за диспозицију стадиона, односно све прилазе ка стадиону, за чију изградњу су добили одобрење. Испланирана је читава мрежа прилаза са великим радовима и реконструкцијама у постојећим улицама и околини. Урађен је и пројекат за обезбеђење клизишта.⁴²⁷ Следеће, 1962. завршени су, и одобрени за изградњу, планови за западну и источну благајну, чији су аутори архитекте Александар Радовановић и Игор Палавичини (тада овлашћени пројектант у Спортпројекту). Њих двојица су пројектовали и западну трибину, ложе и ТВ кабину. Инжењер Илија Стојадиновић, је као овлашћени пројектант израдио ров око игралишта, проширени ров, степениште, ходник, мали тунел, портал тунела и статички прорачун. Главни пројекат стадиона, север, исток и југ,

⁴²⁵ ИАБ, СГБ (17), 570 – 6 – 1957 (инв).

⁴²⁶ Slobodan N. Plić, *Sportski objekti*, Beograd 1998, 41.

⁴²⁷ ИАБ, СГБ (17), 187 – 113 – 1961. За време изградње су постојали проблеми због подземних вода. Тако је архитекта Коста Поповић предвидео да се стадион укопа у земљу и већ је био постављен велики део западне трибине, када је једне ноћи бујица однела све. Размишљало се и одустајању од даље градње, али на срећу, стручњаци са Грађевинског факултета су нашли начин да реше проблем, више о томе у: Milojko Pantić, Marakana moje mladosti, DANAS, 20.09.2013.

http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/marakana_moje_mladosti.26.html?news_id=268044.

као и пројекат за помоћне терене код „млекаре“, су такође пројектовали Радовановић и Палавичини, док је све њихове планове обрадио и цртао архитекта Телетиновић.⁴²⁸ У овом пројекту су архитекте веома користиле пређашња искуства своја, али и туђа, са других спортских објеката. Нарочито се искуство и добар приступ огледају у погледу прилаза стадиону, али и благајни, које су тако распоређене, да се унапред могло предвидети избегавање великих гужви.⁴²⁹

Улази у стадион распоређени су по секторима и то по шест за запад и исток, један улаз за почасну ложу и по седам за југ и север. Сваки улаз, осим за почасну ложу, има по пет капија ширине један метар, са бројачем. Овако дати улази омогућују пражњење стадиона у времену од 11 минута при максималној посети. Гледалиште на западу има 57 редова, од којих 40 покривених кровом. Број редова опада ка истоку и има их 37. Гледалиште је подељено на четири сектора са следећим бројем гледалаца: I варијанта – сви гледаоци на стадиону седе, II варијанта - гледаоци у ложама, западној и источној трибини седе, на северној и јужној трибини и променуару, стоје. У првој варијанти стаје 66 300 гледалаца, а у другој 108 900 гледалаца.⁴³⁰

Места за новинаре дата су издвојено, при врху и дну западне трибине, док је радио и телевизијска кабина окачена централно, испод кровне конструкције. Сва ова места повезана су комуникацијама са „прес-сервисом“ испод променоара на западу, а овај има посебну тунелску везу са борилиштем. Почасна ложа дата је на два спрата. Налази се у средишту западне трибине и има одређене пратеће просторије. Остале ложе су дате на балкону, који носе стубови. Борилиште је одвојено од гледалишта бетонским ровом, ширине 2,20 м и дубине 2,40 м од парапета гледалишта у коме је смештен и главни

⁴²⁸ ИАБ, СО Савски венац (24), 12 – 1 – 4 – 63.

⁴²⁹ Svetislav Stajević, *Stadioni, Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 8.

⁴³⁰ Slobodan N. Pić, нав. дело 41.

колектор који прикупља атмосферску воду са трибина и из дренаже терена.⁴³¹

Већина листова је објавила извештаје са отварања стадиона. У листу „Политика“ од 1. септембра 1963. године, најављено је за 16 часова, отварање новог, још незавршеног стадиона, утакмицом Црвена звезда – Ријека.⁴³² Наредног дана у истим новинама детаљно је описана утакмица којом је отворен нови стадион, где је Црвена звезда однела победу над Ријеком. На новом стадиону је било 45 000 гледалаца, све улазнице биле су распродате, а „према информацијама благајника Црвене звезде продато је 42 300 улазница“, а још неколико хиљада гледалаца је остало испред.⁴³³

У тексту из „Политике“ од 5. октобра 1963. јасно се може пратити темпо изградње Стадиона „Црвена звезда“. Новинар је, истакавши да је продато 48 000 карата за утакмицу Југославија – Мађарска, рекао да је то доказ колико је Београду био потребан нов стадион. Такође је претпоставио и да би биле распродате још десетине хиљада карата, само да су биле у продаји. Овде сазнајемо да је стадион још у изградњи и у том тренутку је могао да прими само 60 000 гледалаца. Још нису биле довршене свлачионице са савременим уређајима, као и трибина на југу, а западна трибина је тек почела да се подиже.⁴³⁴

Такође, у листу „Политика“ можемо да пратимо како се од утакмице до утакмице, повећавао број гледалаца. Тако 17. новембра 1963. године објављује да су распродате све карте за утакмицу Црвена звезда – Партизан и да се, са бројем улазница које су бесплатне, очекује 75 000 гледалаца, што је рекордан број у тадашњој Југославији.⁴³⁵

⁴³¹ Исто 41.

⁴³² Аноним, Црвена звезда – Ријека, *Политика*, 1. септембар 1963, 23.

⁴³³ Аноним, На новом стадиону 45.000 гледалаца, *Политика*, 2. септембар 1963.

⁴³⁴ Аноним, Продато је 48.000 улазница, *Политика*, 5. октобар 1963.

⁴³⁵ Аноним, Ц. звезда – Партизан, *Политика*, 17. новембар 1963, 23.

Набављање новца за изградњу тако скупог и великог објекта било је јако тешко. Челници клуба су дошли на идеју да се новац прикупља продајом чувених “циглица”. То су били купони у вредности од 20 тадашњих динара и били су врста добровољног прилога. „Циглице“ су продаване на стадиону, али и на многим другим местима. Чак су и првотимци клуба, попут Драгана Шекуларца, обилазили јаке фирме у то време тражећи помоћ. Када је, након годину дана, изградња стадиона потпуно завршена, капацитет је износио 110 000 гледалаца. Због своје грандиозности и великог капацитета, навијачи су са правом стадион поредили са тада највећим на свету – „Мараканом“ у Рио де Жанеиру и то име је остало саставни део приче о Црвеној звезди.⁴³⁶

Након мање од десет година, на стадиону и око њега, су поново вршени грађевински радови. „Политика“ од 26. маја 1973. године доноси вест да се обављају последњи радови на Стадиону ФК „Црвена звезда“, пред финале Купа шампиона и утакмицу Јувентус – Ајакс. Како је наведено, највише се ради поред нове зграде, на помоћном терену где су свлачионице, асфалтира се прилаз, тунел кроз који играчи излазе на терен је асфалтиран, као и прилази источној трибини (шест нових стаза), тако да гледаоци од сада неће више „ићи по блату“. Испод крова на истоку постављене су монтажне трибине за још 1 100 гледалаца, на терену се уклањају места за резервне играче и тренере и постављају се нова, а одређена је и дежурна екипа, која ће пре утакмице, уколико метеоролози најаве кишу, прекрити терен све до самог почетка утакмице.⁴³⁷

Године 1975. године, је 96 070 људи било на утакмици коју је Црвена звезда, 23. априла играла са мађарским Ференцварошем (2 : 2). Према званичним подацима толико је гледалаца било са купљеним картама, али се процењује

⁴³⁶ Дом Црвене звезде, <http://www.crvenazvezdafk.com/stadion.html>, 12. 05.2011.

⁴³⁷ Аноним, Јувентус стиже данас, *Политика*, 26. мај 1973, 20.

да је било присутно 110 000 гледалаца, колики је тада и био капацитет стадиона.⁴³⁸

Стадион ФК „Црвена звезда“ чинио је средишњи део планираног Олимпијског потеза, где би слободни простори изнад њега омогућавали изградњу универзалне хале са атлетском стазом дужине 200 м са шест трака и бициклическом стазом од 222 м и другим борилиштима у простору. Цео тај потез има изграђену инфраструктуру, што је веома битно због економичности пројекта. Цео комплекс садржи стадион, који са минималним проширењем може да прими 120 000 посетилаца, затим универзалну халу са 20 000 места димензија 137x90x16 м, са гледалиштем које има приступ са свих страна. Ту је и тенис хала која је планирана као везни део главном објекту и стадиону и има четири борилишта са гледалиштем до 600 места и пратећим садржајем. Затим отворени тенис стадион са 8 000 места за Дејвис куп и слична такмичења, који може бити и покривен и отворени тениски терени за масовно коришћење аматера у чијем склопу је паркинг за 2 000 возила, који би се наплаћивао.⁴³⁹

Због поштравања веома строгих захтева УЕФА-е, као и код Стадиона ФК „Партизан“, у циљу већег комфора и безбедности навијача, данас је капацитет смањен, тако да постављањем столица на све четири трибине, званично износи 51 395 седећих места (слика 65).⁴⁴⁰

⁴³⁸ Дом Црвене звезде, <http://www.crvenazvezdafk.com/stadion.html>, 12. 05.2011.

⁴³⁹ Slobodan N. Pić, нав. дело 271.

⁴⁴⁰ Дом Црвене звезде, <http://www.crvenazvezdafk.com/stadion.html>, 12. 05.2011.

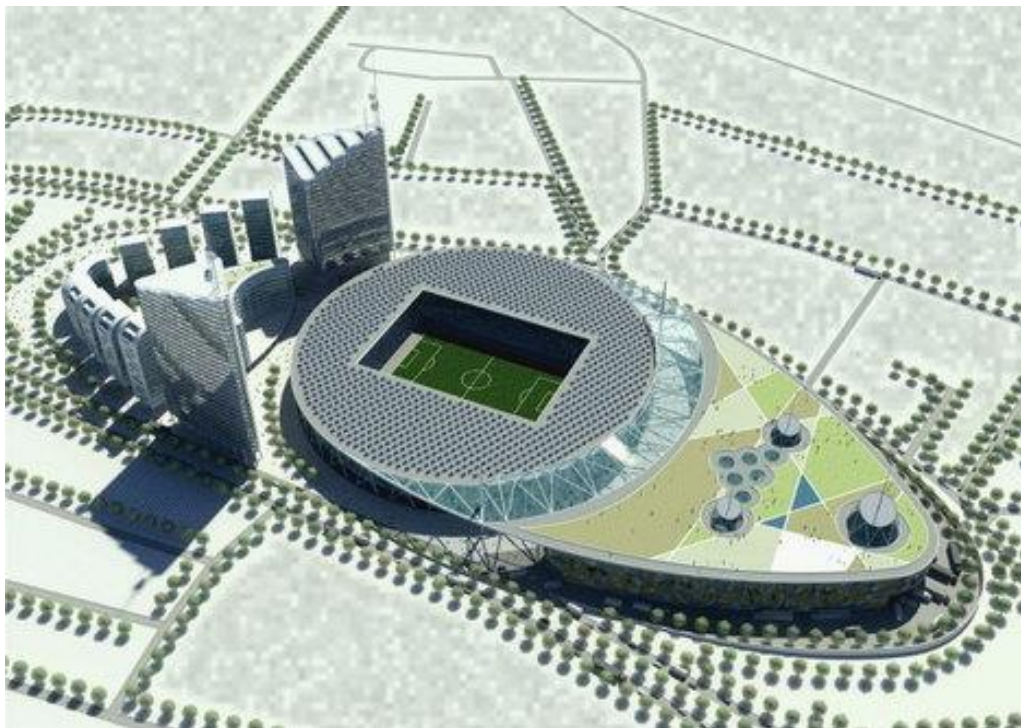
Слика 65, Стадион „Рајко Митић“ (некадашњи Стадион ФК „Црвена звезда“, отворен 1963). Извор: <http://www.crvenazvezdafk.com/scc/stadion>.

У мају 2010. године ФК „Црвена звезда“ је представила пројекат новог стадиона португалског архитекте Марија Суа Кау-а (слика 66). Велелепно здање према идејној замисли, има и хотел, тржни центар, стамбени и канцеларијски блок. Биће то, како су га назвали, „Звездин град“ на месту садашње „Маракане“. Простране зелене површине би обезбедиле квалитетан јавни простор, а архитекта предлаже се и друмски приступ, као и саобраћај унутар комплекса. Постоји могућност покривеног трга између стадиона и предложеног тржног центра, која ће омогућити посету и у летњим и у зимским условима и тако моћи да се користи за пијаце, кафиће, ресторане, а обезбедиће и простор за повремене изложбе и наступе. Билетарница и клупске продавнице такође могу бити ту смештене. Улични ниво стадиона ће бити пројектован тако да укључује фитнес центар, амбуланту, спа центар, продавнице, као и све улазе на стадион и контролне пунктове.⁴⁴¹

Кров тржног центра ће бити јавна башта, одакле ће посетиоци моћи да уживају у погледу на панораму града. Кров стадиона ће бити прекривен соларним плочама, и на тај начин допуњавати енергетске потребе стадиона, а користиће се и за сакупљање кишнице која ће се користити за

⁴⁴¹ Нови пројекат за Стадион ФК „Црвена звезда“, <http://www.srbijanet.rs/sport/fudbal/55027-pogledajte-kako-ce-izgledati-novi-stadion-crvene-zvezde.html>, 12.05.2011.

наводњавање фудбалског терена, као и зелених површина комплекса. Главна структура стадиона пројектована је у облику петоугаоне звезде као клупски симбол. Челик, стакло и природни материјали биће коришћени да би се постигла савремена и иновативна архитектонска решења. Један од услова клуба је био да постојећи фудбалски терен мора да функционише током целог периода изградње. Архитекта је нагласио да се то може постићи изградњом стадиона унутар стадиона, односно да се пола стадиона ради на постојећим темељима, па после да се гради и друга половина. Према плановима, „Звездин град“ би требало да има 348 000 m², стадион би имао 50 000 места, тј. 120 000 m², тржни центар 75 000 m², канцеларијски простор 95 000 m², хотел 16 000 m² и стамбени простор би имао 42 000 m².⁴⁴² Ово је само један у низу грандиозних пројеката у Београду, који због недостатка материјалних средстава, али и других околности, није реализован.

Слика 66, пројекат новог стадиона ФК „Црвена звезда“ португалског архитекта Мариа Суа Кау-а (2010). Извор: <http://sport.blic.rs/fudbal/domaci-fudbal/zvezda-predstavila-izgled-novog-stadiona/v8mw845>.

⁴⁴² Исто

Године 2014. Стадион мења име у Стадион „Рајко Митић“ (слика 67) у част легендарног фудбалера и прве Звездине звезде. Након година дана започета је реконструкција стадиона по налогу УЕФА – а. У оквиру радова, урађена је санација тунела који спаја свлачионицу са тереном, затим замењене су оштећене столице, и постављене нове на јужној трибини. Планирано је сређивање око стадиона, као и обезбеђивање бољих услова за рад медија.⁴⁴³ Овај највећи српски стадион ће, након завршетка радова, бити прилагођен новим, високим, стандардима за одржавање међународних утакмица. Прошавши кроз различите фазе, од изградње првог стадиона, отвореног 1927. године, и срушеног 1960. преко градње модерног стадиона, који је надмашио све спортске објекте у земљи до тада изграђене, Стадион „Рајко Митић“, односно „Маракана“, је остала препознатљива градска тачка, сведок најзанимљивијих спортских догађаја у историји Београда.

Слика 67, Стадион „Рајко Митић“ (некадашњи Стадион ФК „Црвена звезда“, отворен 1963). Прилаз из улице Љутице Богдана (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

⁴⁴³ „Marakana“ ponovo dobija stolice na jugu, <http://mondo.rs/a920995/Sport/Fudbal/Renoviranje-stadiona-Rajko-Mitic.html>, 14.7.2016.

Омладински стадион „Београд“ – од „БСК“ до ОФК „Београд“

У току Другог светског рата срушен је Стадион „БСК“ на Топчидеру.⁴⁴⁴ Године 1945. основан је клуб „Металац“,⁴⁴⁵ али након пет година, клуб поново добија име „БСК“. Постојао је велики проблем недостатка стадиона, тако да се 1957. уједињује са клубом „Шумадија“, након чега је на Карабурми саграђен „Омладински стадион“ на плацу где се налазио њен терен, а име је промењено у ОФК „Београд“. Тако је овај фудбалски клуб наставио традицију чувеног „БСК“-а, основаног давне 1911. године.⁴⁴⁶

Омладински стадион „Београд“ на Карабурми (слика 68) је стадион, који би посебно требало издвојити због своје економичности и минималних улагања. Наиме, стадион је потпуно земљани, изузев армирано бетонских ложа изнад западне трибине. Облик шкољке је елипсаст, са корекцијом ка источној трибини, где је уз борилиште права линија. Падина ка Дунаву је одлично искоришћена, али је дошло и до великог одступања дуж осовине стадиона у правцу север-југ, због чега прилази нису једнаки. Гледаоци који имају места на источној трибини морају доста да обилазе, због чега је

⁴⁴⁴ На месту некадашњег Стадиона „БСК“ код Аутокоманде, касније је саграђен Стадион „ЈНА“.

⁴⁴⁵ Михајло Андрејевић, *Дуго путовање кроз фудбал и медицину*, Горњи Милановац 1989, 31. Игралиште „Српског мача“, које се пре Првог светског рата, налазило у парку преко пута Тркалишта, након рата је уступљено Спортском клубу „Јединство“. Ипак, грађани који живе у комшилуку су успели да издејствују од општине да им врати парк „Ћирило и Методије“. Тако се по ко зна који пут јавља проблем терена. Ипак, „Јединство“, које је настало спајањем мањих клубова „Вардара“ и „Конкордије“, прелази на пољану иза Новог гробља, на Карабурму, на падину која је окренута ка Дунаву. Мало по мало, успели су да изграде терен и око терена свлационице. Након Другог светског рата, клуб добија име „Металац“ и добија новац од београдске општине, од којег је изграђена покривена трибина. „Металац“ касније мења име у ОФК „Београд“ (кратко време се клуб звао „БСК“).

⁴⁴⁶ Михајло Тодић (ур.), нав. дело 65. То је био почетак краја „БСК“, јер су у бомбардовању уништена документа и трофеји.

отворен улаз на југоисточној страни, међутим због малих димензија, није решио овај проблем.⁴⁴⁷

Слика 68, Омладински стадион „Београд“ на Карабурми (изградња између 1954. и 1957). Извор:
http://i223.photobucket.com/albums/dd218/zvonko1234/SRBstadioni/stadion__O_FKBeograd__Omladinski2.jpg.

Поред великог, налази се и стадион за мале спортове, кружног облика, који користи свлачионице и уређаје великог стадиона. У саставу спортског комплекса на Карабурми, поред ова два стадиона, налази се и помоћно фудбалско игралиште са малим гледалиштем, игралиште за мали рукомет, одбојку и кошарку, такође са местима за гледање у неколико редова и зграде спортског дома са халом. Цео овај комплекс налази се на падини ка Дунаву и представља врло успешно архитектонско решење.⁴⁴⁸

О изградњи и пројекту стадиона информације се могу пронаћи и у писаним документима самих пројектаната Косте Поповића и Александра

⁴⁴⁷ Svetislav Stajević, нав. дело 7.

⁴⁴⁸ Исто 7.

Радовановића. Ови подаци се у неким детаљима не поклапају са подацима других аутора. На пример, година изградње је 1954. док је на другим местима записано да је три године касније започета изградња стадиона, а да је пројекат одобрен 1956. године.

Тако у раду под називом „Омладински стадион на Карабурми“ стоји податак да је стадион почео да се гради 1954. године, као спортски центар Народне омладине града Београда, за потребе средњошколских и радничких спортских игара и слично. Записано је да је веома добро искоришћен пад према Дунаву, и да су у земљиште засебане терасе и укопавани објекти. На тај начин су гледалишта, без икакве конструкције, лежала на самом терену, чиме је постигнута веома економична градња.⁴⁴⁹

Даље, у раду наводе да је централни објекат стадион за атлетiku и фудбал који може да прими 25 000 људи. Има атлетску стазу од шљаке дужине 400 метара са шест пруга, уређаје за остале атлетске дисциплине и травнати фудбалски терен димензија 105x70 метара, са системом дренаже, а борилиште и свлачионице су повезани са два тунела ширине четири метра. Главни прилаз је на северу. На нижем нивоу је смештен помоћни фудбалски терен димензија 105x70 метара од шљаке и два игралишта за одбојку, затим испод, на следећој тераси је игралиште за кошарку, мали рукомет и одбојку, док је на најнижем нивоу смештен Дом са спортским салама. Овакав положај, међутим, доносио је често и кошаву, због чега је пројектован и висок појас зеленила, који умањује брзину ветра ка самом стадиону.⁴⁵⁰ Димензије помоћног фудбалског терена, такође се не поклапају са димензијама у тексту аутора.

⁴⁴⁹ Kosta Popović i Aleksandar Radovanović, Omladinski stadion na Karaburmi u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 21.

⁴⁵⁰ Исто 21; Занимљиво је поменути да овај објекат има доминантан положај ка Дунаву и банатској равници, те су омогућени веома интересантни видици.

Стадион се налази на Старој Карабурми, уз реку Дунав и Звездарску шуму. На званичном сајту о Омладинском стадиону „Београд“ на Карабурми проналазимо податак да је изградња стадиона отпочела на пролеће 1957. године, а већ 10. августа исте године је званично отворен, утакмицом између Радничког и Спартака. Тада је била саграђена западна трибина, која је тада примала око 8 000 гледалаца.⁴⁵¹

Главни пројекат стадиона, који је првобитно носио назив „Омладински стадион Југославије“, одобрен је 30. августа 1956. године, а предрачун предвиђених радова, износио је тадашњих 152.329,498 динара. Упоређујући курс долара у то време и сада, произилази да је цена изградње била 1.854,416 долара, у данашњим еврима то износи 1.376,718 (подаци из септембра 2010. године). Инвеститор је био Савез спортова Београда. Пројекат је урадио пројектни биро „Спортпројект“, а главни пројектант је био инжењер Карло Кацл, са помоћницима Костом Поповићем и архитектом Александром Радовановићем. Првобитни власник парцеле на коме је изграђен стадион, припадао је предратном, нижеразредном клубу ТСК „Шумадија“.⁴⁵²

Подужна осовина стадиона затвара угао од 66 % са северном страном. Димензије травнатог терена су 105 x 70 метара. Цео спортски центар има око 81 500 квадратних метара и може да прими око 25 000 људи, али су постојали случајеви да је на стадиону било и преко тридесет хиљада гледалаца, који су на појединим мечевима чак пробали заштитну ограду и утакмице пратили уз терен, са атлетске стазе.⁴⁵³

⁴⁵¹ Историјат Омладинског стадиона, <http://www.ofkbeograd.co.rs/?tip=menu&page=53>, 18.06.2011.

⁴⁵² Исто

⁴⁵³ Исто; Нажалост, на овом стадиону су се дешавали и несрећни случајеви. Више о томе у: Аноним, Због чега је гром ударио у гледалиште стадиона на Карабурми, *Политика*, 10. септембар 1963. Тада је Политика објавила текст о догађају за време утакмице ОФК Београд – Динамо, која се играла два дана раније. Наиме, гром је ударио у гледалиште на северном делу стадиона. Један гледалац је погинуо, а седморо је повређено и задржано у

Током година, многи радови су извршени на стадиону. Тако је осамдесетих година покривена најмања, источна трибина, а иза и испод ње, направљене су клупске просторије. Почетком деведесетих скинут је стаклени зид на ложи на западној трибини и замењен је бетонским. Крајем деведесетих година су сви редови на трибинама поправљени, урађена је нова ограда испод трибина, а стадион је офарбан у своје боје, те су све четири трибине поново биле у функцији.⁴⁵⁴

Када је отворен, стадион је имао капацитет за око 28 000 гледалаца, а по главном пројекту планирано је да буде места за тачно 23 820 гледалаца. После реконструкције 2000. године, капацитет је, после постављања пластичних седишта, смањен на око 19 000 гледалаца, са 10 600 постављених столица. Кровом је покривена, најмања, источна трибина и мањи део западне и то стадиону даје 20 % покривености трибина. Занимљиво је да западна трибина има 33 реда, са ложом изнад ње, а то је после западне трибине Стадиона ФК „Црвена Звезда“ (Стадион „Рајко Митић“), највећа трибина у Србији. Та 33 реда са западне трибине се, правилном кривом, спуштају до истока, који има свега десет редова, што даје прелеп поглед на Дунав и војвођанску равницу. Капацитет западне трибине је 7800 (6 770 столица, у ложи 264), источне 2600 (2 080 столица, у ВИП ложи 92 места + новинарска од 33), јужне је 4600 (1200 столица) и северне трибине износи 4100 (550 столица). То је укупно 19 100 (10 600 столица).⁴⁵⁵

болници. Сутрадан је управник стадиона обишао место несреће и није ништа пронашао. По његовим речима, чудно је то што ред јабланова надвисује гледалиште на северу, а гром ипак није ударио у дрво, док је са друге стране зграда Богословије са громобраном. Због тога је невероватно како је гром ударио у гледалиште. Међутим, у хидрометеоролошкој служби, дате су претпоставке да је гром могао бити привучен шиљцима кишобрана, затим можда транзистором са извученом антеном, а највероватније је да су гледаоци дисањем и упаљеним цигаретама створили топао ваздух који је кренуо навише створивши ваздушни стуб, као добар спроводник електрицитетa.

⁴⁵⁴ Исто

⁴⁵⁵ Исто

У склопу Омладинског стадиона „Београд“ налази се помоћни терен, који је покривен вештачком травом, димензија 100 x 66 метара, као и мањи терен, такође са вештачком травом, који се налази поред већег. Направљене су просторије за атлетичаре, као и теретана, затим за бициклисте и џудисте, чија се мања хала налази иза јужне трибине. На стадиону је још једна теретана и мања сала, али се у већини случајева користе у комерцијалне сврхе. Иза јужне трибине налазе се три тениска терена, који током зимског периода прелазе у затворену форму и они се налазе на месту на коме је до 1993. године био отворени рукометни стадион за рукометашице, капацитета око 3 500 гледалаца.⁴⁵⁶

Стадиони средњег и мањег капацитета

Када је реч о фудбалским стадионима у Београду, потребно је споменути и оне средњег и мањег капацитета, који такође имају свој значај и историју, а и даље су у функцији. То су: Стадион ФК „Раднички“, Стадион ФК „Обилић“, Стадион ФК „Чукарнички“, Стадион ФК „ИМ Раковица“, Градски стадион ФК „Земун“ и Стадион „Краљ Петар Први“ (Стадион ФК „Рад“).

Стадион ФК „Раднички“

Спортско друштво „Раднички“ је основано 20. априла 1920. године (као „Београдски раднички спорт клуб“) у данашњој Математичкој гимназији у улици Краљице Наталије и то је било прво радничко спортско друштво у Србији. У почетку је имао само фудбалску секцију, а касније су основане и за бокс, рвање, шах, бициклизам, атлетику и друге. До Другог светског рата су постојале и драмска, музичка, тамбурашка секција и хор. Оснивачи и чланови су ширили идеју радничких права и отпора режиму, па су између два рата често и хапшени. Постојала је опасност да се у току рата окупатори

⁴⁵⁶ Исто

докопају архиве, те је она комплетно спаљена 1941, а из предратног периода остало је само неколико трофеја и заставица.⁴⁵⁷

Седамдесетих година XX века, за ФК „Раднички“ је обезбеђен стадион на Новом Београду са капацитетом од 5000 гледалаца (слика 69). Пројектовао га је архитекта Драгомир Тодоровић из Пројектантског бироа „Нови Београд“. Инвеститори стадиона су били Општина Нови Београд и ФК „Раднички“, а након раскидања уговора између првобитног извођача радова, ГП „Рад“, и Општине, на расписаном конкурс, посао је добила Грађевинска задруга „Балкан“ из Црне Траве. У својству надзорног органа, налазио се архитекта Томислав Благојевић из Општине Нови Београд. Комисија за технички преглед из Завода за изградњу града написала је извештај, а у разговору са надзорним органом и колегама истакла перфектну дренажу и траву на терену. Ту чињеницу је потврдила и прва утакмица одиграна без икаквих проблема на новоизграђеном стадиону, након невероватног пљуска који је цео претходни дан падао.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Историја СД Раднички, <http://sdradnicki.webs.com/>, 4.5.2015.

⁴⁵⁸ Подаци су добијени у разговору са архитектом Томиславом Благојевићем, надзорним органом на Стадиону ФК „Раднички“.

Слика 69, Стадион ФК „Раднички“ изграђен седамдесетих година XX века. Испред, са леве и десне стране се налазе помоћни терени, док је изнад стадиона Спортски центар „11 април“ (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

Стадион ФК „Обилић“

Фудбалски клуб „Обилић“ је основан 1924. године у порти Светосавске цркве на Врачару.⁴⁵⁹ Чланови су тренирали на пољанама Чубуре и игралиштима Тркалишта, а касније и на Топчидерском брду (данашњи стадиони „Рајко Митић“ и „Партизан“). Прве просторије клуб добија тек 1946. године у улици Стојана Протића 46. Нешто касније добија мало боље у улици 14. Децембра 52, док тренинге одржавају на теренима Војне гимназије на Авалском путу и ДИФ-а у Скерлићевој. Ускоро добијају и свој први простор за изградњу игралишта у улици Господара Вучића (слика 70).

⁴⁵⁹ Више о оснивању клуба у: Душан Милановић и Бранко Николић, *75 година фудбалског клуба Обилић*, Београд 1999, 21 – 23; <http://www.fcobilic.co.rs/>, 18.9.2014.

Слика 70, прве просторије ФК „Обилић“ у улици Господара Вучића (1951).
Извор: Милановић Душан и Николић Бранко, *75 година фудбалског клуба Обилић*, Београд 1999, 225; <http://www.fcobilic.co.rs/>, 18.9.2014.

Године 1951. направљене су нове клубске просторије и шљакасти фудбалски терен. Године 1954. изграђен је и одбојкашки терен, а шездесетих година се изводе и други радови на и око стадиона, да би 1975. добио коначни изглед, који се задржао све до деведесетих година, када је урађена реконструкција стадиона.⁴⁶⁰ Тада је група професора са Грађевинског и Архитектонског факултета у Београду израдила идејни пројекат новог стадиона. Прво је изграђена нова трибина на јужној страни, потом је урађена адаптација постојећих објеката и ресторана, свлачионице и канцеларије. Затим је обновљен и повећан травнати терен, а 1998. године изграђена је новинарска ложа, као анекс и северна трибина, испод које су направљене свлачионице, економат, теретана и друге потребне просторије. Уређен је и паркинг, затим прилази самом стадиону и подигнута је продавница сувенира. Тако је 1999. године ФК „Обилић“ имао савремен стадион са трибинама за 4 500 гледалаца, свлачионицама са тушевима,

⁴⁶⁰ Исто 223 – 227.

просторијама за управу, две сале, просторију за новинаре и бар, због чега је добио дозволу за одржавање међународних утакмица, јер је све урађено према прописима УЕФА.⁴⁶¹ Стадион „Обилић“ је 2006. године поново реновиран.⁴⁶²

Стадион ФК „Чукарички“

Клуб је основан 4. јула 1926. године у кафани „Мајдан“ на старој Чукарици, као „ЧСК“ – „Чукарички спортски клуб“. Прва игралишта су се налазила око Вилимана у Макишу, и у Преполачкој улици на Михаиловцу. Касније су клупске просторије добијене у Зрмањској, а терен испод Соколане. Први председник клуба је био капетан Милош Илић, први српски авијатичар. Тридесетих година је Милош Поповић, индустријалац, дао земљиште и подигао трибине на Сави, док је после Другог светског рата терен био поред пијаце на Бановом Брду. Године 1969. је отворен стадион у улици Београдског батаљона, где се и данас налази, са капацитетом 4090 седишта (слика 71).⁴⁶³

Слика 71, Стадион ФК „Чукарички“ (отворен 1969). Извор: <http://www.fkcukaricki.rs/klub/stadion>.

⁴⁶¹ Исто 229 – 240.

⁴⁶² Стадион и историјат ФК Обилић, извор: <http://www.fcobilic.co.rs/>, 18.9.2014.

⁴⁶³ Стадион ФК Чукарички, <http://www.fkcukaricki.rs/klub/istorijat>, 16.10.2014.

Стадион ФК „ИМ Раковица“

Фудбалски клуб Индустрије мотора из Раковице основан је 18. фебруара 1937. године, у кафани „Ужице“, која се налазила на месту железничке станице у Раковици. Игралиште је постојало на простору Маричке улице и стамбеног насеља „21 мај“. ФК „Раковица“ је тек 1940. примљен у "Београдски лоптачки подсавез“, иако је пријављен још од свог оснивања, под именом „Раковица“. Године 1948. мења име у „Спортско друштво Раковица“. Клуб је пролазио кроз успоне и падове, али као највећи успех може се сматрати освојено прво место у Београдској лиги 1950. године. Четири године касније дефинисан је статус клуба, као и његов однос према фабрици и финансирању, због чега од тада носи назив ФК „ИМ Раковица“. Годину дана касније, 1955. гради се прави стадион са трибинама (слика 72), свлачионицом и оградом.⁴⁶⁴

Слика 72, изградња трибине на Стадиону ФК „ИМ Раковица“ 1956. године.
Извор: Пиљегић Бошко, ФК ИМ Раковица,
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/.jpg>.

⁴⁶⁴ Бошко Пиљегић, ФК ИМ Раковица, <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/.jpg>, 8.2.2014.

Градски стадион ФК „Земун“

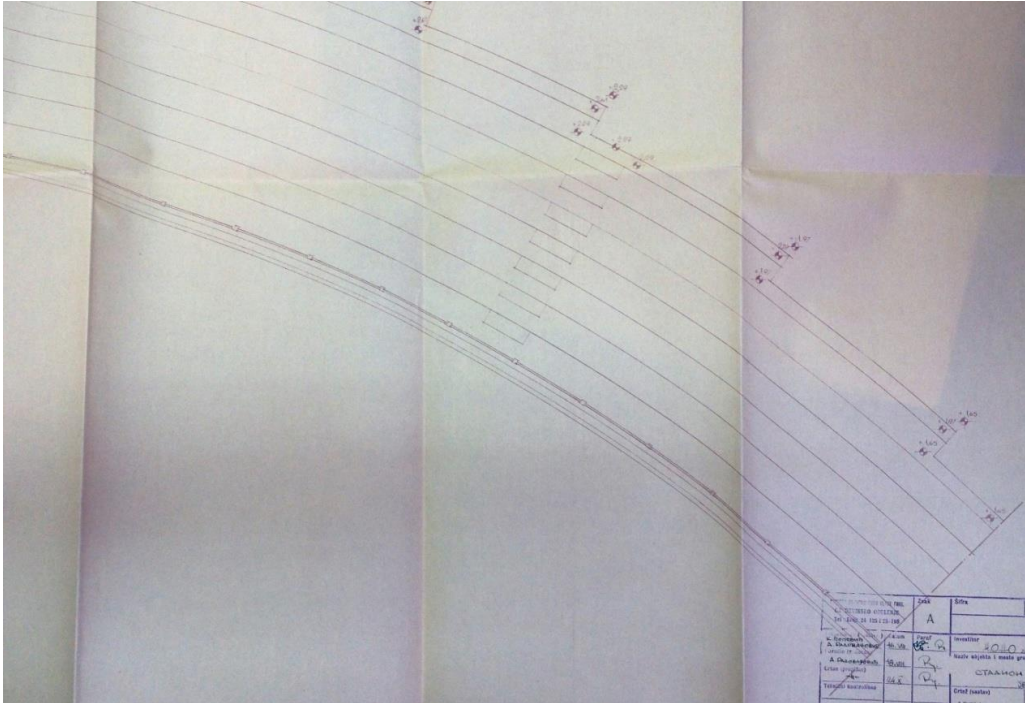
Године 1950. направљен је пројекат проширења фискултурног игралишта у Угриновачкој улици у Земуну. Земљиште је било делом државна имовина, а делом је извршена експропријација. Стадион није смео да премаши капацитет од 15 000 гледалаца, јер је урбанистичким планом, на том месту планирана улица, те је био привременог карактера. Због тога је направљена трибина за 5 000 гледалаца. Осим тога на њему није смео да се гради никакав стални објекат. Приступ са благајном за главну трибину, која има 14 редова је из Угриновачке улице, а за стајање је из Добановачке. Стадион је елипсастог, затвореног, облика, а служио је за фудбал, атлетику (атлетска стаза дужине 400 метара са шест пруга), рукомет и гимнастичке слетове. Игралиште за фудбал је димензија 70 x 105 метара. Искоришћена је конфигурација терена, тако да се на највишем делу налазило 14 редова, који су се постепено смањивали, према терену, да би на супротној страни било само три реда, који су окруживали терен. Састав земљишта главног терена је од земље и шљунка, а на самом терену су предвиђени водоводни хидранти за заливање. Тоалети за публику су били павиљонског типа. За свлачионице је привремено коришћена једна од околних зграда.⁴⁶⁵

Године 1956. око овог игралишта, на којем су тада тренирали фудбалери ФК „Спарта“ (данас ФК „Земун“), је подигнута зидана ограда. Такође, подигнуте су три једнаке кабине за продају карата, које су биле наслоњене на оградни зид игралишта, са једноводним кровом од армирано бетонске плоче. На главни улаз игралишта су постављена двоја једнокрилна врата и једна пуна дрвена двокрилна врата, свака постављена између два армиранобетонска стуба, у дужини од седам метара. Пројекат је израдио архитекта Т. Грего.⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 631/1950. На овом новом стадиону одржавали су се тренинзи ФК „Спарта“.

⁴⁶⁶ СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 11398/1956.

Атлетска стаза је проширена 1960. године (слика 73). Потписани пројектанти су архитекте Коста Поповић и Александар Радовановић.⁴⁶⁷

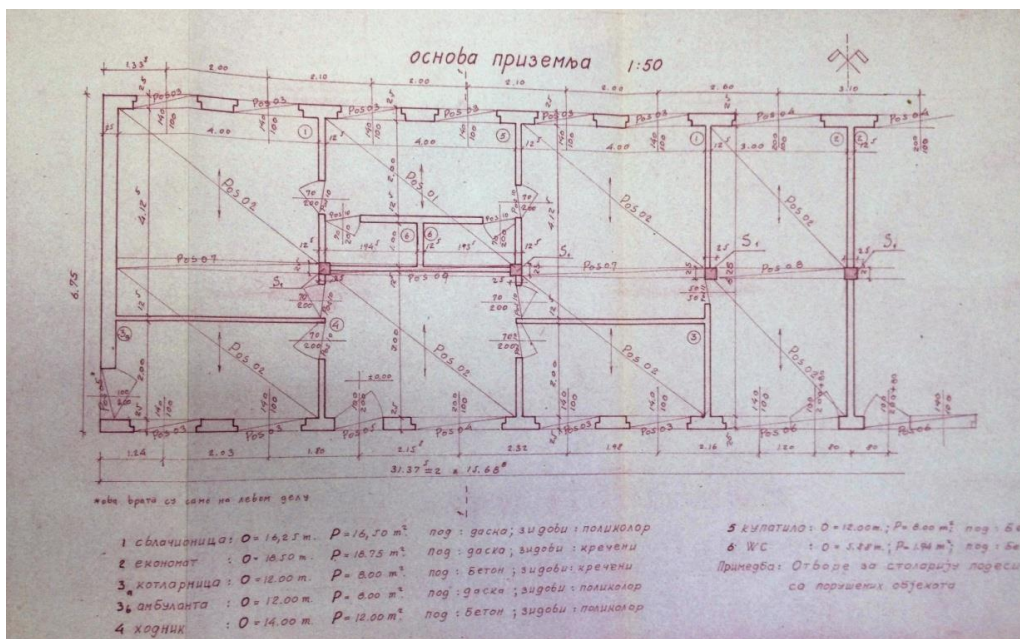

Слика 73, детаљ проширења атлетске стазе на Градском стадиону ФК „Земун“. Извор: СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 07 - 10608/1960.

Пројекат свлачионица са помоћним просторијама, израдио је инжењер Д. Бољевски 1971. године. Тада се игралиште звало „Горњи град“ – Земун. У том тренутку је постојало пет спортских терена и то за фудбал, за одбојку, кошарку и два провизорна терена за фудбал. Како су тада терен користила три фудбалска клуба, као и школе, предлагала се изградња свлачионица, купатила, економата, који већ постоје, али нису били довољни да покрију капацитете. То је била једна пословна приземна зграда, поред постојеће, са свим поменутиим просторијама (слика 74).⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 07 - 10608/1960.

⁴⁶⁸ СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 351 - 623/1971.

Слика 74, Градски стадион ФК „Земун“ – пројекат свлачионица са помоћним просторијама, основа приземља, Извор: СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 351 - 623/1971.

Градски стадион ФК „Земун“ се раније звао и Стадион ФК „Галеника“, а сада је домаћи терен ФК „Земун“. Реновиран је 1992. године и има капацитет од 11 600 седећих места (слика 75).⁴⁶⁹ И поред урбанистичког плана, према којем је дозвола добијена само за изградњу привремених просторија, због улице која је требало да пресеца терен, стадион је остао на истом месту од 1950. године, а временом су изграђени и нови објекти са свим неопходним просторијама за функционисање правог градског стадиона.

⁴⁶⁹ Градски стадион у Земуну, http://stadiumdb.com/stadiums/ser/stadion_fk_zemun, <http://soccer.powerplaymanager.com/bs/stadion.html?data=52889,7.8.2014>.

Слика 75, Градски стадион ФК „Земун“ реновиран 1992. године (фотографија из 2014). Извор: приватна збирка.

Стадион “Краљ Петар Први” или Стадион ФК “Рад”

Фудбалски клуб ФК „Рад“ је основан 1958. године од стране Грађевинског предузећа „Рад“, које је било и покровитељ клуба. Управа је прихватила да преузме мали бањички клуб ФК „Развитак“, који је играо у најнижем рангу. У центру Бањице су од општине добили „Задругарско“ земљиште, на којем је већ постојао нераван терен од земље, са импровизованим статурама, на којима су житељи Бањице и околних села играли фудбал и на којима су се одржавали вашари. Терен се са северне стране граничио са улицом Краљице Ане, са источне са двориштем основне школе и дечијим вртићем, са јужне са путем за бањичко гробље, а са западне са имањем Велимира Живковића. Димензије терена су биле оквирно 95 x 70 метара.⁴⁷⁰

⁴⁷⁰ Ђурђе Живковић, Историја ФК РАД, <http://sr.fkrad.rs/2013-07-10-12-26-15/radov-dom>, 3.5.2014.

Предузеће „Рад“ је тада специјалним машинама поравнало игралиште, постављена је плетена ограда од два и по метра, постављене су праве стативе, као економат је послужила покретна кућица у воћњаку Велимира Живковића (који је био отац голмана Ђурђа), поред које су се облачили играчи, док се тренер пресвлачио у домаћиновој кући. Касније је урађено и дренажа терена и насута шљака, затим су изграђене и свлачионице са тушевима, просторије за управу и ресторан. Од домаћина Живковића су добили три метра проширења целом дужином са западне стране, и изградили четири реда монтажних бетонских трибина. На источној страни је подигнуто шест редова монтажних трибина од цевастих скела у дужини од 40 метара. Са северне и јужне стране није било трибина, већ је игралиште ограда бетонском оградом од монтажних елемената. Затим је склоњена шљака, а донета ролована земља са ливадском травом из Шимановаца, која је освежена енглеским семеном, а радовима је руководио велики познавалац спортских терена и голман, инжењер шумарства Срђан Мркушић. Захваљујући доброј управи и играчима, који су били запослени у предузећу, клуб се развија и постиже све боље резултате. Стекао је и своје навијаче, па је на свакој утакмици присуствовало две до три хиљаде људи. Игралиште је коришћено до 1973. године, када је због изградње насеља, готово читаво горња Бањица порушена. Инжењер Александар Јојић, генерални директор клуба, тада је од града успео да добије објекат „Краљева трибина“ у Црнотравској бб, уз договор да је реновира. Такође је договорено да ФК „Рад“ добије око шест и по хектара земљишта, на коме ће изградити главно игралиште са атлетском стазом и помоћна игралишта. Обавеза предузећа „Рад“, као накнада за уступљено земљиште и објекат, је била да испод својих терена, према Булевару ЈНА, изгради бициклички велодром.⁴⁷¹ Нажалост, није никада изграђен.

⁴⁷¹ Ђурђе Живковић, Историја ФК РАД, <http://sr.fkrad.rs/2013-07-10-12-26-15/radov-dom>, 3.5.2014.

Исте године, 1973. је архитекта Коста Поповић, испред предузећа „Спортпројект“, израдио документацију за главни пројекат за изградњу спортских терена у оквиру Спортско рекреационог центра на Бањици, због потребе повећања обима и садржаја. Користећи ревидирани Генерални урбанистички план из 1968. године, урадио је пројектни задатак. Сви спортски терени налазили су се на простору поред „Старе трибине“, која је представљала окосницу центра. Оронула трибина је након две године добила пројекат реконструкције, а предузеће „Рад“ је обезбедило финансијска средства за радове, за шта су 1975. године издали потврду.⁴⁷²

Трибина која је била запуштена и имала веома сложену дрвену кровну конструкцију, је реновирана и капацитет је износио 3 500 гледалаца, а унутра су направљене свлачионице, економат, велика сала, канцеларије за управу, тунел за излазак на терен, амбуланту и ресторан. Кровна конструкција је морала да буде скраћена на пола, чиме је изгубила, не само на естетици, већ су и редови остали непокривени. Тако је изграђен главни фудбалски терен са атлетском стазом, која није коришћена у предвиђеној мери. Изграђени су и помоћни терени. У централној ложи у којој је некада седео Краљ Александар, а затим и председник Тито, седела је управа клуба, руководиоци предузећа и гости.⁴⁷³

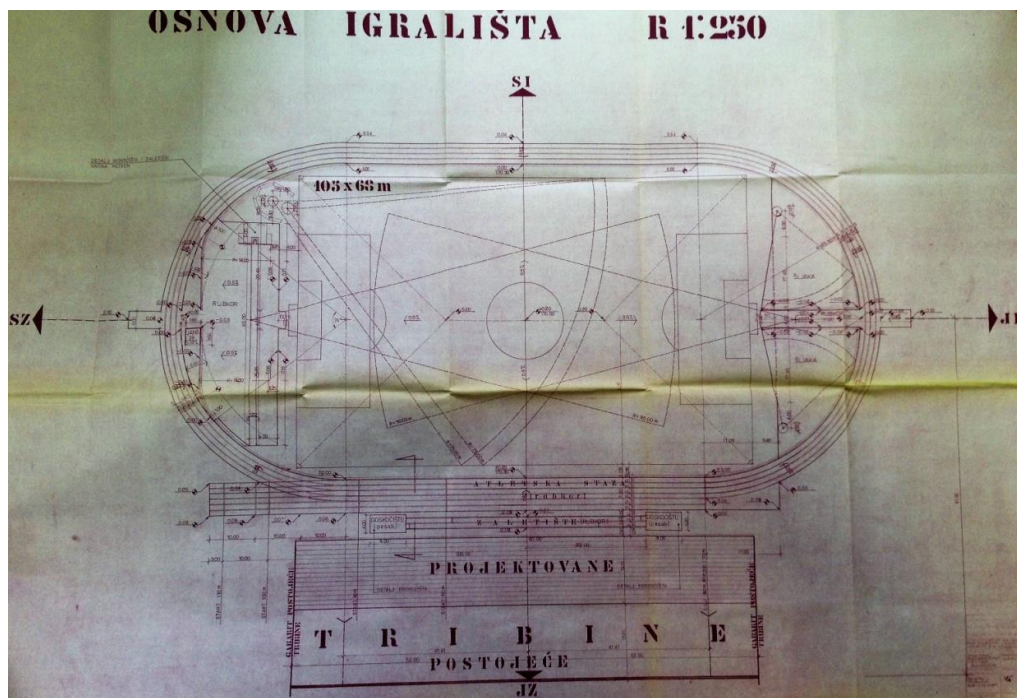
Главни пројектант адаптације и реконструкције објекта „Старе трибине“⁴⁷⁴ у оквиру Спортско – рекреационог центра на Бањици (слика 76) 1975. године био је архитекта Момчило Поповић. Пројекат се односио на радове на поправци крова трибине, затим радове на поправци седишта, потом на фасади (слика 77), као и на радове на адаптацији и реконструкцији приземља и тавана испод косине трибина. Две године касније, Завод за

⁴⁷² СО Вождовац, 57/75.

⁴⁷³ Ђурђе Живковић, Историја ФК РАД, <http://sr.fkrad.rs/2013-07-10-12-26-15/radov-dom>, 3.5.2014. Важно је истаћи да је архитекта Момир Коруновић 1931. године пројектовао Раднички стадион на Бањици, који није никада реализован. Видети у: Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 121.

⁴⁷⁴ СО Вождовац, 57/75.

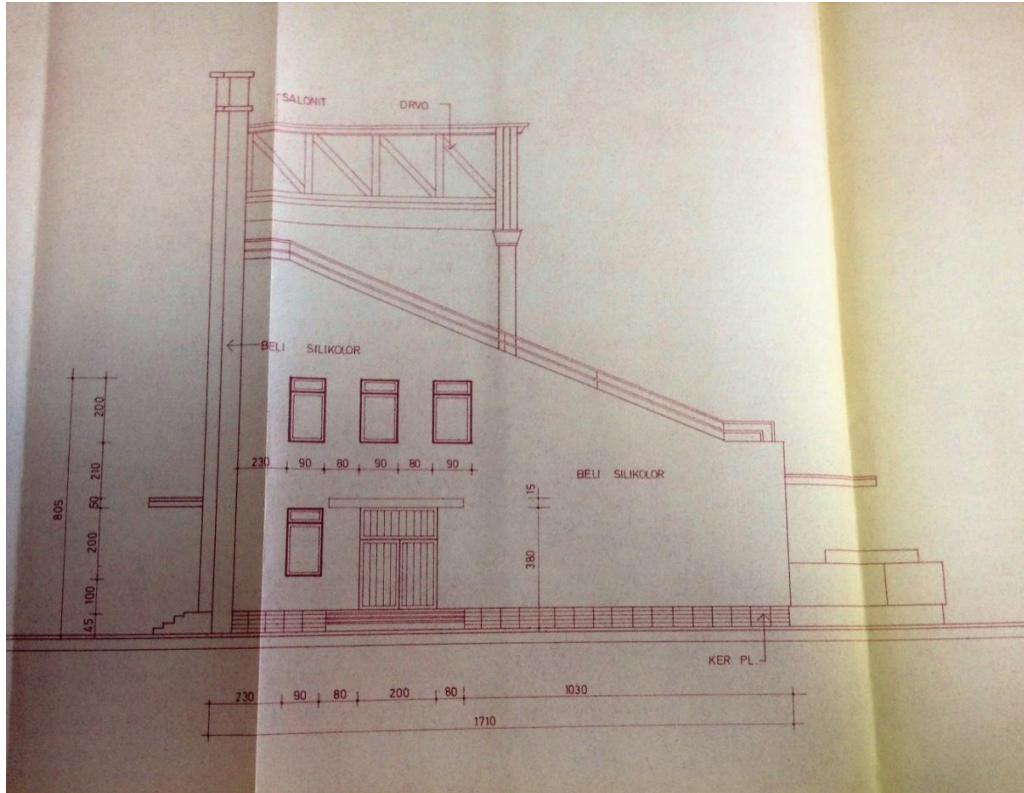
заштиту споменика културе града Београда је дао сагласност за реконструкцију крова „Старе трибине“ уз своје услове, јер је дрвена кровна трибина, подигнута пар година пре Другог светског рата, била заштићено добро. Технички опис и план реконструкције кровних носача је израдио инжењер Петар Дамјановић (слика 78).⁴⁷⁵ Прва утакмица на новом стадиону је одиграна 13. августа 1977. године.⁴⁷⁶

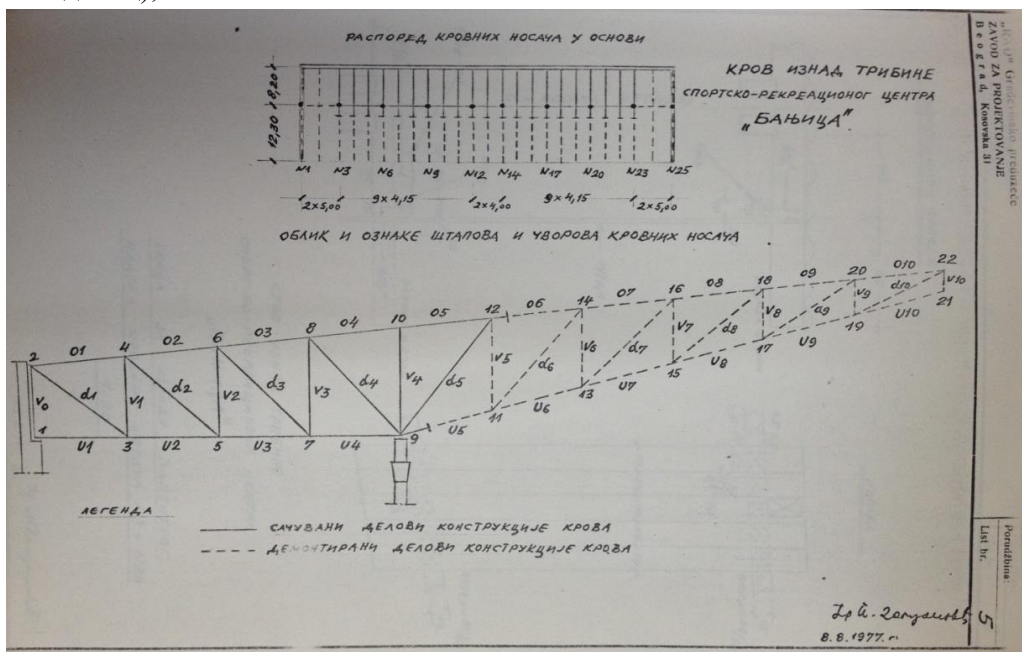
Слика 76, основа фудбалског игралишта са пројектом адаптације и реконструкције трибине из 1975. године. Извор: СО Вождовац (Скуптина општине Вождовац), 57/75.

⁴⁷⁵ СО Вождовац (Скуптина општине Вождовац), 57/75.

⁴⁷⁶ Ђурђе Живковић, Историја ФК РАД, <http://sr.fkrad.rs/2013-07-10-12-26-15/radov-dom>, 3.5.2014.

Слика 77, бочна фасада трибине. Извор: СО Вождовац (Скуптина општине Вождовац), 57/75.

Слика 78, реконструкција дрвене кровне конструкције изнад трибине СРЦ на Бањици. Извор: СО Вождовац (Скуптина општине Вождовац), 57/75.

Касније је стадион имао још неке измене, као што су подизање монтажних кружних високих трибина на северној и јужној страни, затим изградња монтажних објеката за млађе категорије, скидање атлетске стазе и др. Највећа промена предвиђала је да стадион прерасте у пословно спортски центар за 20 000 посетилаца. Архитекта Момчило Поповић је урадио идејни пројекат, који је подразумевао и хотел са пет звездица, са пословним простором испод трибина и четири куле. Тада су уклоњене монтажне трибине и започети радови на јужној страни и ту се стало са радовима, услед добро познатог разлога, недостатка новца. Садашњи капацитет стадиона је 6 000 посетилаца (слика 79. и 80).⁴⁷⁷

Слика 79, изглед „Старе трибине“ (фотографија из 2016). Извор: приватна збирка.

⁴⁷⁷ Ђурђе Живковић, Историја ФК РАД, <http://sr.fkrad.rs/2013-07-10-12-26-15/radov-dom>, 3.5.2014.

Слика 80, улаз на стадион, који се налази на спољној фасади „Старе трибине“ (фотографија из 2016). Извор: приватна збирка.

Постоје многи стадиони који припадају територији Београда, а који су били спортска игралишта између два светска рата и захваљујући ентузијастима се још увек користе, адаптирају и воде борбу за опстанак. Ту спада на пример

Стадион ФК БСК „Батајница“, затим ФК „Бежанија“, ФК „Синђелић“, Стадион ФК „Борча“, сада „Визељ парк“, затим Стадион ФК „Ресник“ и други.

Београдски спортски клубови између два рата

Колико се Београд као престоница Краљевине угледао на западне метрополе и могао да им парира између два рата, говори и чињеница да су, поред бројних фудбалских клубова, соколских друштава и чувеног Џокеј клуба,⁴⁷⁸ који је био признат од стране енглеског џокеј клуба и имао интернационални карактер, постојали и Боб клуб, Тенис клуб „Шумадија“, Голф клуб, Руски јахт клуб, као и Веслачки клуб „Београд“. Од нарочитог је значаја истаћи да су планове за њихове објекте радили тада једни од водећих архитеката тог времена. На основу тога, може се пратити значај развоја спортске архитектуре у међуратном периоду.

Боб клуб

Спортски Боб клуб основао је Милован Радојловић са жељом да се у њему негују зимски спортови, а нарочито „боб – sleigh“, по којем је клуб добио име. Године 1926. оснива пливачку секцију и подиже на Сави удобну зграду са свлачионицама, хангарима за чамце и рестораном, као и пливалиште од 25 м дужине и 12 м ширине.⁴⁷⁹ Зграда је подигнута код ресторана „Шест топола“ на десној обали Саве и имала је врло складну архитектуру са терасама, лучним улазом и дрвеним степеништем (слика 81).⁴⁸⁰ Београдски трговац Милован Радојловић, који је био и дугогодишњи председник клуба,

⁴⁷⁸ Више о овом клубу у одељку о коњичком спорту.

⁴⁷⁹ *Први југословенски спортски алманах*, број I, Београд 1930, 63.

⁴⁸⁰ Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (I), arhitekti, pojmovi*, Beograd 2005, 35. Аутор истиче да је архитектура „Боб клуба“ на Сави веома подсећала на архитектуру Момира Коруновића.

о свом трошку саградио је клупску зграду и набавио реквизиту.⁴⁸¹ Године 1928. у оквиру спортског Боб клуба се оснива веслачка и тенис секција.⁴⁸²

Слика 81, Боб клуб на Сави (1926). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Решење о уступању, односно закупу, земљишта за потребе клуба на Калемегдану, у којем је одобрена и изградња, донето је 19. фебруара 1929. године, након чега је извршена примопредаја.⁴⁸³ Постојала је иницијатива да оваквим клубовима краљевска породица буде покровитељ. Тако је председник спортског Боб клуба, Милорад Радојловић, упутио молбу Маршалу Двора, генералу Аци Димитријевићу, 27. априла 1931. године, да замоли Њено Величанство Краљицу, да буде покровитељ великог међународног тениског турнира. Клуб је најавио турнир на својим теренима у Горњем Граду 8, 9. и 10. маја са намером да убудуће сваке године приређује овакав турнир „у циљу пропаганде и спорта и развијања

⁴⁸¹ Васа Чубриловић (ур), нав. дело 466.

⁴⁸² *Први југословенски спортски алманах*, број I, Београд 1930, 63.

⁴⁸³ ИАБ, ОГБ (6), фII – 29 – 1930.

друштвеног живота у престоници“.⁴⁸⁴ Даље у писму је наведено да је клуб у протеклим годинама искључиво од својих чланарина и разних спортских приредби прикупио новац од којег је изградио клубске зграде, једну на Сави поред ресторана „Шест топола“, која се користи за пливање, веслање и ватерполо, а другу у Горњем Граду, на Калемегдану, за тенис, као и за, како је наведено, друштвени живот.⁴⁸⁵

Године 1930. клуб подиже на Калемегдану на својим тенис теренима (слика 82), модерну централну тенис зграду за своје чланове (слика 83).⁴⁸⁶ Зграду Боб клуба је пројектовао архитекта Драган Гудовић,⁴⁸⁷ као своју прву самосталну грађевину. Израдио је под утицајем свог ментора у чијем је атељеу радио, а касније пријатеља, Драгише Брашована. Може се рећи да су му узорци за овај објекат биле Брашованове виле и мање стамбене зграде. Објекат је постављен у угао, вероватно некадашњег шанца, да би простор терена био што боље искоришћен, па су видљиве само две фасаде.⁴⁸⁸ Пројектована као асиметрични троделни објекат, представља пример „комбинованог перспективног и аперспективног експресионизма“.⁴⁸⁹ Централна, троделна фасада, има средишњи виши део подељен пиластером, по средини, на два једнака дела, на којима се налазе два симетрична прозорска отвора и симетрична улазна врата, изнад којих је надстрешница. Бочне стране су асиметричне, где динамику појачавају различито постављени прозорски отвори, са десне стране фасаде постављени

⁴⁸⁴ Архив Југославије, Двор Краљевине Југославије, у даљем тексту: АЈ, 74 – 108 – 163.

⁴⁸⁵ АЈ, 74 – 108 – 163, Напомиње се да је клуб до сада учествовао неколико пута на међународним такмичењима, где је постигао резултате, поготово у веслању. Поред тога, наводи се да Клуб на тај начин доприноси угледу државе у иностранству, али и да преко спорта васпитава подмладак. Купалиште на Сави код „Шест топола“ помиње и Светлана Велмар – Јанковић у: Светлана Велмар – Јанковић, *Прозраци*, Београд 2007, 141.

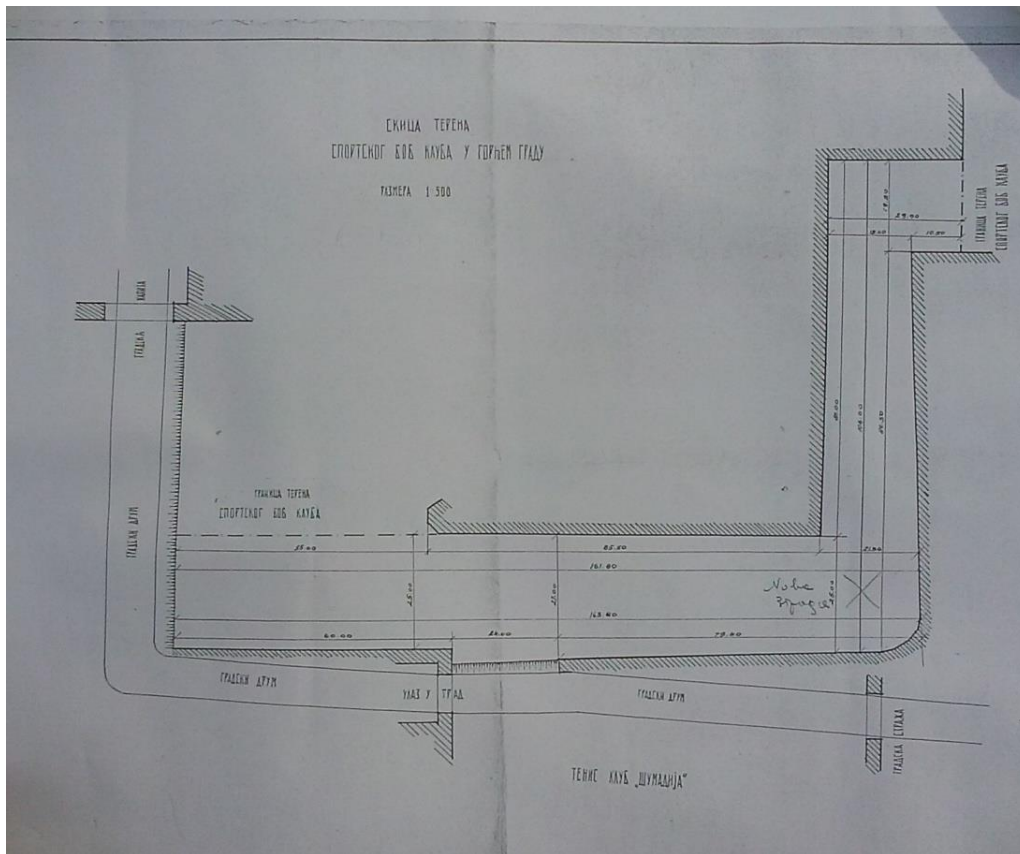
⁴⁸⁶ *Први југословенски спортски алманах*, број I, Београд 1930, 63.

⁴⁸⁷ Више о архитекти Драгану Гудовићу у: Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (II), arhitekti, pojmovi*, Београд 2005, 796 – 797.

⁴⁸⁸ Никола З. Килибарда, Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури, *Годишњак LVII*, Београд 2010, 217.

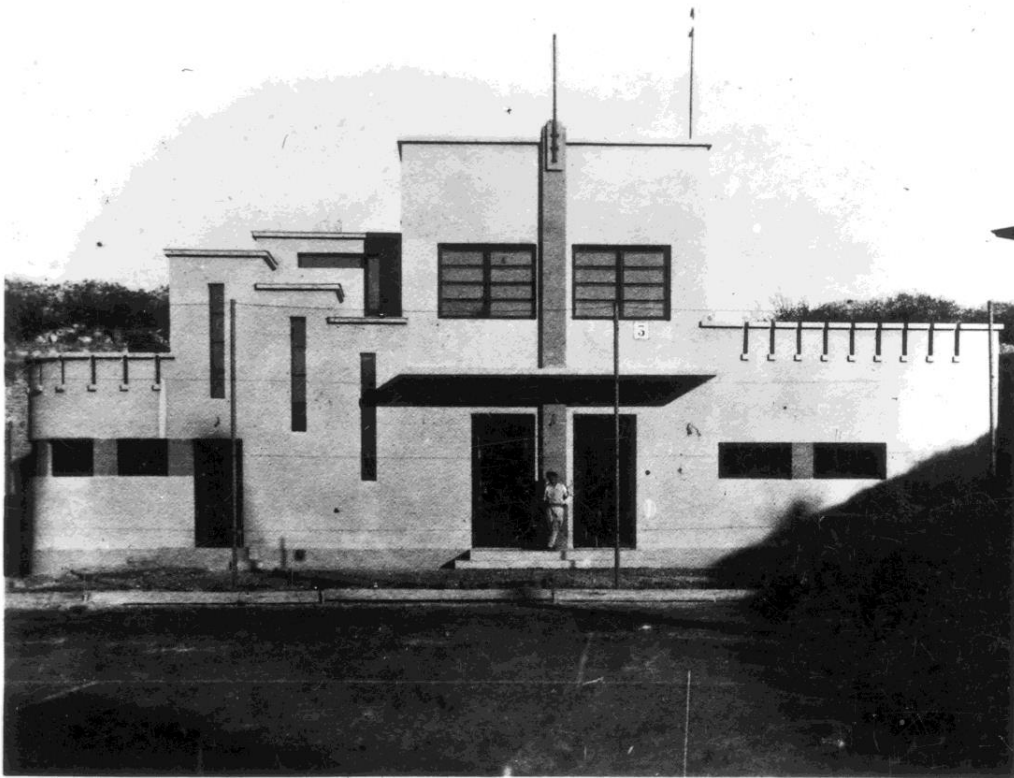
⁴⁸⁹ Александар Кадијевић, Експресионизам у београдској архитектури (1918 – 1941), *Наслеђе XIII*, Београд 2012, 71.

хоризонтално, а са леве стране комбиновано, вертикално у тракама и хоризонтално. На самом левом углу је заобљена фасада, која је на бочној страни истурена, на којој се налазе хоризонтални прозори, а на врху се завршава терасом.

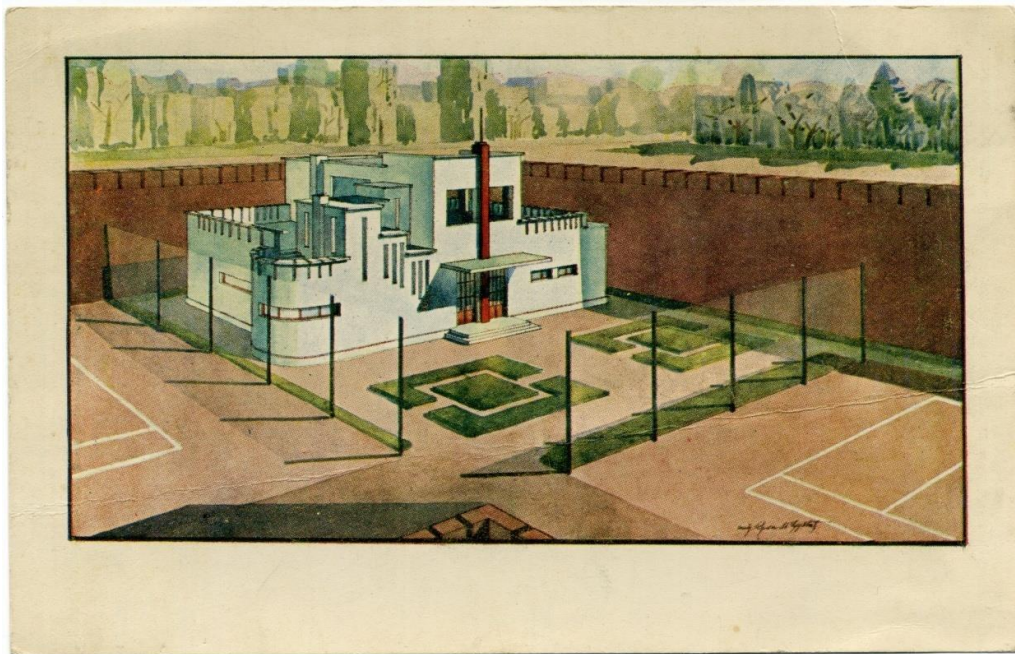

Слика 82, скица терена Боб клуба на Калемегдану (1930), са обележеним тенис клубом „Шумадија“. Извор: ИАБ, 6, фП – 29 – 1930.

Када упоредимо Гудовићев акварел (слика 84) и фотографије Боб клуба (слика 83), можемо приметити да се лева страна централне фасаде разликује у броју тракастих прозорских отвора, али и у помоћним вратима, која на акварелу нису насликана, те није јасно да ли је план промењен у току саме изградње објекта, или накнадно.

Слика 83, Боб клуб на Калемегдану (1930). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Слика 84, Боб клуб на Калемегдану (1930), акварел архитекте Драгана Гудовића. Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

У току рата, овај објекат је доста страдао.⁴⁹⁰ У реновирану зграду је усељен Кошаркашки клуб „Црвена звезда“, одмах по оснивању 1945. године, Боб клуб је расформиран, а некадашњи објекат модерне умногоме је променио свој изглед. Данас се само називу обриси старог објекта архитекте Гудовића (слика 85). Очигледне преправке и надоградње, извођене су без систематичног плана и задржавања претходног стила, већ само у сврху тренутних потреба. У средишњем корпусу је, чак у једном тренутку, био дограђен целом дужином простор, са прозорским оквирима и двосливним централним кровом, који је на срећу, срушен. Бочне стране, такође су надограђене, а правоугаони степенишни улаз је замењен полукружним.

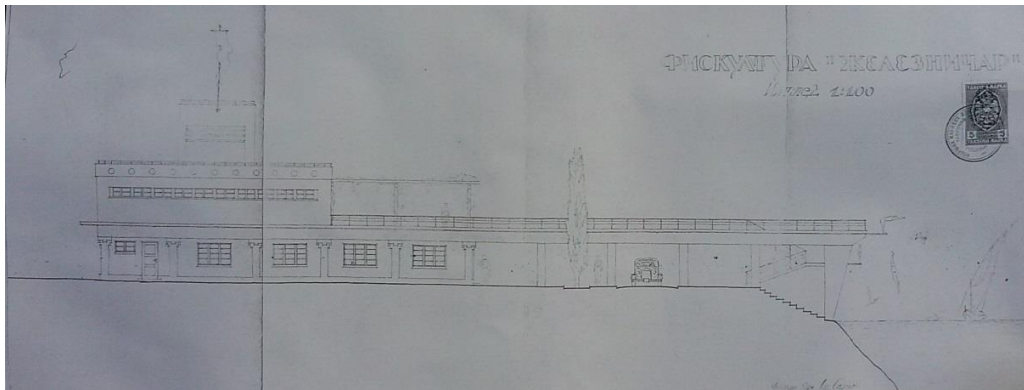

Слика 85, Боб клуб на Калемегдану (фотографија из 2016). Извор: приватна збирка.

На месту где је била зграда Боб клуба на Сави, код ресторана „Шест топола“, је средином 1947. године завршена изградња купалишног стадиона Фискултурног друштва „Сигнал“ (слика 86), некадашњег клуба „Железничар“. Уз постојеће стубове зграде бившег пливачког спортског друштва, надзидана је зграда и подигнут спрат са кабинама и са кулом, док су у води изведени базени и сплавови за пливаче и непливаче. Изграђени су

⁴⁹⁰ Чедомир Шошкић, *Тенис без граница 1922 – 2012*, Београд 2012, 48,

терени за кошарку, тенис и одбојку, ресторан, издвојен простор за пинг понг, постављен песак за сунчање, део за играње и паркинг за аутомобиле. Пројектант овог тзв. „купалишног стадиона“ је Сасонов, а радове је изводило друштво у сопственој режији, са својим грађевинским одбором, којим су руководили инжењер Слободан Михајловић, и надзорни инжењери архитекта Душан Нинић и архитекта Драгољуб Хаџи Пешић. Од Урбанистичког завода, на чијем челу је тада био Никола Добровић је добијена дозвола за привремени објекат, с тим да ће „сопственик“ морати да га руши о сопственом трошку чим то буду захтевали радови на регулацији савске приобалне зоне. Такође, треба поменути да је друштво прихватило захтев да објекат могу да користе сви грађани Београда.⁴⁹¹

Слика 86, изглед купатила за Купалиште клуба „Сигнал“ (некадашњи „Железничар“) на Сави код „Шест топола“, на месту некадашњег Боб клуба. Извор: ИАБ, ОГБ (6), XXII – 156 – 1930.

Тенис клуб „Шумадија“

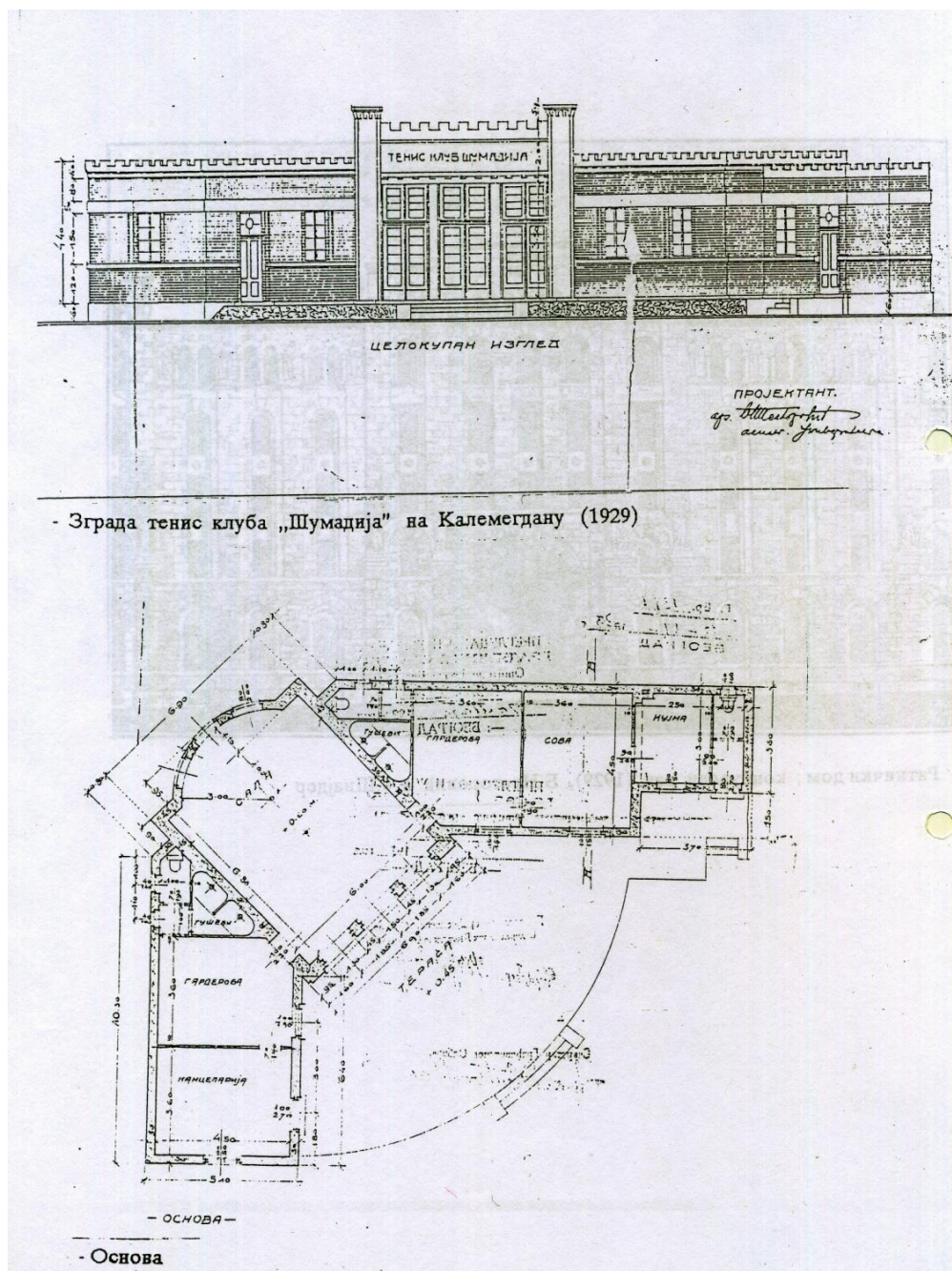
На Калемегдану, преко пута терена Боб клуба, у међуратном периоду су постојали и тениски терени Тенис клуба „Шумадија“.⁴⁹² Управну зграду клуба пројектовао је Богдан Несторовић 1929. године (слика 87), а зграда је зидана између 1929. и 1930. године.⁴⁹³ Нажалост, овај објекат више не

⁴⁹¹ ИАБ, ОГБ (6), XXII – 156 – 1930.

⁴⁹² Зоран Маневић (ур.), *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд 1999, 137.

⁴⁹³ Снежана Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, магистарски рад, Филозофски факултет, Београд 2000, 145; ИАБ ф VII – 25 – 929.

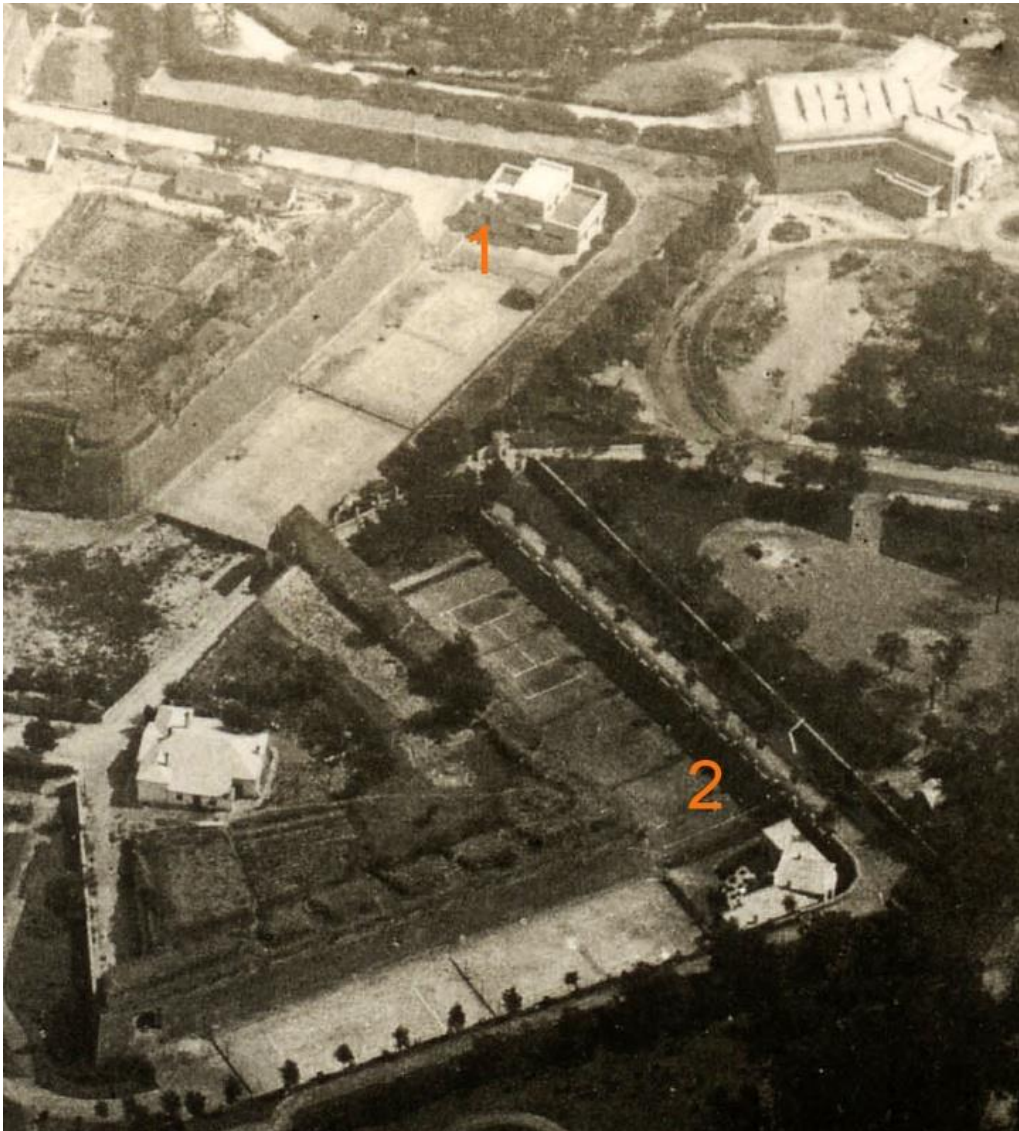
постоји, претпоставља се да је срушен у току рата, а од њега је остало само једно крило, које је након надоградње непрепознатљиво.⁴⁹⁴

Слика 87, пројекат за тенис клуб „Шумадија“ архитекте Богдана Несторовића (зидана између 1929. и 1930). Извор: магистарски рад Снежане Максић „Живот и дело архитекте Богдана Несторовића“ (преузето у ИАБ).

⁴⁹⁴ Чедомир Шошкић, нав. дело 48.

На фотографији под бројем 88, може се видети да је зграда била постављена у угао (број 2), као и зграда Боб клуба (број 1), с тим што је главна фасада, била угаона, подељена на три дела, и апсолутно је доминирала, док су две мале бочне фасаде имале споредну улогу, а задња, због зидина Калемегдана, није била видљива.

Слика 88, ваздушни снимак терена на Калемегдану у Горњем граду; број 1 – Боб клуб, број 2 – Тениски клуб „Шумадија“. Извор: приватна збирка Милоша Јуришића).

Тако постављен објекат је имао централну фасаду уочљиву, на готово подједнак начин, са обе стране тенис терена. На основи се види да је објекат пројектован као троделни корпус, где сваки део може да функционише засебно (слика 87). У средњем делу се налазила сала, у левом тушеви, гардероба и кацеларија, а у десном тушеви, гардероба, соба и кухиња. До самог улаза у објекат се долазило преко полукружне отворене терасе, на коју се долазило преко два степеника на средишњем делу терасе. Средишњи део корпуса је био виши у односу на два бочна и на њему је био главни улаз са три пара двокрилних врата и три пара прозора горе у наставку врата, такође двокрилна. Бочни делови су имали своје засебне улазе, а десни део зграде је имао и засебно степениште на терасу са које се улазило у кухињу. Оваква структура и форма грађевине је имала академску традицију.

Данас се на истом месту налазе тениски терени одбојкашког клуба „Партизан“ са централном зградом, на месту некадашње (слика 89). У многобројним интервјуима Јелене Генчић, која је била једна од најпознатијих тенисерки послератног периода (а касније тренер), она наводи четири терена тенис клуба „Шумадија“, на којима је пре Другог светског рата играла тенис, а која су се зими претварала у клизалишта.

Слика 89, тениски терени одбојкашког клуба „Партизан“, некадашњег Тенис клуба „Шумадија“ (у позадини је централна зграда, на месту некадашње) (фотографија из 2014). Извор: приватна збирка.

Тенис је настао у Енглеској 1873. а већ 1877. године је основан национални турнир Вимблдон. Био је привлачан средњој класи оба пола, због чега су врло брзо након мушких, установљена и женска такмичења.⁴⁹⁵ Према доступним изворима, можемо установити да и код нас историја тениса не почиње много касније него у свету. Почетком осамдесетих година XIX века аустроугарски војници и енглески индустријалци су играли тенис на простору Балкана, па тако остаје забележено да је први тениски терен имао град Прибој на Лиму, у оквиру аустроугарске касарне. Одмах потом, подигнут је терен на Палићу 1878. године, па и у другим градовима Војводине, која је тада била под Аустроугарском. Интересовање за овај спорт се повећава након Првог светског рата, а већ 1922. године је основан

⁴⁹⁵ Erik Hobsbom, *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870 – 1914*, u: Erik Hobsbom, *Terens Rejndžer* (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2011, 436.

Југословенски тениски савез у Загребу, тада најјачи центар тениса у Југославији. Већ 1939. године је Југославија била првак Европе у тенису, о чему је „Политика“ извештавала, што је тада било готово невероватно, обзиром да су противници били апсолутни фаворити.⁴⁹⁶

Први тенис у Београду се играо у оквиру „Првог српског велосипедског друштва“ од 1903. године, а чланови су били имућни Београђани. Одмах након рата 1919. ова секција је прерасла, у поменути, Тенис клуб „Шумадија“, први грађански тениски клуб. „Шумадија“ је имала терене на месту Карађорђевог парка, а урбанисти их премештају на Калемегдан 1925. године. Постојао је још један, основан после рата 1918, „Дипломатски тениски клуб“, али је он био затвореног типа. Чланови су били представници страних држава на Двору, а просторије са три терена су се налазиле у Шумадијској улици број 14. Године 1926. основан је „Београдски тенис клуб“.⁴⁹⁷

Голф клуб

Још у Првом југословенском спортском алманаху из 1930. године записана су поједина правила голфа. Истиче се да је та игра врло у моди и да се састоји од прелажења утврђене даљине са баченом лоптицом и са најмањим бројем удараца. Описане су и добре здравствене стране ове игре. „Несумњиве користи од овог спорта су у томе што изискује најпре дугачке станице на чистом ваздуху, и што, да би се одиграла једна потпуна и важна партија, која садржи често један дугачак трајект посејаних 18 рупа и више, треба ићи брзо и много. Може се тако протрчати за једно јутро или до подне даљина од 12 – 15 км и више.“⁴⁹⁸ Тзв. борилиште за голф је на отвореном терену, требало би да буде валовито са шумарцима, потоцима, језерима,

⁴⁹⁶ Историјат тениса, <http://www.teniskisavez.com/o-nama/istorijat/>

⁴⁹⁷ Чедомир Шошкић, *Тенис без граница 1922 – 2012*, Београд 2012, 43 – 53.

⁴⁹⁸ *Први југословенски спортски алманах*, број I, Београд 1930, 31.

ливадама и песковитим деловима од 5 – 90 хектара. Подељено је на минимум шест или максимум 18 делова са рупама.⁴⁹⁹ Дужина свих наведених делова креће се од 100 – 500 м мерено од старта рупе. Укупна дужина свих делова није дужа од 6500 м. Травнати делови морају имати кратко ошишану траву, а терен дрениран. Околни простор мора увек имати неговану хортикултуру.⁵⁰⁰

Иницијатива за оснивање првог голф клуба у Београду и Краљевини потекла је од Њ.К.В. кнеза намесника Павла и Маршала двора др Славка Грујића 20. јануара 1935. године. Тражено земљиште на Кошутњаку су добили од Министарства шума и рудника, док је финансијска помоћ за изградњу клубске зграде добијена од Министарства за физичко васпитање народа.⁵⁰¹ Игралиште Голф клуба „Београд“, првог таквог клуба у Краљевини Југославији, свечано је отворено на Духове, 31. маја 1936. године, под покровитељством кнеза Павла. Тадашњи премијер Стојадиновић је био иницијатор изградње првог терена, а Голф клуб „Београд“ на Кошутњаку је функционисао све до почетка Другог светског рата.⁵⁰² Терен за голф са девет рупа, урађен је према пројекту лондонске фирме “James Karter & Co.”.⁵⁰³

Кнез Павле је потписао повељу клуба, која је узидана у темеље „клубске куће“, за коју је добијена дозвола за градњу, након претходно поднетих планова, 24. октобра 1936. године.⁵⁰⁴ У повељи је стајало: “У име оца и Сина и Светога духа, за владе Његовог Величанства Петра II, Краља Југославије, и намесништва, Његовог Краљевског Височанства кнеза Павла и господе др Раденка Станковића и др Иве Перовића, као покровитеља Голф клуба, чији

⁴⁹⁹ Slobodan N. Plić, *Sportski objekti*, Beograd 1998, 533; У књизи су дате и скице голф терена са свим описаним детаљима.

⁵⁰⁰ Исто 534.

⁵⁰¹ Скупштина Голф клуба, *БОН* 4/6, Београд 1937, 387 – 388.

⁵⁰² Istorijat golfa, <http://www.golfclubcentar.rs/index.php?page=96&lang=1>, 21.04.2010.

⁵⁰³ <http://www.politika.rs/scc/clanak/249052/Zakupnina-Kosutnjaka-dinar-godisnje-ali-unapred>

⁵⁰⁴ ИАБ, ОГБ (6), ф23 – 15 – 1936.

је задатак и циљ да се овај спорт одомаћи и развије у нашој земљи и народу, положисмо данас темељ овом друштвеном Дому. Амин. У Београду, на први дан Духова, 31. маја 1936. године.” Након потписивања, кнез је извео први почасни ударац, а сви водећи листови у Београду посветили су овом догађају велику пажњу, називајући голф „најотменијим спортом“⁵⁰⁵

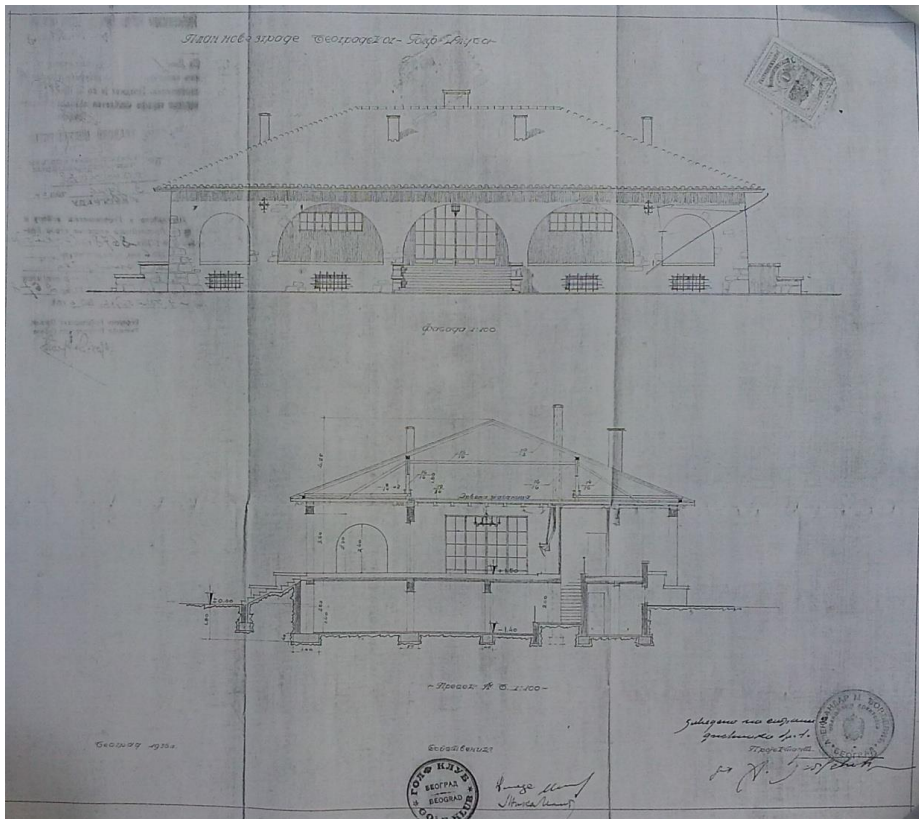
Клубску кућу Голф клуба „Београд“ на Кошутњаку, која и данас постоји као ресторан „Голф“, пројектовао је архитекта Александар Ђорђевић⁵⁰⁶ (слике 90. и 91). Ђорђевић је био један од најпознатијих српских архитеката између два светска рата, а пројектовао је за Краља Александра I Карађорђевића, Кнеза Павла, за индустријалце, чланове Владе и другу српску елиту. Ова интересна грађевина представља највероватније Ђорђевићево најоригиналније остварење.⁵⁰⁷ Кућа грађена у стилу фолклоризма зидана је од 6. јула 1936. године до 1. новембра 1937. Она је слободностојећа, приземна кућа, која има сутерен и подрум. Предња фасада, на којој је затворен трем, је подељена аркадама на три дела, где се на средишњем делу налази улаз до којег се долази степеништем. Међуспратна конструкција и таваница су урађене од дрвета, степенице су урађене од вештачког камена, на фасади је ломљени камен, а кров је од ћерамиде. Кућу опасује широки, покривени, трем са три стране, који је зими био застакљен, и на свакој страни се налазе приступне степенице, одакле се улази у велики хол, трпезарију и два салона. Објекат је касније надограђен према пројекту Рајка Татића.⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Голф турнир Меморијал Кнез Павле, http://www.princesselizabeth.org/?page_id=638, 21.04.2010.

⁵⁰⁶ Милан Просен, Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890 – 1952), *Наслеђе 7*, Београд 2006. Студирао је у Немачкој и Француској и у његовим делима се осећао утицај академизма, инспирисан француском архитектуром 17. и 18. века, али и енглеске архитектуре резиденцијалних објеката.

⁵⁰⁷ Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (I), arhitekti, pojmovi*, Beograd 2005, 788.

⁵⁰⁸ Милан Просен, Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890 – 1952), *Наслеђе 7*, Београд 2006, 191.

Слика 90, Голф клуб у Кошутњаку, изглед и пресек. Извор: ИАБ, 6, ф23 – 15 – 1936.

Слика 91, Голф клуб 1937. године. Извор: фото документација „Политике“, <http://www.politika.rs/scc/clanak/249052/Zakupnina-Kosutnjaka-dinar-godisnjekali-unapred>.

Након 67 година, Александар Анђелковић, тадашњи председник Голф асоцијације Србије, је обновио традицију и поново основао Голф клуб „Београд“ на Ади Циганлији. Под покровитељством принцезе Јелисавете Карађорђевић, једине ћерке кнеза Павла, Голф клуб Београд је на Духове, 30. маја 2004. установио турнир Меморијал „Кнез Павле“, као сећање на његове почетке.⁵⁰⁹

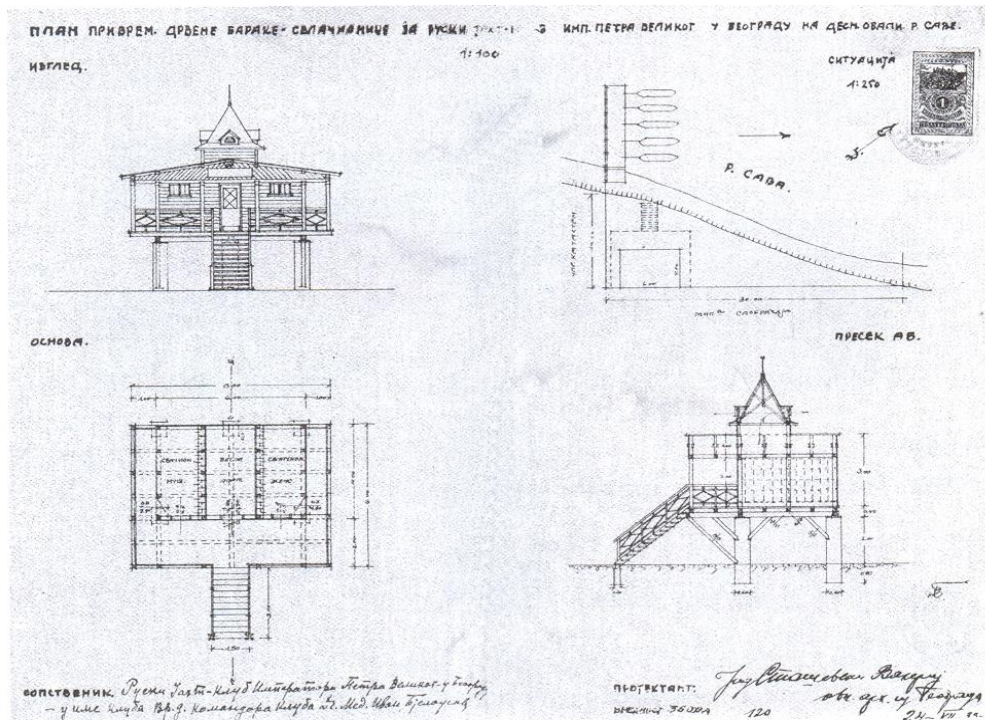
Руски јахт клуб

Руски јахт клуб императора Петра Великог у Београду имао је своју привремену дрвену бараку у Београду, у којој су се налазиле свлачионице (слика 92). Налазила се на десној обали Саве, код Топчидерске реке, а изграђена је 1933. године према, пројекту руског емигранта, архитекте Валерија Сташевског,⁵¹⁰ који се сматра за једног од најплоднијих руских архитеката у Београду. „Сопственик клуба“ је био и вршилац дужности командора клуба, др мед. Иван Бјелоусов. Пред сам почетак Другог светског рата на место командора Руског јахт клуба у Београду долази Игор Блуменау, који је био последњи командор овог клуба.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Голф турнир Меморијал Кнез Павле, http://www.princesselizabeth.org/?page_id=638, 21.04.2010.

⁵¹⁰ М. Ђурђевић, Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду, *Годишњак града Београда XLV - XLVI*, Београд 1998 – 1999, 169 – 170.

⁵¹¹ Игор Блуменау, *Судбине руских емиграната у Београду*, Београд – Москва 1997, 89 – 90.

Слика 92, план привремене дрвене бараке – свлачионице за Руски јахт клуб, на десној обали Саве (1933). Извор: Игор Блуменау, *Судбине руских емиграната у Београду*, Београд – Москва 1997, 90.

Почеци развоја нових концепција и великих архитектонских померања започети су у периоду између два светска рата. Многи историчари архитектуре, тај период, називају херојским добом модернизма. Тада су развијени скоро сви карактеристични принципи модерног архитектонског језика, а три момента су од изузетног значаја. Први је покушај увођења научног метода у процес уметничког стваралаштва, други је потпуно ново схватање концепта времена, и трећи је начин формирања нових покрета и праваца.⁵¹²

⁵¹² Милош Р. Перовић, *Историја модерне архитектуре, Антологија текстова, Кристалација модернизма, Авангардни покрети*, књига 2/Б, Београд 2000. 13.

Веслачки клуб „Београд“

Изградња зграде Веслачког клуба „Београд“, на Ади Циганлији, започета је 26. августа 1935. године, према пројекту архитеката Валерија и Ђорђа Сташевског.⁵¹³ Завршена је већ наредне године и представљала је један од најмодернијих спортских објеката на Балкану.⁵¹⁴ Ово изузетно занимљиво архитектонско остварење спада у београдску модерну у њеном прочишћеном облику (слика 93).

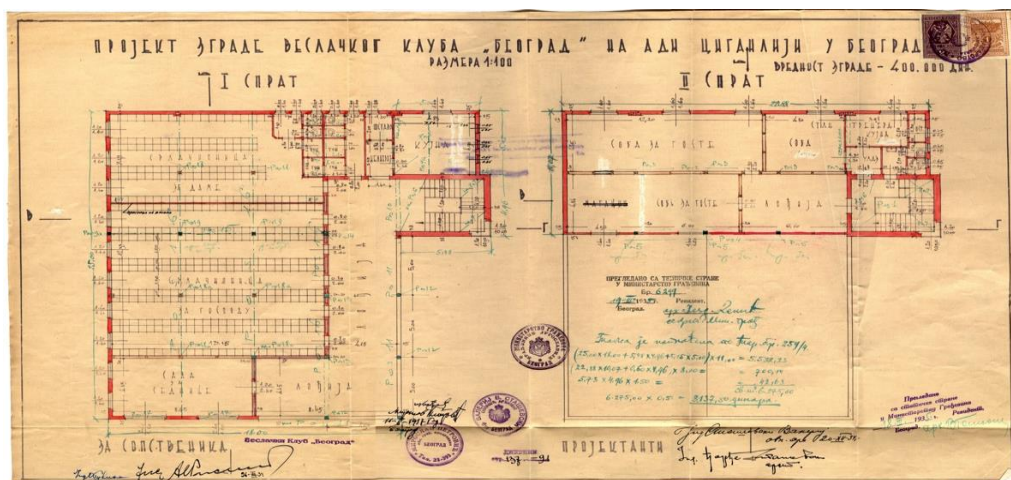

Слика 93, Веслачки клуб „Београд“ (изградња између 1935. и 1936). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

⁵¹³ Олга Латинчић, Валериј Владимирович Сташевски (1882 - ?) у Београду, *Наслеђе XII*, Београд 2011, 186. У попису планова техничке дирекције, које је урадио Валериј Сташевски 1935. стоји и Веслачки клуб „Београд“; Марина Ђурђевић, Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду, *Годишњак града Београда XLV - XLVI*, Београд 1998 – 1999, 170.

⁵¹⁴ Вања Х. Панић, *Начела модерне у архитектури јавних објеката у Београду, период 1918 – 1941*, докторска дисертација, Београд 2013, 341 – 346.

Када је реч о архитектонским спортским објектима, овај се издваја као слободностојећи објекат који је стилски одређен, са троделним корпусом различитих нивоа. Највиши ниво објекта је кула квадратне основе у којој се налази степениште, а на слободној ивици фасаде су уски прозорски отвори у облику траке који прате висину унутрашњег степеништа. Део објекта, квадратне основе, према Сави, има два нивоа, а подигнут је на носеће стубове испод којих је простор који је са три стране отворен, док је на четвртој страни затворен и чини фасаду наспрамног дела објекта, који је виши и има три нивоа, која су споља назначена кружним прозорским отворима, карактеристичним за модерну. На основи првог спрата (слика 94) јасно се издвајају мушке и женске свлачионице, сала за седнице, кухиња, остава, тушеви, тоалети и лође. На другом спрату су собе за госте, стан за тренера и лођа.

Слика 94, Веслачки клуб „Београд“, основе првог и другог спрата. Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Приликом савезничког бомбардовања 1944. године, зграда је тешко оштећена и том приликом су уништени и сви чамци и опрема. Одмах након рата, 1945. оснивањем Спортског друштва „Црвена звезда“, оснива се прво секција, а затим и истоимени веслачки клуб, састављен од играча некадашњег ВК „Београд“ и Боб клуба. Веслачи су помогли да се обнови зграда клуба, тако да су већ 1946. имали реновиран објекат. Због изградње насипа, бетонска рампа која је стајала на излазу из хангара, великим делом

је затрпана, па је израђен бетонски плато испред хангара. Уклоњена су три реда кабина (које су раније користили пливачи) и изграђена је друштвена сала. Како је све био добровољни рад, сами веслачи су довели итисон, купили пресовану трску за преградни зид и облагање осталих зидова и уградили нову расвету.⁵¹⁵ Клуб се данас налази на истом месту, али је некадашња зграда модерне готово непрепознатљива.

Свакако је важно поменути и датум оснивања Веслачког клуба „Београд“. Наиме, веслачке регате у Београду одржане су 6. и 7. јуна 1922. и на њима су учествовали веслачи из обновљених клубова из разних градова Југославије. Веслачки клуб „Београд“ је тог 6. јуна, на дан венчања Краља Александра и румунске принцезе Марије, отворио свој веслачки дом.⁵¹⁶ Овај датум је датум оснивања првог веслачког клуба у Београду, ВК „Београд“, који се налазио на Сави код ресторана „Шест топола“, код данашњег сајма. Чланови су били угледни фабриканти и власници фирми, инжењери, доктори, правници. Клуб је спадао у ред „Краљевских клубова“, јер је од 1928. био под покровитељством краљевске породице Карађорђевић. Дакле, клуб је имао укупно два објекта. Од оснивања, па до 1936. код „Шест топола“, имао је дрвену клубску зграду са кабинама за чланове и хангарима за чамце, и други од 1936. до данас, на Ади Циганлији. Клуб није имао конкуренцију све до 1928. године, када се оснива веслачка секција у оквиру Боб клуба, који се налазио непосредно уз ВК „Београд“, узводно према железничком мосту, код данашњег сајма. Након Другог светског рата, није било могуће пронаћи податке о објекту који се користио за веслање у оквиру Боб клуба, али обзиром да је промењен власник друга два клуба, за пливање и тенис, претпоставља се и да је овај коришћен у неку другу сврху. Остало је записано да су веслачи из Боб клуба, веслали касније за клуб „Црвена

⁵¹⁵ Krunoslav Janković (ur.), *Vremeplov*, internet izdanje, <http://vkczevzda.rs/index.php/otopama/108-vremeplov>, 19; Важно је напоменути да су на сајту наведени писани извори који су коришћени на њиховим страницама, као и Алманаси савеза који су постављени на интернет.

⁵¹⁶ Petar Pavlica (ur.), *50 godina Veslačkog saveza Jugoslavije*, Beograd 1973, 10.

звезда“.⁵¹⁷ Од 1945. клуб мења име у ВК „Црвена звезда“. Деведесетих година, клуб је почео да живи од издавања простора, а највећи препород је доживео када је закупац било Предузеће за међународну трговину „Адриа“. Урађено је доста на уређену, односно комплетном реновирању зграде (слика 95), околних терена, инсталација, дограђен је анекс зграде, изграђена теретана, свлачионица, паркинзи, бетонска рампа, урађена нова фасада, уведено парно грејање, а купљен је и камион за транспорт чамаца. Фирма „Адриа“ је финансирала доградњу десног крила зграде и у сутерену је изграђена веслаоница (прва у Београду) са два базена и шест места за веслање. Главни пројектант био је Рајко Милетић, а за надзирање радова је одређен Крунослав Јанковић, члан клуба. Касније је било и других закупца, који су имали мање или веће корисне преправке у клубу. Године 2002. отворена је спомен чесма и две терасе испред клуба, реновиран је ресторан, отворена је спортска хала са садржајима који јој припадају.⁵¹⁸

Слика 95, Веслачки клуб „Београд“ (фотографија из 2002. године). Извор: приватна збирка.

⁵¹⁷ Крунослав Јанковић (ur.), нав. дело 21 – 22.

⁵¹⁸ Исто 13.

Касније су на доњем шпицу Аде изграђена још два веслачка клуба, „Партизан“ и „Графичар“. Поред многобројних јавних купатила која су се након Другог светског рата градила на Ади и спортских клубова за једрење, пливање, мотонаутику, изграђен је и једини пливачки базен, олимпијских димензија, пливачког клуба „Север“, касније „Црвена звезда“, који се налазио на око 200 метара од клуба.⁵¹⁹

До Другог светског рата, веслачке регате су се одржавале у рукавцу Саве на Ади са циљем на првом веслачком стадиону, који је изграђен за првенство Европе 1932. године, у близини садашњег Округлог купатила. Југословенски веслачки савез подигао је у ту сврху велики стадион са покривеном трибином за 2 500 гледалаца, хангар за чамце, павиљон за чланове Краљевског дома, судијску кућицу, мушку и женску свлачионицу и просторију за технику. „Политика“ је извештавала да је тркама присуствовао Краљ због чега је стадион добио свечанији изглед. Нажалост, 1944. у савезничком бомбардовању, објекат стадиона је уништен. Након рата, регате су одржаване на отвореном току Саве са циљем близу железничког моста и са стартом на два километра од „Графичара“. Од 1967. године, када је преграђен рукавац реке Саве, сва такмичења се одржавају на новом Савском језеру.⁵²⁰

Присуство краља и покровитељство клуба нам много говори о важности веслачког спорта. Везе са Енглеском као колевком модерног спорта и овде су присутне, а нарочито покровитељство веслања, које је у Енглеској имало велику важност још од успостављања чувене трке Оксфорд – Кембриџ и истицања овог спорта као спорта за висок енглески друштвени слој.

⁵¹⁹ Исто 6; И даље су видљиви трагови некадашњег олимпијског базена; исто 26.

⁵²⁰ Исто 6.

Олимпијски стадион у Београду – идеје

Савез Сокола КЈ сматрао је да би у Београду, за потребе олимпијских игара и соколских слетова, требало изградити један парк за телесно васпитање, у којем би се налазила и школа за телесно васпитање. У том великом соколском парку биле би смештене грађевине за становање и исхрану, као и уређаји који су били потребни за одржавање соколских свечаности. Такав концепт парка постојао је на олимпијским играма, које су соколи постављали као идеал.⁵²¹ Савез Сокола КЈ се 1937. године сложио да се такав парк изгради на простору Доњег и Горњег града на Калемегдану и на Великом Ратном острву.⁵²² Он би носио име „Југословенски народни парк Витешког Краља Александра I Ујединитеља“, а у њему би се налазио и споменик његове величине и славе. Свесоколски слет који је био заказан за 1941. годину, требало је да се одржи у том парку.⁵²³ Међутим, већ током наредне 1938. године, околности су се промениле. На том месту министарство грађевина је испланирало олимпијски стадион, а соколски стадион је замишљен на Бањици, али због почетка рата, и од те идеје се потпуно одустало.

Инжењер Коста Петровић је још на седници Саветодавног одбора Министарства физичког васпитања народа, одржаној 23. јула 1934. године предложио нацрт „Закона о Југословенском народном парку у Београду“, у којем је детаљно описао његове одредбе, по којима би парк служио за одржавање олимпијских игара, балканских, соколских приредби и слетова, других великих спортских манифестација, за редовна вежбања високе школе за телесно вежбање, за вежбање сокола и спортских организација. У парку би се налазили олимпијски стадион и соколско слетиште, као централни делови, затим висока школа за телесно вежбање, као и сва вежбалишта и

⁵²¹ Коста Петровић, нав. дело 65 и 98.

⁵²² Anonim, Акција Saveza S.K.J. *Sokolski glasnik* 3, god.VIII, Beograd 1937, 1.

⁵²³ Коста Петровић, нав. дело 100 и 102.

борилишта за све спортске гране. Истакнуто је да би све делове требало рационално повезати у целину по начелима вртарске архитектуре, тако да образују један парк. Такав парк је био замишљен као државни институт.⁵²⁴

На истој седници 1934. године, поднет је и нацрт „Закона о вежбалиштима“, са идејом да се телесно васпитање омладине може спровести, ако се осигурају потребни наставници и изградње потребна вежбалишта. Ова два нацрта закона су сачињавала једну целину. Међутим, ова прва иницијатива није наишла на разумевање.⁵²⁵

Следеће године, у јуну 1935. Савез Сокола је издао књигу Косте Петровића „Соколски стадион у Београду у Југословенском народном парку“, а стручна и дневна штампа је дочекала дело великим похвалама. У овој расправи је поновљено становиште да се у Београду мора подићи „Парк за телесно васпитање“, у којем ће се налазити и олимпијски стадион и соколско слетиште и висока школа за телесно васпитање, а парк ће служити и као вежбалиште за потребе Београда. Поновљено је да се парк мора сматрати за државни институт првог реда. Нажалост, и ова друга иницијатива је остала без одјека.⁵²⁶

Већ наредне, 1937. године, инжењер Александар Крстић, шеф одсека за паркове и пошумљавање Београда, издао је брошуру, под називом „Проблеми уређења Београда и његове околине – пошумљавање и улепшавање“.⁵²⁷ Пре тога, његова студија је већ била објављена у часопису града Београда, па се претпоставља да меродавни чиниоци града Београда прихватају мишљење инжењера Крстића. То се посебно односи на изградњу „стадиона“, где је поменуто да се до сада о њему расправљало на погрешан начин, који је далеко од „савременог урбанистичког стремљења“ и где је дат

⁵²⁴ Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића, у даљем тексту: АЈ, 37 – 67 – 393.

⁵²⁵ АЈ, 37 – 67 – 393.

⁵²⁶ Исто.

⁵²⁷ Исто.

потпуно нови концепт, који је подразумевао изградњу два стадиона, олимпијског у Доњем граду и војничко – соколског на Бањици. Овакви ставови наишли су на велико негодовање јавности, посебно у дневној штампи.⁵²⁸

Као одговор, Савез Сокола је 6. маја 1938. издао расправу инжењера Косте Петровића „Уређење градова – Парк за телесно васпитање у склопу зеленила за освежавање – Олимпијски стадион, соколско слетиште и спортски парк (са посебним обзиром на потребе града Београда)“. Овде су аналитичким методама испитани функционални задаци објеката, након чега су донети закључци о важности изградње једног свеобухватног парка за телесно вежбање, који ће задовољити потребе олимпијских игара, свесоколских слетова и потребе врховног вођства телесног васпитања Југославије. Овде је указано и на погрешну идеју инж. Крстића о изградњи два стадиона, али он није одговорио на ово излагање, а нешто касније, његов предлог ће бити усвојен од највиших инстанци.⁵²⁹

У Савезу Сокола су покушавали да сазнају под којим околностима су се дешавале овакве одлуке, али и поред најбоље воље и настојања да чују нешто више, једини извор информација су им биле дневне новине. У њима је писано да ће г. Марх (Werner March, 1894 – 1976) (слика 96) израдити цео пројекат олимпијског стадиона, базена и осталих потребних уређаја, затим да и поред великог залагања Савеза Сокола, они нису учествовали у овим питањима и да је једино мишљење које је било валидно, било мишљење г. Марха, који је у целости прихватио идеје изнешене у брошури инж. Крстића, о изградњи олимпијског стадиона у Доњем граду и војничко – соколског на Бањици.⁵³⁰

⁵²⁸ Исто; Треба истаћи да се дневна штампа у то време веома бавила питањем изградње стадиона.

⁵²⁹ Исто; Веома је интересантна чињеница, да је и поред научног излагања и на основу тога донетих закључака у расправи инж. Петровића, превладало гледиште инж. Крстића.

⁵³⁰ Исто; Професор Марх је имао и контролу над грађењем.

Слика 96, архитекта Вернер Марх (Werner March, 1894 – 1976). Извор: http://www.lettera43.it/cultura/guide/chi-e-werner-march-architetto-olympia-stadium-di-berlino_129861.htm.

Архитекта Марх је био водећа личност у пројектовању спортских објеката у Немачкој, а нарочито се истакао у пројекту за стадион за Олимпијске игре у Берлину 1936. године (слика 97). Тако је успоставио сарадњу и са председником Владе Краљевине Југославије, Миланом Стојадиновићем, који је присуствовао отварању Игара. Постојала је иницијатива да се у Београду организују Летње олимпијске игре 1948. (одржане у Лондону), због чега је ангажован Марх и то за пројекат олимпијског комплекса са репрезентативним стадионом и израдом плана детаљне регулације Београдске тврђаве.⁵³¹ Такође му је поверено и пројектовање Тријумфалног

⁵³¹ Иван Р. Марковић, Провокација нове естетике: два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41, Нови Сад 2103, 163; Исто, 166; Марх је одржавао блиске везе са Хитлером и врхом немачке власти све до Другог св. рата. Због тога је имао могућност да пројектује објекте намењене масовним спортским и културним манифестацијама. Радио је као референт у Министарству спорта на предмету Наука о грађењу спортских игралишта, а као професор за исти предмет радио је на Државној академији за физичко васпитање у Берлину. После рата, просветну делатност наставља на Архитектонском факултету у Берлину.

поља на Бањици за војне параде и соколске слетове.⁵³² Изградња олимпијског комплекса је била услов за прихватање кандидатуре.⁵³³

Слика 97, Мархов стадион у Берлину (изграђен за потребе Олимпијских игара у Берлину 1936. године). Извор: приватна збирка.

Наравно, након тога су уследили аргументи Соколског Савеза због чега би требало одбацити у целости предлог проф. Марха. Између осталог се наводи да решење професора Марха не задовољава потребе олимпијских игара, као и да је превидео код соколских слетишта, важност осталих вежбалишта, а

⁵³² Исто, 175; Тријумфално поље је било предвиђено на простору између некадашње Шумадијске улице и Бањичког венца. На површини већој од 40 хектара планирана је изградња путне мреже ка Авали, реконструкција и уређење војних објеката и осталог простора, камп за вежбаче, шеталишта, док би у средишњем делу било Тријумфално поље са трибинама за 100 000 гледалаца. Данас се на том простору налази комплекс базена, фудбалских терена и стамбених зграда, док је већи део планираног поља празан.

⁵³³ Ljiljana Vladojević, *Moderna arhitektura Beograda u osvit Drugog svetskog rata: sajam, stadion, logor*; у: Miško Šuvaković (ur), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, II, Beograd 2012, 105-107.

посебно што су потребе олимпијских игара и соколских слетова, у погледу потребног простора за одржавање, готово изједначене.⁵³⁴

Удружење градитеља Краљевине Југославије, секција Загреб, послала је 2. августа 1938. године министру грађевина један допис у којем га обавештавају да су чули како је немачки архитекта Вернер Марх добио налог од Југословенске Владе да изради планове за Олимпијски стадион, вишу спортску школу и велико вежбалиште за војничке и друге приредбе у Београду. У налогу је истакнуто да се надају да то није истина, али и да уколико јесте, министар реагује и поништи дати налог, јер сматрају да Краљевина има много способних стручњака који су у сваком смислу дорасли оваквом задатку. Тражено је да се распише јавни конкурс за све југословенске инжењере, архитекте и градитеље.⁵³⁵ Ипак, на основу преписке између Министарства грађевина, Београдске општине и Марховог ателеа у Берлину, може се констатовати да је пројекат изградње Олимпијског стадиона са пратећим спортским објектима на Београдској тврђави, наручен, па касније обелодањен у јавности. На то упућује и чињеница да је Марх, на позив председника Југословенске владе Милана Стојадиновића, долазио у Београд у мају 1938, којом приликом је изјавио да је положај града погодан за изградњу спортских вежбалишта.⁵³⁶

На адресу министра грађевина су пристигли многи дописи незадовољства домаћих стручњака. Сматрали су да Влада Краљевине оваквим потезом нема поверења у домаће архитекте и инжењере. У једном од писама упућених министру Главна управа Удружења југословенских инжењера и

⁵³⁴ АЈ, 37 – 67 – 393; Наведено је и да је проф. Марх бескорисно и нерационално предлагао изградњу два велика објекта.

⁵³⁵ Архив Југославије, Министарство грађевина Краљевине Југославије, у даљем тексту АЈ, 62 – 1505; Наглашено је да поменути стадион треба да представља код нас и у иностранству стање домаће културе, чиме ће и будућим генерацијама оставити споменик тадашње снаге и уметничког схватања.

⁵³⁶ Иван Р. Марковић, Провокација нове естетике: два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41, Нови Сад 2103, 167.

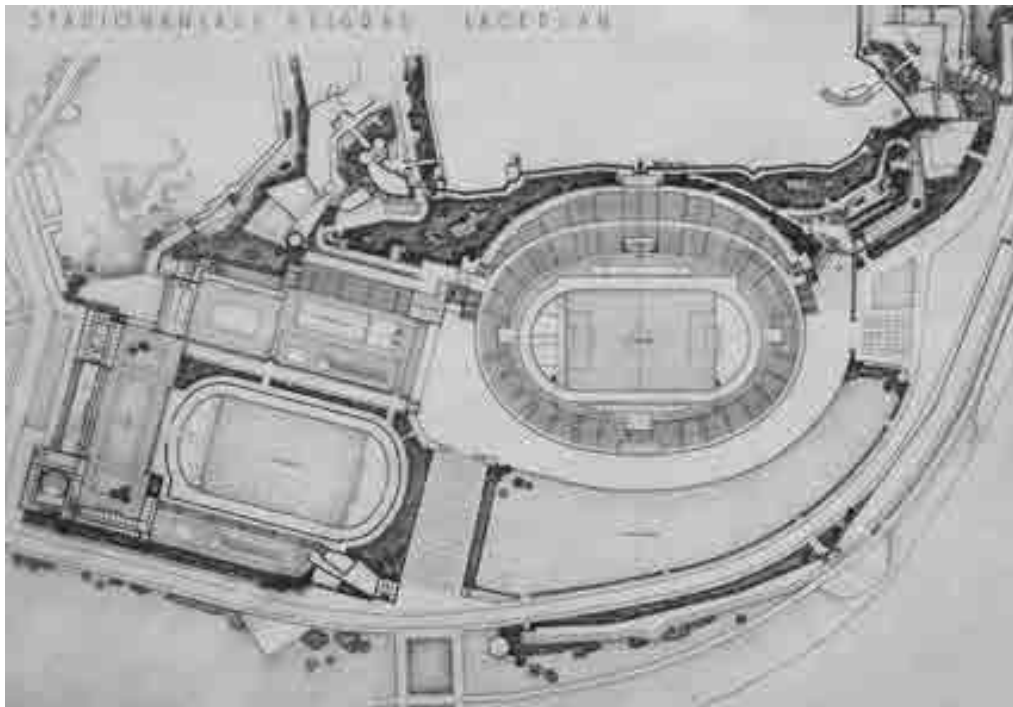
архитеката предложила је да се распише јавни конкурс, који би могао бити и међународни, па би у том случају, уколико победи странац, требало прво да се прилагоди постојећим законским прописима, након чега би приступио раду. Али да је ипак најбоље да на конкурс могу учествовати само домаћи стручњаци, јер тако раде и друге државе.⁵³⁷ Наравно, овај предлог није прихваћен.

По тадашњим плановима из јула 1939. године, предвиђено је да се Југословенско спортско поље (стадион), у Доњем Граду на Калемегдану гради две године, између 1. септембра 1939. и 1941. На конференцији која је одржана 18. јула 1939. архитекта Марх је приказао урађене планове (слика 98). Донета је одлука да ће се поменуто спортско поље састојати из више објеката и то 1) олимпијског стадиона који би примао 53 000 људи и имао једну атлетску стазу и терен за фудбал, затим, 2) пливачки стадион за 3 500 гледалаца (са спортски базеном, базеном за скокове, скакаоницом и базеном за непливаче), 3) пливачке сале са по једним базеном за пливаче и непливаче, г) спортске академије за два курса у години, коју би похађало по 35 студената, са дворанама и интернатом за 72 студента и њ) академске стазе за лакоатлетска вежбања са степеницама за публику.⁵³⁸ Олимпијски комплекс је предвиђао и изградњу Пантеона, Етнографског музеја и других објеката у Горњем граду, а планиран је и саобраћај на Калемегдану.⁵³⁹

⁵³⁷ АЈ, 62 – 1505; О додељивању оваквог пројекта мимо конкурса и искључивању наших архитектонских стручњака, писао је и урбаниста Бранко Максимовић у: Branko Maksimović, *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda 1830 – 1941*, Beograd 1983, 63.

⁵³⁸ АЈ, 74 – 108 – 163; На поменутој конференцији изнето је и да је због оваквог подухвата потребно изместити све војне објекте у Доњем граду, да се израде планови за будуће уређење Калемегдана, да се пројектује приступни саобраћај.

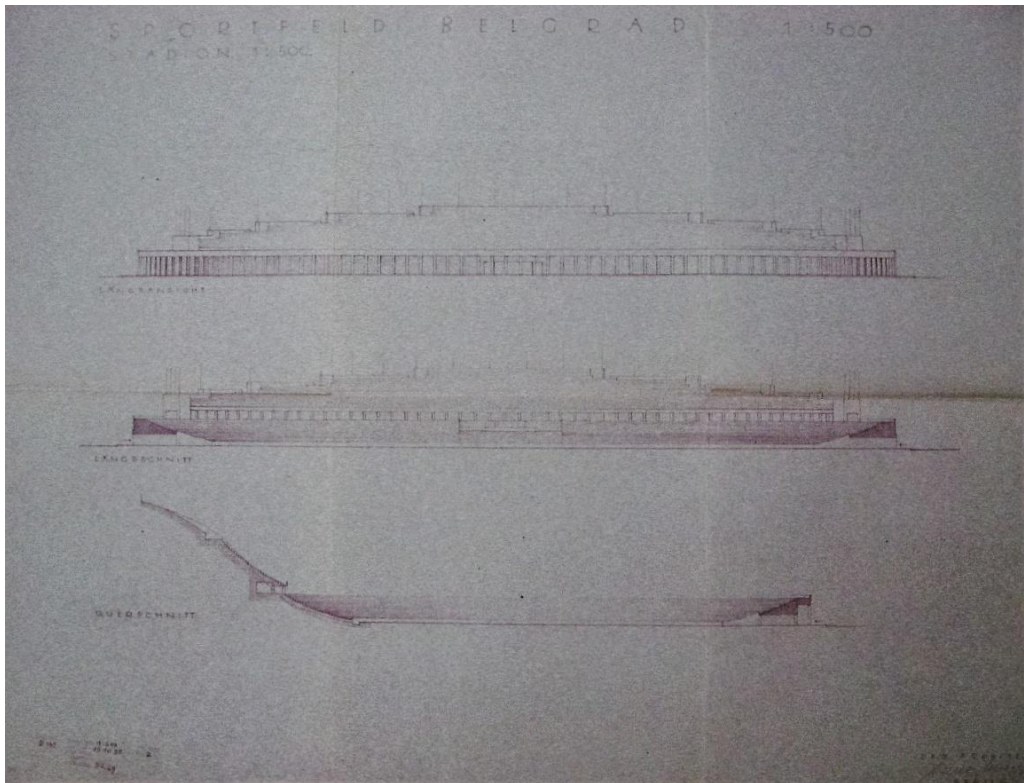
⁵³⁹ Ljiljana Blagojević, нав. дело 112.

Слика 98, план реконструкције Горњег града и спортског комплекса у Доњем граду на Калемегдану (1939). Извор: И. Р. Марковић, Провокација нове естетике: два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41, Нови Сад 2103, 172.

Неправилна конфигурација терена на Калемегдану је значајно утицали на Мархово решење. Позиција западне трибине Олимпијског стадиона, која је била укопана, изазивала је велике критике стручне јавности. Међутим, Марх је употребио грчки модел градње, искористивши затечено стање, и направивши план, према којем би, увлачењем трибине у дубину, добио далеко већи простор испред стадиона, према Дунаву (слика 99).⁵⁴⁰

⁵⁴⁰ Иван Р. Марковић, нав. дело 169 – 170.

Слика 99, пресек трибина на којима се види усецање у постојећу конфигурацију терена (1939). Извор: АЈ, 62 – 1505.

Београдске архитекте из Удружења југословенских инжењера и архитеката донеле су једну резолуцију на састанку 18. августа 1939. године, у вези са давањем налога страном архитекти за израду планова првог олимпијског стадиона у Београду, коју су доставили министру грађевина. У резолуцији су наведене све нелогичности које се односе на давање поверења странцу у изради овако значајних објеката, где се јасно ставља до знања да домаћи архитекти и инжењери стају у одбрану своје стручности.⁵⁴¹

Архитекта Марх је тражио домаће архитекте да му помогну и руководе изградњом. Постоји решење из августа 1939. по којем је министар грађевина именовано арх. Момира Корунковића, Генералног инспектора Министарства

⁵⁴¹ АЈ, 62 – 1505; У последњој петој тачки резолуције, наводи се да удружење захтева „слободну утакмицу“ међу домаћим архитектама, где ће показати своје способности. У једном од наредних дописа, истиче се и да су многи наши инжењери радили у иностранству на сличним задацима и да су показали успех.

грађевина, да води врховни архитектонски надзор над свим радовима око стадиона, док је за статички део око изградње стадиона именован инжењер Ненад Ланцош, виши саветник.⁵⁴²

Познато је да је у октобру 1940. на Београдском сајму, одржана изложба „Нова немачка уметност грађења“ у Немачком павиљону, на којој је представљена архитектонска продукција Трећег Рајха, заједно са макетама и плановима Алберта Шпера (Albert Speer, 1905 – 1981) за реконструкцију Берлина.⁵⁴³ На овој изложби Марх је лично представио пројекат стадиона кнезу Павлу Карађорђевићу и кнегињи Олги, као и члановима владе. Изложба је била приказана у Минхену 1938. године и по први пут је била представљена ван своје земље.⁵⁴⁴ То су били очигледни покушаји наметања нацистичке архитектуре домаћој средини „као вид културног поробљавања, које би следило и политичко“.⁵⁴⁵

Међутим, Друштво инжењера у Загребу је 22. новембра 1940. упутило поново допис министру грађевина, у којем су осудили све који су донели одлуку да се овакав пројекат повери странцу. Пар дана касније, 28. новембра, Друштво инжењера Сарајево је послало допис готово исте садржине на адресу Министарства грађевина. Већ у јануару 1941. Савез инжењерских комора у Београду (који је састављен на састанку одржаном 5. јануара) је поново послало допис министру грађевина где је веома оштро осудило одлуке о којима домаћи стручњаци нису били обавештени, нити су позвани на сарадњу, као и да би то био стадион који би прослављао име

⁵⁴² Исто

⁵⁴³ Ljiljana Vladojević, нав. дело 105.

⁵⁴⁴ Александра Илијевски, Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда Између два светска рата, *Годишњак града Београда LVIII*, Београд 2011, 192.

⁵⁴⁵ Александар Кадиевић, Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века, *Историјски часопис*, XLV – XLVI (1998 – 1999), 271; Aleksandar Kadjević, Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji, *DANS* 51, Novi Sad 2005, 46; Поред бројних архитеката који су се противили изградњи олимпијског стадиона у подножју Калемегдана, посебно се истакао Бранко Максимовић. Више о томе у: Мирко Радоњић, Зоран Љ. Николић, *Тајна Новог Београда 2*, Београд 2011, 82.

странца, а понижавао домаће име, као и народ. У наставку дописа, је наведено да се инжењерима из Загреба и Сарајева, придружују колеге из Љубљане, Ниша, Скопља, Новог Сада и Сплита.⁵⁴⁶

У овом допису министру, истакнуто је и да је на изложби немачке архитектуре у Београду, јавност била врло изненађена чињеницом да је пројекат за олимпијски стадион уврштен у дело немачке савремене архитектуре. Истиче се да је ту врло уочљива смелост немачког архитекте, где се види његов лични интерес, без поштовања према националним и историјским споменицима Београда, што се види у чињеници да је, према пројекту, замислио да преуреди цео Горњи град на Калемегдану, као и да сруши и премести све што је сматрао да омета у изградњи. Даље се наводи, да је наступила тешка економска ситуација, где би приоритет државе требало да буде снабдевање становништва основним животним потребама, а поред тога и да је међународна ситуација наметнула потребу за наоружањем, ради одбране слободе и независности.⁵⁴⁷

Професор Марх је Министарству грађевина предао комплетну спецификацију трошкова, која је за тадашњу Владу била веома висока, чак и након молбе за смањењем трошкова, коју је Марх делимично прихватио. Међутим, у реферату о грађењу стадиона у Београду, наводи се да је министар финансија у одговору министру грађевина о траженом зајму за градњу, известио да због међународних догађаја, тренутно не може одобрити зајам, као и да је тренутно обустављено рушење војних зграда у Доњем граду, које је било по пројекту. У реферату се даље наводи да постоје две алтернативе које је дао професор Марх. Према првој би му била исплаћена одређена сума и тиме би уступио право пројекта југословенској

⁵⁴⁶ АЈ, 62 – 1505; Наведене су и примедбе наших инжењера и архитеката, које се односе на неповољан избор локације за стадион, као и да су чак изнете тврдње да је арх. Марху поверен пројекат путем конкурса.

⁵⁴⁷ Исто; Инжењери и архитекте су на крају навели, да би због свих наведених разлога, требало одложити изградњу стадиона.

држави, док би према другој, добио мању суму, као одштету, али би задржао ауторска права. Стручни савет је сматрао да би требало усвојити ону, по којој се откупљују ауторска права.⁵⁴⁸

Постоји један веома интересантан допис у којем 23.12.1940. Штаб ваздухопловства војске, генералштаб, обавештајни одсек (потпис начелника је, нажалост, нечитак) шаље обавештење Начелнику главног генералштаба да је Београдска општина вршила снимање Београдске тврђаве због потреба грађења стадиона и да се ти подаци шаљу у Немачку. У истом се додаје да је у прилогу скица Београдске тврђаве где места обележена кругом посебно интересују Немце, због чега су тражили снимање тог дела. Како је даље наведено, требало би да се скрене пажња Општини града Београда, о томе који подаци и у какве сврхе се шаљу у Немачку. Одмах испод овог дописа је наставак у којем Начелник Главног генералштаба шаље молбу Градском поглаварству града Београда, да се не снимају заокружени делови Београдске тврђаве, пошто су та места од нарочитог интереса за војску.⁵⁴⁹

Веома је интересно, како су Немци, преко свог познатог професора и архитекте, покушали да дођу до важних војних тачака. Инсистирали су да им држава шаље податке који готово уопште нису имали везу са пројектом стадиона. И сам пројекат премештања војних објеката из Доњег града је био проблематичан, као и преуређење Горњег града, на којем је професор Марх инсистирао.

Постојао је план да се до лета 1941. године заврши Мархов олимпијски стадион, како би се на њему одржало крунисање краља Петра II, на његов 18. рођендан 6. септембра, али реализација није никад започета.⁵⁵⁰ У

⁵⁴⁸ Исто; Ова, откупна цена, износила је тадашњих 75 000 марака, а она где би задржао ауторска права 50 000 марака.

⁵⁴⁹ Исто; У прилогу је достављена и скица тврђаве, на којој су заокружени делови, који су посебно интересовали Немце.

⁵⁵⁰ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд 2007, 52.

фебруару месецу 1944. године, на предлог министра грађевина, раскида се уговор између бивше државе Краљевине Југославије и арх. Вермера Марха, јер због претходних ратних прилика, више ни једна, ни друга страна нису биле заинтересоване за наставак сарадње. На основу претходних уговора, предложено је министру финансија да се архитекти исплати кауција која се налазила у депозиту Народне банке Краљевине Југославије у ликвидацији.⁵⁵¹

Архитектура и спорт у служби политике - трка око Калемегдана

Када је реч о историји спортских објеката, а самим тим и спорта у Београду, потребно је истаћи и чувени спортски догађај који је трајао само један дан, и за чију прилику су пројектоване и направљене монтажне трибине за посетиоце. Била је то чувена Гран при (Grand Prix) трка, одржана у Београду 3. септембра 1939. године. Импозантан број гледалаца који је присуствовао трци говори о важности и значају догађаја. Осим спортских резултата, на основу датума, односно чињенице да је трка одржана упркос објави рата, али и фотографијама на којима се виде нацистички поздрав, можемо да пратимо и тадашњи друштвени и политички тренутак и став владајуће елите у земљи.

Иначе, ова трка је била део Међународне аутомобилске и мото трке, које су имале девет трка, од којих је Гран при била убедљиво најактрактивнија, коју често називају и претеча Формуле 1. Стаза је имала старт код Библиотеке града Београда (хотел „Српска круна“)⁵⁵² (слика 100) и ишла је поред Зоолошког врта, око Калемегдана у круг назад. То је био највећи спортски

⁵⁵¹ АЈ, 62 – 1505

⁵⁵² Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда, хотел „Српска круна“, http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/srpska_kruna.html, 10.2.2016.

догађај у Београду између два рата⁵⁵³ и највећи на Балкану у том тренутку. Организован је у част рођендана младог Краља Петра II Карађорђевића (6. септембар), а организатори су били Аутомобилски клуб Краљевине Југославије и новине „Политика“. Оно што је било веома занимљиво је да је рат објављен и да су немачке трупе ушле у Пољску три дана раније, али да је трка ипак одржана. На фотографијама се може чак видети и нацистички поздрав пред трку, а учесници су били и Немци и Италијани.⁵⁵⁴ Француски⁵⁵⁵ и Мађарски такмичари су пар дана пред трку, отказали због објаве рата. Југославија је такође имала свог представника, Бошка Миленковића, богатог београдског наследника, који је возио Бугати 51. Трци је присуствовало 80 000 људи,⁵⁵⁶ а за ту потребу су направљене и монтажне трибине око целог Калемегдана (слика 101). Италијан Тацио Нуволари је освојио прво место,⁵⁵⁷ добивши пехар Краља Петра II, златну плакету, диплому и новчану награду, а освојени пехар се и данас може видети у његовом музеју у Мантови у Италији.⁵⁵⁸

⁵⁵³ Васа Чубриловић (ур), нав. дело 464.

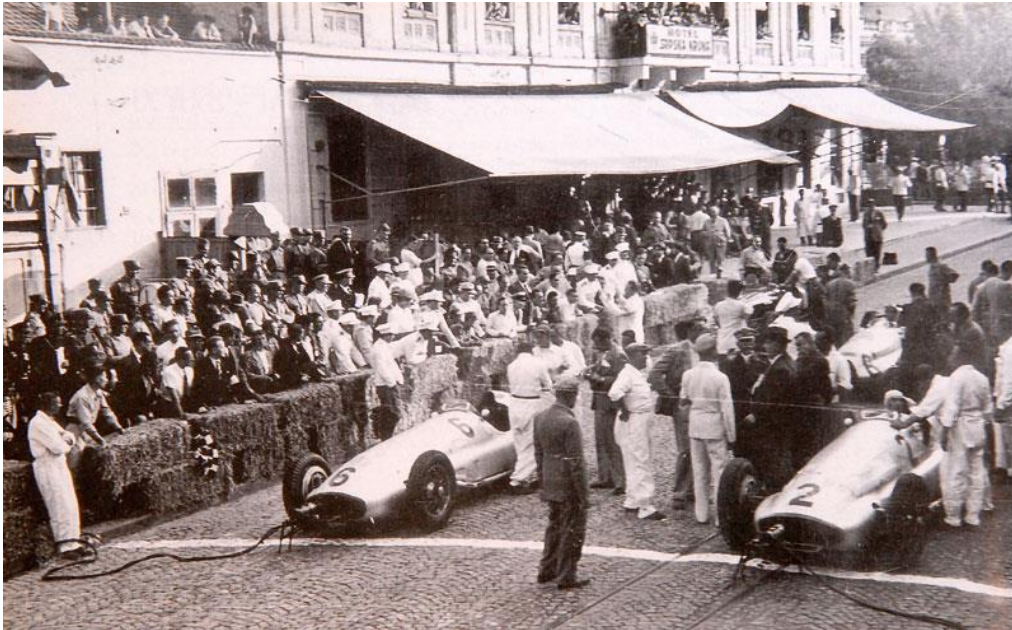
⁵⁵⁴ „Аутомобил је слобода“, Дани Београда, 17.4.2016. У оквиру Дана Београда организована је тура о историји аутомобилизма са посебним освртом на прву трку око Калемегдана.

⁵⁵⁵ Добрица Ћосић, *Грешник*, Београд 1985, 68.

⁵⁵⁶ „Аутомобил је слобода“, Дани Београда, 17.4.2016. Занимљив је податак да је Београд тада имао само 360 000 становника, а да је трку гледало 75 000 људи.

⁵⁵⁷ Добрица Ћосић, нав. дело 394.

⁵⁵⁸ Трка око калемегдана 1939. године, извор: <http://staribeograd.weebly.com/trke-na-kalemegdanu.html>, 2.4.2015.

Слика 100, Гран при (Grand Prix) трка око Калемегдана 1939. године. Извор: <http://staribeograd.weebly.com/trke-na-kalemegdanu.html> .

Слика 101, Гран при (Grand Prix) трка око Калемегдана 1939. године. Извор: <http://staribeograd.weebly.com/trke-na-kalemegdanu.html> .

Београдски спортско рекреациони центри

Београд располаже релативно великим бројем спортско рекреационих центара који имају поливалентну намену, а чија је основна делатност пружање разноврсних услуга у физичкој култури за све узрастне категорије.⁵⁵⁹ Они су интензивно почели да се граде након Другог светског рата и седамдесетих година су изграђени у готово свим већим општинама у граду. Спортско рекреативни терени и објекти, изграђени пре рата, искоришћени су као основе за даљи развој центара у оквиру одређене планиране урбанистичке целине.

Ташмајдан

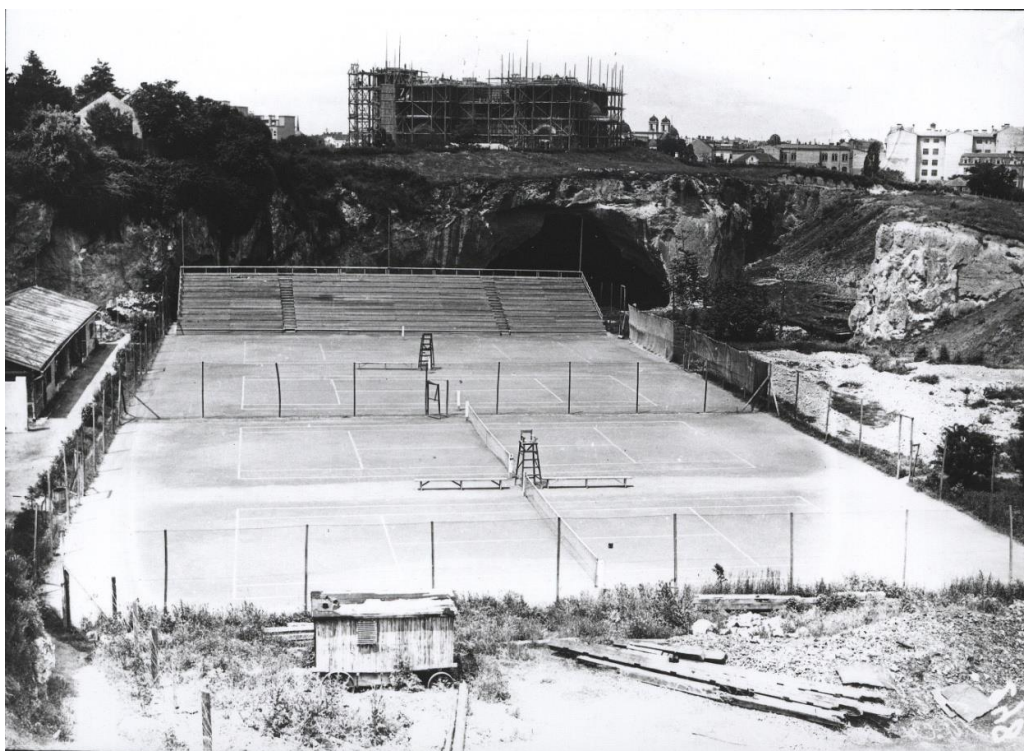
Таш на турском значи камен, а мааден значи коп, тј. рудник. Тако се добија кованица, која заправо има значење каменолома. Ташмајдан има изузетан значај за град Београд. Још од трећег века, туда су пролазили најважнији путеви, почев од пута за Виминацијум, који је изградила Флавијева војска, па све до XVII века, када постаје Цариградски друм. Многи историјски догађаји значајни за Београд, одиграли су се на простору данашњег Ташмајданског парка.⁵⁶⁰ У оквиру њега подизани су разни спортски објекти, почев од Београдског тенис клуба између два рата, преко стадиона на месту некадашњег тениског терена, који је зими служио као клизалиште, као и базена, изграђених након Другог светског рата. Такође, у оквиру Спортско рекреационог центра „Ташмајдан“, који је основан 1958. године, подигнуте су и Хала „Пионир“ (данас Хала „Александар Николић“) и „Ледена дворана“ („Пионир2“).

⁵⁵⁹ Milena Dragojević, Sportsko – rekreacioni centri Beograda, *Fizička kultura Beograda* 41/87/3Beograd 1987, 197.

⁵⁶⁰ Нађа Куртовић – Фолић, Мирјана Ротер-Благојевић, Ана Никезић, Рената Јадрешанин – Милић, Марко Николић, Драгана Ћоровић, Пројекат ревитализације Ташмајдана, *Наслеђе VIII*, Београд 2007, 243 – 244; Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014, 163 – 171.

Београдски тенис клуб

Године 1926. је основан Београдски тенис клуб, а од Београдске општине је добијен простор на Ташмајдану. Већ крајем следеће године, изграђено је пет терена у некадашњем турском каменолому (слике 102. и 103).⁵⁶¹ На овим теренима између два светска рата су се одржали многи међународни турнири, као и домаћа такмичења.

Слика 102, Београдски тенис клуб на Ташмајдану (1927). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

⁵⁶¹ Чедомир Шошкић, нав. дело 53.

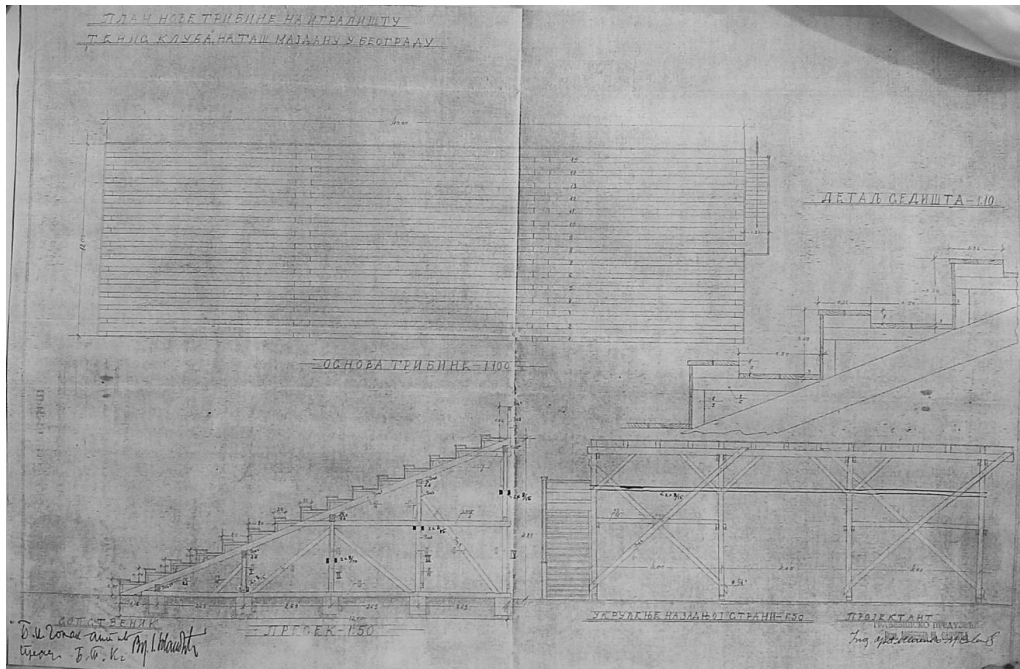

Слика 103, Београдски тенис клуб на Ташмајдану (1927). Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Године 1938. су изграђене нове трибине на тениском терену, а планове је израдио инжењер Миленко М. Савчић (слика 104). Изведене су од дрвене тесане грађе.⁵⁶² Након Другог светског рата, још једном су прављене нове трибине за тениски клуб на Ташмајдану, према тадашњој улици Георгија Димитрова. Оне су изграђене на игралишту, на месту где су већ постојале, али су уништене падом стене. У том тренутку није постојао ни један тениски терен са трибинама, које су биле неопходне за одржавање тениских утакмица. Грађевинска дозвола са привременом употребом је добијена 8.6.1951. године, а главни пројектант је био Ј. Фаркаш. Остали учесници у пројекту су били инжењери В. Тодоровић и Ђ. Соловјев и архитекта Н. Ристић. Трибине су имале 12 редова и грађене су од тесаног дрвета.⁵⁶³

⁵⁶² ИАБ, ОГБ (6), ф34 – 19 – 1938.

⁵⁶³ ИАБ, СГБ (17), 5 – 3 – 1951.

Слика 104, пројекат за трибине на терену Београдског тенис клуба на Ташмајдану. Извор: ИАБ, ОГБ (6), ф34 – 19 – 1938.

Стадион „Ташмајдан“

Средином XX века се јавља идеја да се на некадашњим теренима Београдског тениског клуба, у каменолому, изгради стадион са клизалиштем. Прва макета стадиона архитекте Михаила Јанковића⁵⁶⁴ објављена је 1953. године, а допринос архитекте Угљеше Богуновића⁵⁶⁵ уочава се у слободним формама решења партера. Занимљиво је да је објекат првобитно био замишљен као фабрика леда, која је снабдевала цео Београд.⁵⁶⁶ У раскопан терен уграђено је око 20 километара расхладних

⁵⁶⁴ Архитекта Михаило Јанковић 1953. године на Ташмајдану оснива пројектантски атеље „Стадион“ којим руководи све до смрт 1976. године. Више о томе у: Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (II), arhitekti, pojmovi*, Beograd 2005, 822.

⁵⁶⁵ Више о раду архитекте Угљеше Богуновића у: Slobodan Giša Bogunović, нав. дело 717 – 719.

⁵⁶⁶ Нађа Куртовић – Фолић, Мирјана Ротер-Благојевић, Ана Никезић, Рената Јадрешанин – Милић, Марко Николић, Драгана Ћоровић, Пројекат ревитализације Ташмајдана, *Наслеђе VIII*, Београд 2007, 243 – 244.

цеви. У тим цевима је струјала слана вода која се хладила до -15 степени и помоћу пумпи непрестано хладила ледену површину изнад цеви. На крају зимске сезоне, када се лед истопа, цеви су биле покриване слојем дробљеног ташмајданског камена помешаног са шљаком и црвеном земљом, те се добијао терен за одбојку, рукомет, кошарку и тенис.⁵⁶⁷ Приступ клизалишту из Абердареве улице и улице Георги Димитрова пројектовао је техничар Драган Теофиловић из „Спортпројекта“ 1952. године.⁵⁶⁸

Изградња је започета у лето 1951. Стадион својом подужном осом, одступа од правца север-југ, због положаја самог терена. Због тога има тешке и дугачке прилазе, док је сама шкољка овалног облика (слика 105) и даје могућност сјајне везе између извођача и гледалаца. Налази се у центру града, због чега има нарочиту вредност.⁵⁶⁹ Аутори пројекта су сматрали да је спортски објекат подједнако значајан и важан као и театар, због чега је центар града био идеалан за место градње. Такође се дошло и до закључка да ће мали спортови постати популарни кад добију арену у центру.⁵⁷⁰ Амфитеатрални облик некадашњег турског каменолома помогао је у реализацији обликовања стадиона.⁵⁷¹ Изграђен је у духу модерне архитектуре, где се градитељи нису стилски починили диктату времена, већ су користили сопствени израз и уклапали форму у постојећи амбијент,⁵⁷² формирајући на тај начин јединствен облик органске архитектуре.⁵⁷³ Гледалиште је урађено на армирано бетонским рамовима са монтажном плочом, а испод су пројектоване гардеробе за спортисте и ресторан.

⁵⁶⁷ Jasna Ljubojević, Stadion Tašmajdan: Dobri duhovi napuštenog igrališta, *BIF* (časopis Biznis&Finansije) 55, Beograd 2009; Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (I), arhitekti, pojmovi*, Beograd 2005, 418.

⁵⁶⁸ ИАБ, СГБ (17), 39 – 9 – 1953.

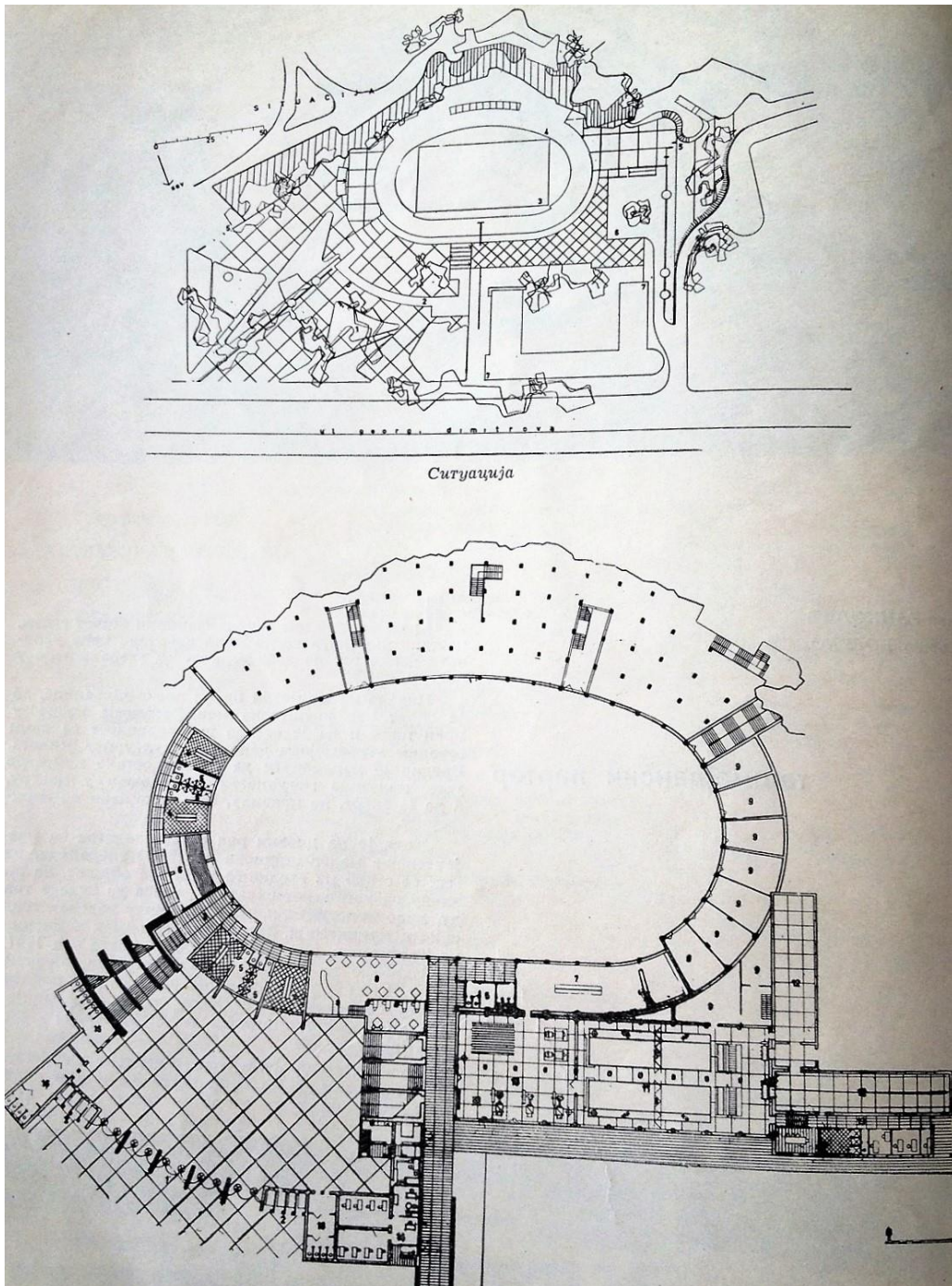
⁵⁶⁹ Svetislav Stajević, нав. дело 7.

⁵⁷⁰ Мика Јанковић и Угљеша Богуновић, Ташмајдански партер, *Преглед архитектуре* 2, Београд 1954, 29.

⁵⁷¹ Саша Михајлов, Летња позорница у Топчидеру, *Наслеђе* VIII, Београд 2007, 124.

⁵⁷² Дијана Марић Милашиновић, Развојни токови у српској архитектури 1945-1961, *Архитектура и урбанизам* 33, Београд 2011, 7.

⁵⁷³ Slobodan Giša Bogunović, нав. дело 1383.

Слика 105, ситуација и основа Стадиона „Ташмајдан“. Извор: Мика Јанковић и Угљеша Богуновић, Ташмајдански партер, *Преглед архитектуре* 2, Београд 1954, 30.

Занимљиво је поменути и расправу коју су пројектанти водили са спортистима око осветљења стадиона. Спортисти су желели зенитно осветљење са мреже, изнад игралишта, помињући да такво имају сви мањи стадиони у свету. Одбивши зенитно осветљење на траженом месту из чисто естетских разлога, аутори су пројектовали осветљење са стубова.⁵⁷⁴

Архитекта "Ташмајдана" Михајло Јанковић је са сарадницима добио прву Октобарску награду за архитектуру града Београда, додељену за успешно пројектовање и реализацију стадиона 1956. године. Он је реализовао и прву архитектонску изложбу посвећену десетогодишњици рада пројектантског атељеа "Стадион", чији је био оснивач. Оба ова догађаја се везују за историјат Ташмајданског простора и изградњу стадиона.⁵⁷⁵

Стадион је отворен у јануару 1954. и одмах се показало да је његова изградња нешто што је Београду било неопходно. У „Политици“ од 24. јануара 1954. године дата је фотографија и најава отварања вештачког клизалишта у Београду тог дана, када је организовано и првенство Србије у хокеју на леду, док су за 30. и 31. јануар биле најављене међународне утакмице. Напоменуто је и да је већи део радова на овом малом стадиону завршен, а да се крај очекује наредне године.⁵⁷⁶

У „Борби“ од 25. јануара 1954. године објављен је чланак о свечаном отварању Новог спортског стадиона у Београду претходног дана, на којем ће се, како је наведено, преко зиме одржавати утакмице хокеја на леду, а преко лета кошаркашке утакмице, тенис мечеви, бокс (слика 106), рвање, одбојка, мачевање итд. До тада је било уређено гледалиште за 5 000 гледалаца, а очекује се да средином године стадион буде завршен и прими 12 000 људи.

⁵⁷⁴ Мика Јанковић и Угљеша Богуновић, Ташмајдански партер, *Преглед архитектуре* 2, Београд 1954, 32.

⁵⁷⁵ Историјат Ташмајданског стадиона, http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html, 23. 08.2011.

⁵⁷⁶ Аноним, Данас се отвара вештачко клизалиште у Београду, *Политика*, 24. јануар 1954.

Вештачко клизалиште на стадиону, прво ове врсте у земљи, је било завршено.⁵⁷⁷

Слика 106, бокс меч на стадиону Ташмајдан, педесете године XX века. Извор: слике старог Београда.

Од свог отварања Стадион „Ташмајдан“ је био сведок разних догађаја од којих су бројни били међународног карактера. Били су то прави масовни спектакли којима су, поред многобројних учесника, свој допринос давали и врхунски уметници. Један од најзначајнијих је свакако било гостовање шпанске кориде.

Дневна новина „Блиц“, 7. марта 2010. године, објавила је диван текст о некадашњој шпанској кориди, која је гостовала у Београду на Стадиону „Ташмајдан“ 2. октобра 1971. године (слика 107). У публици је било око 5 000 људи. То је уједно био и први и једини пут да је гостовала у некој европској држави, ван Иберијског полуострва. Главна звезда био је Луис Мигел Домингин, један од најбољих шпанских матадора XX века, чије је мајсторије описао Ернест Хемингвеј у књизи „Опасно лето“. Домингин је у драматичној борби, с повређеном руком, успео да убије два бика, за шта је награђен паром ушију, а једног од њих је касније, заједно са домаћинима,

⁵⁷⁷ Аноним, Нови спортски стадион у Београду, *Борба*, 25. јануар 1954.

појео у Скадарлији. Организатори су се због тога нашли на удару критика Друштва за заштиту животиња.⁵⁷⁸

Слика 107, шпанска корида на Стадиону „Ташмајдан“ (1971). Извор: <http://www.blic.rs/vesti/reportaza/spanska-korida-gostovala-na-tasu/yc1btck>.

Након неколико деценија, поново је било потребно реконструисати стадион, тако да су у септембру 2011. године започети радови (слика 108). Према пројекту, трибине имају 5 500 седећих места и око 2 000 стајаћих (сика 109).⁵⁷⁹ Стадион је свечано отворен у априлу 2016. године. Његова основна позиција је остала иста, као и положај трибина усечених у стену. Површина целог објекта заузима простор од 8500 m², а спортско борилиште 1800 m². Спорски терен је погодан за мали фудбал, кошарку, одбојку, рукомет. Стадион има и две сале, за све врсте борилачких спортова, јогу, баскет,

⁵⁷⁸ Петар Блечић, Шпанска корида гостовала на Ташу, *Блиц*, 7. 3. 2010. Једна од занимљивости пред кориду је била и та да је Димитрије Ковачевић, тадашњи управник СЦ-а „Ташмајдан“, изјавио да ће од свих оних који се буне против кориде тражити да му донесу уверења да су вегетаријанци.

⁵⁷⁹ Стадион Ташмајдан, <http://mondo.rs/a874913/Info/Drustvo/Stadiona-Tasmajdan-uskoro-kraj-rekonstrukcije.html>, 1.2.2016.

мечевање и теретану, као и клуб просторије. Изузетно је погодан и за све врсте музичких догађаја због своје добре акустичности.⁵⁸⁰

Слика 108, завршетак реконструкције Стадиона „Ташмајдан“ (јануар 2016).
Извор: <http://mondo.rs/a874913/Info/Drustvo/Stadiona-Tasmajdan-uskoro-kraj-rekonstrukcije.html>.

Слика 109, детаљ Стадиона „Ташмајдан“ (2016). Извор: приватна збирка.

⁵⁸⁰ Историја Спортског центра Ташмајдан,
http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html, 23.08.2011.

Базени “Ташмајдан“

Спортски центар „Ташмајдан“ је ушао у историју спорта као спортски центар у којем је одржано Прво светско првенство у пливању, уметничком пливању и скоковима у воду, затим Прво светско првенство у ватерполу — ФИНА Куп, као и Прво светско првенство у рукомету за жене. На овим такмичењима спортисти Југославије, укључујући и репрезентацију, освојили су 33 медаље, од чега 10 златних, 9 сребрних и 14 бронзаних. Постигнуто је 18 светских рекорда, тако да је СЦ „Ташмајдан“ светски рекордер у броју светских рекорда оборених на једном пливачком такмичењу.⁵⁸¹

Идејни пројекат отворених и затворених базена на Ташмајдану је израдио крајем 1958. и почетком 1959. године, архитекта Мика Јанковић, оснивач бироа „Стадион“. Због нагиба терена, хала затвореног пливачког базена је укопана у терен, уз зграду пожарне команде која је адаптирана у спортске сврхе, тако да чине целину. Поред брда је направљен отворени, летњи базен, док је преостали део терена намењен сунчању и физкултури (слика 110). Зграда пливачког базена је пројектована као висока хала у којој је базен и ниског дела, анекса, у коме су свлационице и који заокружује халу са две стране. Улаз у халу и свлационице повезан је отвореном плочом, од тадашње улице Георги Димитрова, до трибина. У холу је степениште за трибине, које примају око 1 000 посетилаца и галерију изнад базена. Ту су и гардеробе, тоалети и бифе. Хол је осветљен траком прозора целом висином, под и зидови су обложени каменим плочама, а базен керамичким плочицама. Бетонска скакаоница има висину 3 метра.⁵⁸² Отворени базен се налази на слободном терену, управно у односу на зграду затвореног терена.⁵⁸³ Између брда и базена су изграђене трибине за 1 000 људи.

⁵⁸¹ Историја Спортског центра Ташмајдан, http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html, 23.08.2011.

⁵⁸² ИАБ, СГБ (17), 535/4 – 59.

⁵⁸³ Водило се рачуна о томе да се поштују важна начела приликом градње јавних купалишта – базена, међу којима је најважније да буде лако приступачно, али никако у близини јако

Свлачионице су поред базена, уз стадион. Поред базена је бетонска скакаоница и три мала округла базена, дубине 20 цм, за прање табана, како се не би прљала вода великог базена. Уз улицу су спортски терени за забаву.⁵⁸⁴

Слика 110, отворени базен (1961) и стадион (1954) на Ташмајдану. Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Отворени базен на Ташмајдану је отворен 25. јуна 1961. године. Димензије базена су 50 са 20 м; дубина 2,2-5м, укупна запремина 3500 кубних метара, капацитет гледалишта је 2500 места, а капацитет купалишта је око 4000 људи. Затворени базен, отворен је 13. децембра 1968. године, и димензије су 50 са 20 м, дубина је 2,2-5,4м, укупна запремина 3700 кубних метара, скакаонице су од један, три, пет и десет метара, а капацитет гледалишта 2000 места. Опремљен је и подводним светлом. Као и у отвореном базену, чистоћа воде је била на највишем степену. Сем свлачионица и других пратећих просторија код базена, у згради се налази и ресторан, бифеи,

прометних путева. Више о томе: Marijan Božić, *Javna kupališta, Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 10 – 11.

⁵⁸⁴ ИАБ, СГБ (17), 535/4 – 59.

Институт за медицину спорта са специјалистичким службама, две сауне, затим сала-трим кабинет, теретана и др.⁵⁸⁵ Базени Ташмајдана су у више наврата реконструисани, а последњи пут 2015. године.

Поред поменутих спортских објеката на Ташмајдану, интересантно је поменути и некадашњи базен у Таковској улици, који су саградили Немци током окупације 1943. за сакупљање воде у случају пожара. И тада су се на том потезу налазиле важне установе, па је због близине базен направљен баш на том месту. Након рата је базен добио другу намену и постао пливалиште. Тако је већ 1946. одржано такмичење најбољих пливача Југословенске народне армије, и то само једно финално, за првенство (слика 111). Осим наших, такмичили су се и совјетски војници. Исто вече је одржана и ватерполо утакмица између Армије и Морнарице, у којој је победила Морнарица резултатом 5:2. Те године, убрзо након поменутих такмичења, базен је затрпан и на његовом месту је изграђена аутомобилска траса.⁵⁸⁶

Слика 111, базен у Таковској улици, после Другог светског рата. Извор: <http://www.blic.rs/vesti/beograd/pronasli-smo-plivaca-koji-se-takmicio-na-bazenu-kod-glavne-poste-za-klanca-od-14-leta/1vcn57z>.

⁵⁸⁵ Историја Спортског центра Ташмајдан,

http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html, 23.08.2011.

⁵⁸⁶ Базен у Таковској улици, <http://www.blic.rs/vesti/beograd/pronasli-smo-plivaca-koji-se-takmicio-na-bazenu-kod-glavne-poste-za-klanca-od-14-leta/1vcn57z>.

Хала „Александар Николић“ (некадашња Хала „Пионир“)

Хала „Пионир“, је после „Арене“ највећи спортски објект у Београду. Изграђена је по пројекту брачног пара архитеката Љиљане и Драгољуба Бакића.⁵⁸⁷ Радове је извео „Енергопројект“ из Београда у року од 11 месеци. У њеном склопу налази се и „Ледена дворана“, док се у непосредној близини налазе тениски терени.⁵⁸⁸

Свечано је отворена 24. маја 1973. Корисна површина дворане износила је 16000квм, спортска борилишта су заузимала 2500квм,⁵⁸⁹ а капацитет трибина је био 7000, тада модерних и живо обојених седишта. Дворана је била погодна за све врсте тзв. малих спортова, као и за разне друге манифестације. Уређен је прес центар са савременим везама за комуникацију, постављене су и кабине за ТВ и радио репортере, медицински центар, ресторан и друге потребне просторије.⁵⁹⁰

Урбанистичко решење спортског центра „Пионир“, израдио је инжењер Владета Ђорђевић 1966. године. Он је на простору некадашње циглане, између улица 29. новембра, Мије Ковачевића и Митрополита Петра, до дома „Браћа Стаменковић“ замислио целину коју би чинили простор за спортски центар, затворени базен и такмичарски отворени пливачки базен 50/25, уз који су предвиђене мање трибине, и базен за непливаче и децу. Централни положај би заузимао општински стадион са гледалиштем од око 6000-8000 места за седење.⁵⁹¹ Стадион би имао фудбалски терен, лакоатлетску стазу и

⁵⁸⁷ ИАБ, СО ПАЛИЛУЛА (23), 351 – 491/73.

⁵⁸⁸ Информације су добијене у разговору са брачним паром Бакић; Ljiljana Bakić, *Anatomija V&B arhitekture*, Београд 2012, 3; Хала Пионир, http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html, 10.02.2011.

⁵⁸⁹ Исто.

⁵⁹⁰ Михајло Митровић, *Новија архитектура Београда*, Београд 1975, 33.

⁵⁹¹ Urbanističko rešenje sportskog centra “Pionir” u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 41 – 42, Београд, година VII, 1966, 64.

разна борилишта.⁵⁹² Нажалост, овај амбициозни пројекат никад није довршен.

Одлука о изградњи хале „Пионир“ донета је у фебруару 1972. године због потребе Београда за двораном у којој би се одржало Европско првенство у боксу, заказано за почетак јуна 1973. године. Скупштина Града је била инвеститор, па је градоначелник Бранко Пешић позвао седам пројектантских бироа да учествују на конкурс, а дао рок само 9 дана за израду урбанистичког решења за цео комплекс и прелиминарно идејно решење за спортски објекат. Урбанистичко решење је обухватало универзалну, мултифункционалну спортску дворану, пливалиште са олимпијским базеном и велодром.⁵⁹³

Испред „Енергопројекта“, где су постојале велике сумње да за девет дана може да се изради такав пројекат, задатак је поверен брачном пару, архитектама, Драгољубу и Љиљани Бакић, који су победили на конкурс. Универзална спортска дворана је била прва фаза градње. Борилиште је имало димензије 30 x 60 метара, на којем је планирана ледена плоча за хокеј и паркет за друге спортове. Трибине су пројектоване за 5 000 гледалаца (слика 112), док је за гледање бокс мечева или неких других догађаја на борилишту, планирано 2 000 посетилаца. Такође су планирани сви елементи једне спортске хале, као што су прес и тв центри, медицински центар, ресторан, свлачионице и друго. Оно што је такође тражено у тих 9 конкурсних дана је и фиксна цена за извођење.⁵⁹⁴

⁵⁹² Исто 64.

⁵⁹³ Љиљана Бакић, нав. дело 3.

⁵⁹⁴ Исто 3.

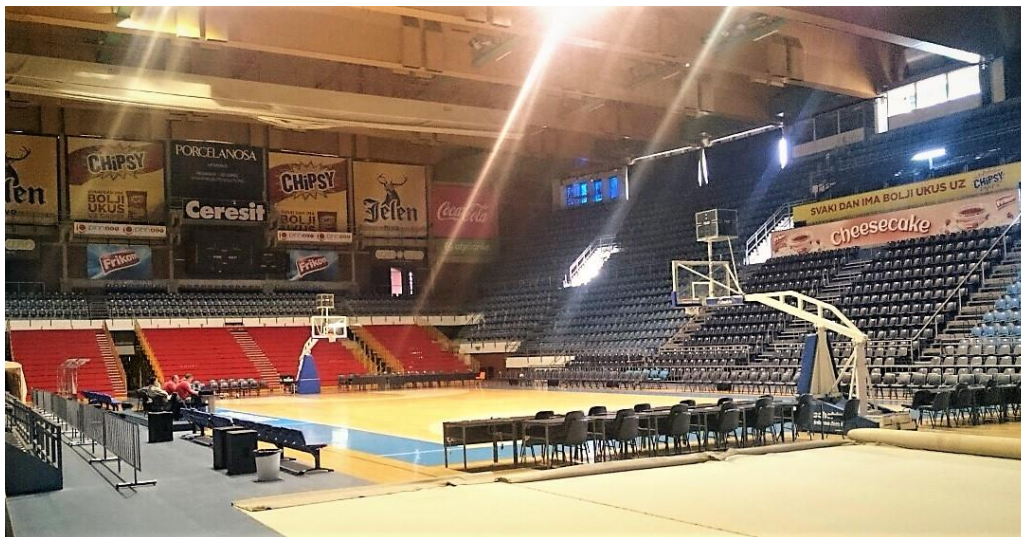
Слика 112, део трибине у Хали „Александар Николић“ (некадашња Хала „Пионир“) (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

Хала „Пионир“ је грађена као монтажни објекат, јер је само на тај начин било могуће извођење у року. Инжењер Владе Врачарић је израдио комплетан конструктивни део пројекта, 16 000 метара квадратних, затвореног, климатизованог простора. Све се изводило веома брзим темпом, јер је до боксерског шампионата остало 14 месеци од почетка градње објекта. Ауторка Хале „Пионир“, архитекта Љиљана Бакић, је у својој књизи, да би упоредила кратак временски рок за изградњу спортског објекта, дала пример СЦ „25“ мај, који се градио у исто време, за чије је постављање оплате за кровну конструкцију у форми хиперболичног параболоида, било потребно више времена, него комплетно пројектовање и отварање хале „Пионир“.⁵⁹⁵

Оно што је у овој хали тако карактеристично, због чега је навијачи, односно публика, воли више од било које друге, због чега је зову навијачко „гротло“, је нагиб трибина, који даје веома присну атмосферу (слика 113. и 114). Према речима самих архитеката, визуелне линије са трибина су конструисане

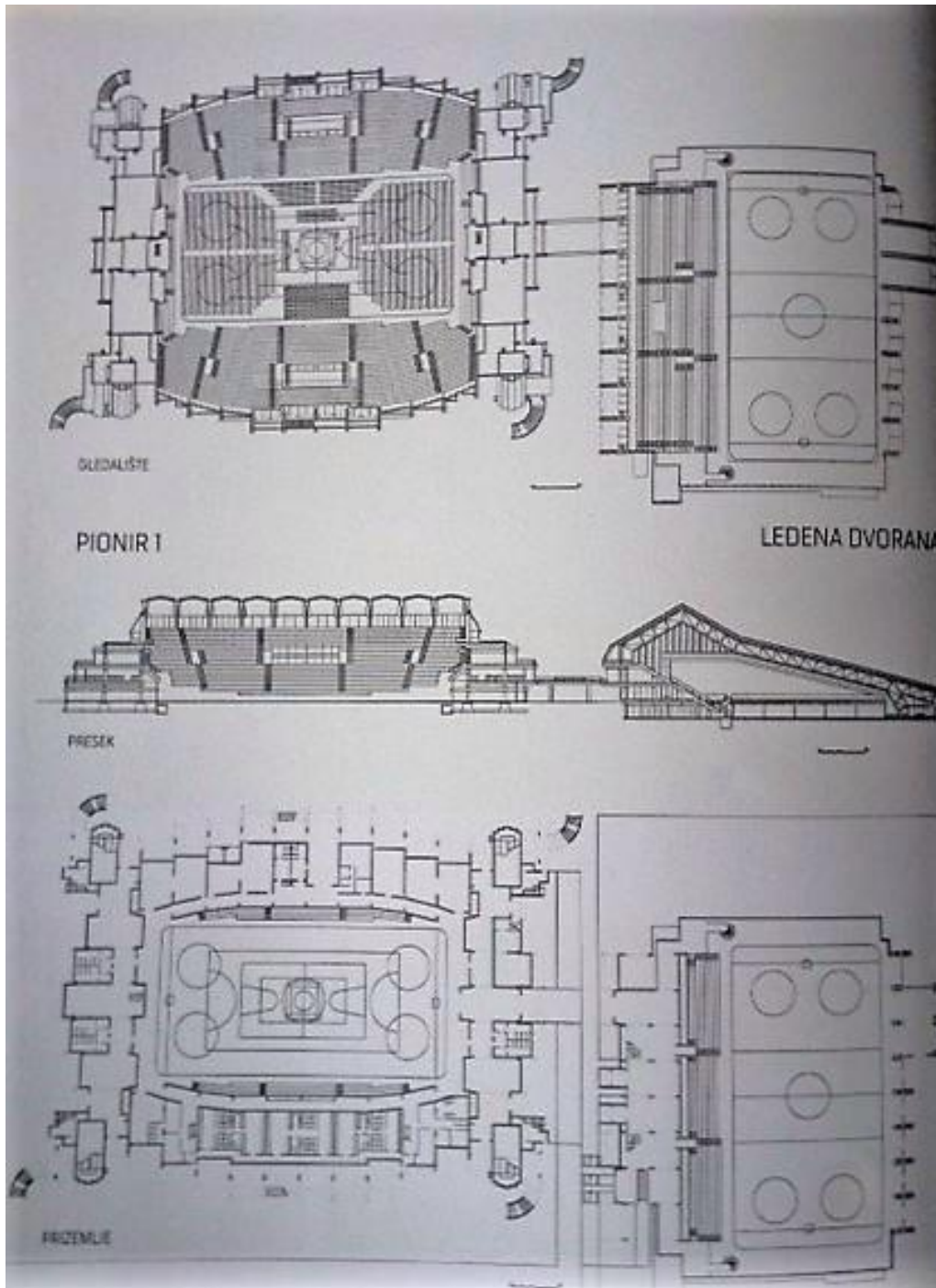
⁵⁹⁵ Исто 3.

према мартинели за хокеј, те је добијено веома стрмо гледалиште, које је у екстремној комуникацији са борилиштем. Хала никада није послужила за хокеј, јер се касније изградила „Ледена дворана“, али је тај осећај близине терена, остао привлачан посетиоцима.⁵⁹⁶

Слика 113, Хала „Александар Николић“ (некадашња Хала „Пионир“) (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

⁵⁹⁶ Информације су добијене у разговору са брачним паром Бакић. Више о брачном пару Бакић у: Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (II), arhitekti, pojmovi*, Beograd 2005, 696 – 698.

Слика 114, основе и пресеци Хале „Александар Николић“ (некадашња Хала „Пионир“) и „Ледене дворане“. Извор: Ljiljana Bakić, *Anatomija V&B arhitekture*, Beograd 2012, 12.

Ауторка је у својој књизи такође поменула да је у то време апсолутни архитектонски правац била Модерна, где је форма била експресија волумена и унутрашњег простора, што они на „Пиониру“ нису следили. Желели су динамичан објекат, који ће рефлектовати апотеозу спорта и игре. Екстеријер даје другачији утисак од оног када се уђе, кроз отворено, па затворено степениште, кроз закривљене холове, у пространу салу, димензија 70 x 70 метара. Фасадна опека је рађена и споља и изнутра. Носећи монтажни скелет је дефинисан у хоризонталном модулу од седам метара, који је био оптималан и због транспорта монтажних елемената. Модул је помогао у ритмичности фасаде, а оне су смицане и по вертикали и хоризонтали. Армирано бетонски стубови имају висину 21 метар, док су кровни кутијасте челични носачи, 11 идентичних, распона 71 метар, у исто време и главни канали за климатизацију. Уграђено је преко 5 000 монтажних бетонских елемената. Комплетна браварија и столарија је рађена у плавој и јарко жутој боји. На Првом салону архитектуре 1974. године, главну награду понела је Спортска дворана „Пионир“.⁵⁹⁷

Хала „Пионир“ је виђена као објекат где се уочавају нове тенденције, због чега је окарактерисана као пост – модерна.⁵⁹⁸ „Поред повратка традиционалним формама и материјалима, колор, варијетети, каприциозност су карактеристике Пост – модерне архитектуре...“⁵⁹⁹ Многи аутори су ову, тако јединствену грађевину покушали стилски да окарактеришу. Тако наилазимо и на мишљење да хала има „бруталистички нескривену форму“ због својих отворених кутијастих челичних носача. Они пробијају кровни венац и са својим јарким бојама дају наглашенију форму (слика 115).

⁵⁹⁷ Ljiljana Bakić, нав. дело 4- 8.

⁵⁹⁸ Ђорђе Алфиревић, *Експресионизам у архитектури XX века у Србији*, Докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд 2015, 217.

⁵⁹⁹ Ljiljana Bakić, нав. дело 6, citat u: Michael Wood, *Art of the Western World*, 1989.

Такође, архитекта и професор Никола Саичић је сматрао да је на хали видљив, готово, барокни орнаментализам.⁶⁰⁰

Слика 115, Хала „Александар Николић“ (Хала „Пионир“) (десно), отворена 1973. године, након 11 месеци од почетка градње и део фасаде „Ледене дворане“ (лево), отворене 1978. након 10 месеци од почетка градње (фотографија из 2014). Извор: приватна збирка.

Сама ауторка објекта Љиљана Бакић га је у својој књизи „Пионир“ окарактерисала као објекат који је „отворио прву страницу постмодерне архитектуре овде“. Она наглашава да је као стил препознатљив по духу времена, који је неговао различитост, у односу на претходни, утемељен и ригидан. Такође, напомиње, да у то време још увек нико није чуо за постмодерну, али самим отпором према устаљеном, наметнутом, спонтано се дошло до нечег новог.⁶⁰¹

„Политика“ од 24. маја 1973. године је најавила отварање нове спортске дворане „Пионир“ свечаним дочеком Штафете младости и боксерском ревијом, пред Европско првенство у боксу, заказано за 1. јун. Описана је као објекат који омогућава оптималне услове за тренинг и приредбе за

⁶⁰⁰ Више о томе у: Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, (II), arhitekti, pojmovi*, Beograd 2005, 696 – 697.

⁶⁰¹ Информације су добијене у разговору са брачним паром Бакић; Ljiljana Bakić, *Anatomija B&B arhitekture*, Beograd 2012, 10.

гимнастику, као и „мале“ и борилачке спортове. Арена је величине 60 x 30 метара за 7 000 гледалаца, са свим потребним пратећим објектима. У тексту су наведени и подаци да хала има 36 репортерских кабина и телевизијских центара, као и 129 телефонских прикључака, у Прес центру 40 телефонских линија и 20 прикључака за телепринтере.⁶⁰²

Хала „Пионир“ има истакнуто место у развоју савремене домаће архитектуре.⁶⁰³ Очигледно је ова хала седамдесетих година имала услове који су ишли у корак са стандардом хала у западним земљама. „Пројектанти овог објекта, архитекти „Енергопројекта“, на челу са Драгољубом Бакићем, за који су представници ЕАБА који су недавно извршили инспекцију дворане рекли да спада у најлепше и најфункционалније спортске објекте у Европи, успешно су решили и климатизацију. Ваздух и температура у дворани, у летњим условима, када је напољу температура 34 степена Целзијуса, износиће 22 степена, а релативна влажност ваздуха 33 процената. У зимским условима температура ће износити 22 степена.“⁶⁰⁴

У листу „Политика“ је 25. маја 1973. објављен текст који описује протекло свечано отварање нове хале „Пионир“.⁶⁰⁵

Дворана за спортове на леду – „Ледена дворана“ или „Пионир2“

Хала „Пионир“ је на почетку била предвиђена и за хокеј (већ је било речи о мартинели и визурном пољу), али је временом утврђено да је оптерећена сувим спортовима, првенствено кошарком, као и да је веома велика инвестиција мењање паркета и ледене плоче, наизменично. Пошто је

⁶⁰² Аноним, Данас се отвара спортска палата „Пионир“, *Политика*, 24.мај 1973, 18.

⁶⁰³ Више о томе у: Zoran Manević, Dragoljub i Ljiljana Bakić, *Sportski centar*, Beograd, *IT novine* 541, Beograd 20.07.1973.

⁶⁰⁴ Исто

⁶⁰⁵ Аноним, Европско првенство може да почне, *Политика*, 24.мај 1973.

Светско првенство у хокеју на леду било заказано за фебруар 1978. године, по други пут Скупштина града даје кратак рок за израду новог спортског простора. За предвиђених десет месеци је требало да се пројектује и изгради објект од 7 000 квадратних метара, са борилиштем за хокеј на леду 30 x 60, гледалиштем са 2 000 седишта, свим потребни просторијама и канцеларијама и снек бар у простору којим се повезује са халом „Пионир“. Простор за изградњу монтажног објекта је био лимитиран.⁶⁰⁶

За извођење ледене плоче на борилишту је било потребно три месеца. Простор је обухватао велику денивелацију, а архитекте су одредиле минимални габарит дворане са претпоставком да ће сав преостали садржај сместити испод гледалишта. Постигнуто је да главни улаз у дворану буде на истој коти са приступним платоом хале „Пионир“. Због приватних стамбених кућа, које су тада биле у том крају, нису желели масивнији волумен, јер би пореметио изглед амбијенталне целине. Архитекте су се определиле за једнострано гледалиште, косином су искористили брдо према хали „Пионир“, те је тако добијена прихватљива висина објекта у односу на околину. На тај начин је добијено природно осветљење, што представља велику предност, обзиром да се дворана користила, углавном, у рекреативне сврхе.⁶⁰⁷

Дворана је направљена од истих монтажних елемената као и хала „Пионир“. Чак су искоришћени исти калупи за ливење коруба гледалишта, јер је тај начин био најједноставнији, али због кратких рокова, и једини могући. Конструисано је тако да има димензије половине гледалишта у Хали „Пионир“, с тим што редови нису повијани, јер су пратили целу дужину борилишта. Конструктори су били инжењери Тричко Тричковић и Влада Перић. „Ледена дворана Пионир2“, како је тада назначена, добила је специјалну награду на Петом салону архитектуре 1978. године. Архитекте

⁶⁰⁶ Информације су добијене у разговору са брачним паром Бакић; Ljiljana Vakić, нав. дело 13.

⁶⁰⁷ Исто; Ljiljana Vakić, нав. дело 14 – 16.

су исте године добиле и плакету УЛУПУДС – а за ентеријер на 10. Мајској изложби.⁶⁰⁸

Ауторка Љиљана Бакић се у својој књизи критички осврнула на недовољну посвећеност заједничком деловању објеката, јер је према плановима то требало да буде неодвојива целина. Због тога је Хала „Пионир“, као прва фаза грађења, пројектована са вишком сервисног простора за следеће фазе. „Ледена дворана“ није предвиђала такве просторе и од самог отварања је постојао велики проблем, јер су објекти функционисали одвојено са засебним управама.⁶⁰⁹

Цитирајући поједине ауторе, Љиљана Бакић је истакла и чланак архитекте Ивице Млађеновића, у којем пореди „Пионир1“ и „Пионир2“, а који је објавио у часопису „Наш дом“ 1980. године. Архитекта Млађеновић је истакао да је могуће осетити сву сличност и сву различитост ова два објекта, где у сличности ставља органско схватање конструктивног система и пореди први објекат који има 11 кровних челичних носача распона 70 метара, са другим који има 9 носача који савлавају распон од 60 метара (слика 116). Наглашава да се они у „Леденој дворани“ пењу са једног краја, а вртоглаво се спуштају на други крај, док су величине борилишта у обе хале исте. Када пореди разлике, истиче да је други објекат пројектован са дефинисаним волуменом, док је први лепршав. Дао је велики значај изградњи „Ледене дворане“, због њених специфичности, где је на прво место ставио разбијање мита о фасади, јер је овај објекат, уствари, ни нема.⁶¹⁰ Захваљујући конструктивној и колористичкој смелости, „Ледена дворана“ се убраја у ред

⁶⁰⁸ Исто 16.

⁶⁰⁹ Исто 16.

⁶¹⁰ Исто 19 – 20, преузето у: Ивица Млађеновић, Архитектура и њени домети 39, *Наш дом* 6, Београд 1980.

најсавременијих и најуспешнијих спортских архитектонских здања подигнутих у Београду седамдесетих година.⁶¹¹

Слика 116, „Ледена дворана“ у првом плану (1978), а у позадини Хала „Пионир“ (1973). Извор: Ljiljana Vakić, *Anatomija V&B arhitekture*, Beograd 2012, 13.

„Ледена дворана“ је свечано отворена 12. марта 1978. Корисна површина дворане износи 6000 квм, док спортско борилиште заузима 1800 квм. На леденој површини се игра хокеј, приређују такмичења у уметничком клизању, а дворана је стално отворена за рекреативно клизање. Капацитет трибина је 2000 места. Захваљујући технологији, ледена плоча је погодна за прилагођавање разним потребама.⁶¹²

У „Политици“ је 11. марта 1978. најављено отварање „Дворане за зимске спортове“ (поред палате „Пионир“) наредног дана, утакмицом између клубова „Партизан“ и „Црвена звезда“. Како је записано, по први пут у

⁶¹¹ Zoran B. Petrović, Dvorana za zimske sportove Sportskog centra „Pionir“ u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 34.

⁶¹² Ледена дворана, http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html, 10.02.2011.

историји, Београд је добио покривено клизалиште, што ће омогућити бољи развој зимских спортова. Свечаност отварања је повезана и са јубилејима 30 година од оснивања београдског хокејашког клуба „Партизан“ и 25 од оснивања клуба „Црвена звезда“ и клизачког клуба „Младост“. Такође је најављено отварање Светског првенства у хокеју на леду за 17. март исте године.⁶¹³ „Политика“ је 13. марта 1973. године своје читаоце известила о свечаном отварању „Ледене дворане“, пред око 1 000 гледалаца.⁶¹⁴

Бањица

Бањичко поље је још почетком XX века и између два рата привлачило пажњу као простор који је био идеалан за грађење великих спортских игралишта и комплекса. О томе је писао Коста Перовић, који је сматрао да тамо треба подићи велики соколски стадион, док је немачки архитекта Вернер Марх пројектовао спортско поље на Бањици. Такође, у првим годинама XX века, једно време су се тамо одржавале коњичке трке, али су трибине срушене у Првом светском рату, а тркалиште је премештено на Цареву Ћуприју, где је остало до данас. Близина Београда, широк, празан и раван простор, заиста су чинили јединствен потенцијал за спортске активности. Затим, између два рата, близина два велика стадиона, тада „Југославија“ и „БСК“, направили су јединствен спортски оквир, какав нису имале ни многе развијеније земље у оно време.

Конкурс за „Олимпијски стадион“ на Бањици и „Мали стадион“ на Ташмајдану

Након Другог светског рата, нова социјалистичка власт је неговала културу духа и тела и изједначавала је са другим видовима културе, сматрајући их подједнако значајним и важним. Због тога је крајем 1947. године расписан

⁶¹³ Аноним, Отвара се „Дворана за зимске спортове“, *Политика*, 11. март 1978.

⁶¹⁴ Аноним, Велики спортски празник“, *Политика*, 13. март 1978.

конкурс за „Олимпијски стадион“ на Бањици и „Мали стадион“ на доњем делу парка Ташмајдан, који никада нису реализовани.⁶¹⁵

Пре свега, важно је напоменути да је Никола Добровић 1946. израдио нацрт пројекта за Политичко – спортски стадион у Доњем граду и Народне скупштине, Пантеона и Музеја народноослободилачке борбе у Горњем граду на Калемегдану. Овде се може уочити сличност у концепту пројекта са пројектом Вернера Марха које у основи имају грандиозност.⁶¹⁶

Прву награду на конкурс за пројекат „Олимпијског стадиона“ на Бањици је добила Радна група Техничког факултета у Загребу, на челу са загребачким архитектом, који је пројектовао и Стадион ФК „Динамо“ на Максимиру, архитектом Владимиром Турином.⁶¹⁷ Пројекат стадиона на Бањици за 80 000 гледалаца (слика 117) је израдио са Драгом Болтаром, Фрањом Најдхардтом, Здравком Бреговцем и Звонимиром Радићем, док је откупљен пројекат архитектке Зденка Стрижића. Прву награду на истом конкурс за решење за „Мали стадион“ је освојио пројекат архитеката Игора Скопина, Славка Шиматића, Стјепана Деметра и Звонка Јурича (слика 118). Другу награду су добили Иван Витић, Нада Витић, Борис Катунарић и Станко Фабрис.⁶¹⁸ Првонаграђени рад за Олимпијски стадион је заснован на савременим принципима функционализма, за које се узор може наћи у Корбизјеовим модернистичким примерима. Модернистички карактер је обележје и пројекта Зденка Стрижића за „Олимпијски стадион“, као и

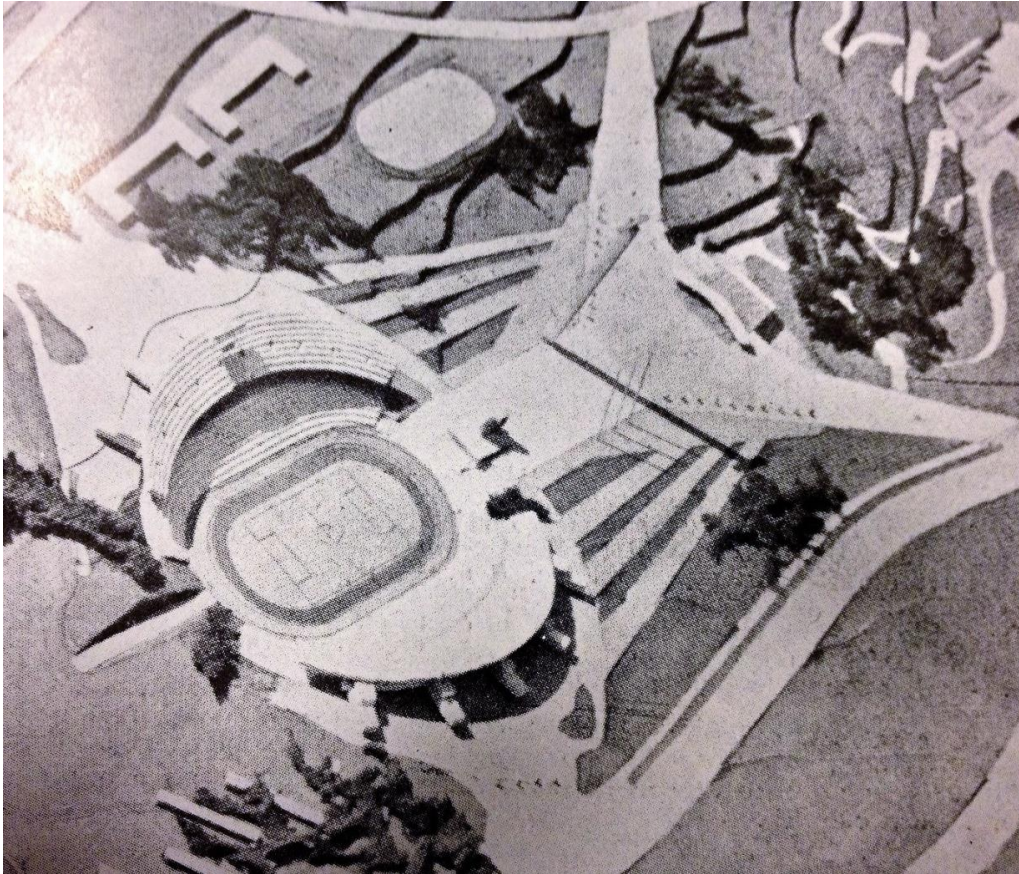
⁶¹⁵ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд 2007, 214 – 215. Занимљиво је поменути да је следеће године расписан конкурс за Модерну галерију у Новом Београду и Велику југословенску оперу у Савском амфитеатру, а 1949. године за Војни музеј у Новом Београду и Концертну дворану у Булевару Црвене армије. Ниједан од ових објеката није реализован.

⁶¹⁶ Љиљана Благојевић, нав. дело 215.

⁶¹⁷ Darja Radović Маћеџић, Darja Tomić, Vladimir Turina u: Hrvatski biografski leksikon, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11906>, 11.1.2016; Љиљана Благојевић, нав. дело 216.

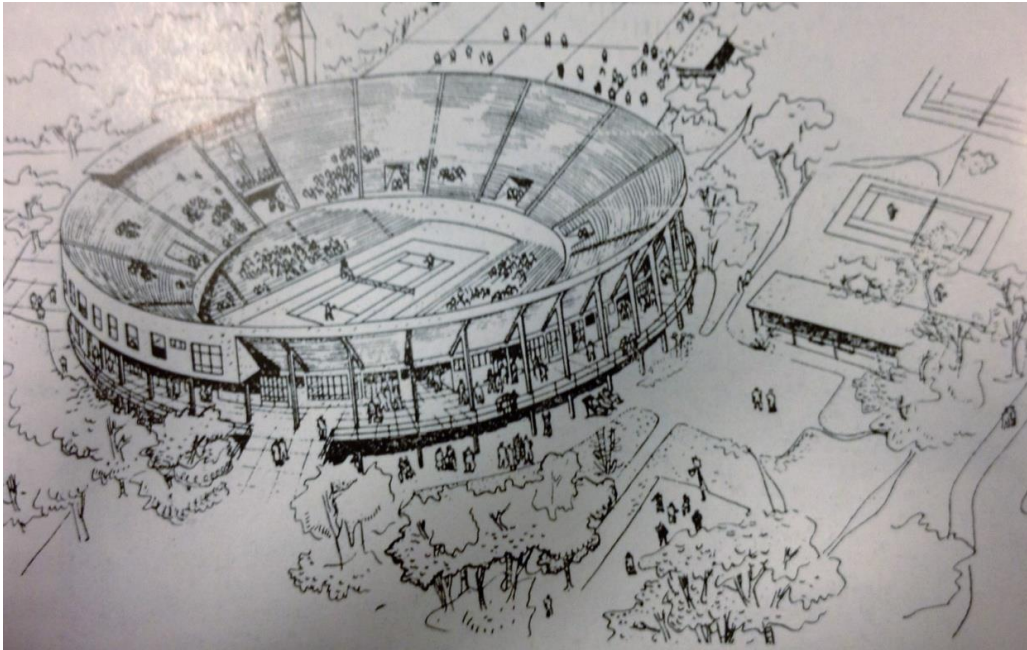
⁶¹⁸ Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990*, Sarajevo 1991, 13 – 14.

пројекат за „Мали стадион“, који су израдили Иван и Нада Витић, Борис Катунарић и Станко Фабрис.⁶¹⁹

Слика 117, макета првонаграђеног пројекта за „Олимпијски стадион“ на Бањици (1947). Извор: Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990*, Sarajevo 1991, 14.

⁶¹⁹ Љиљана Благојевић, нав. дело 216.

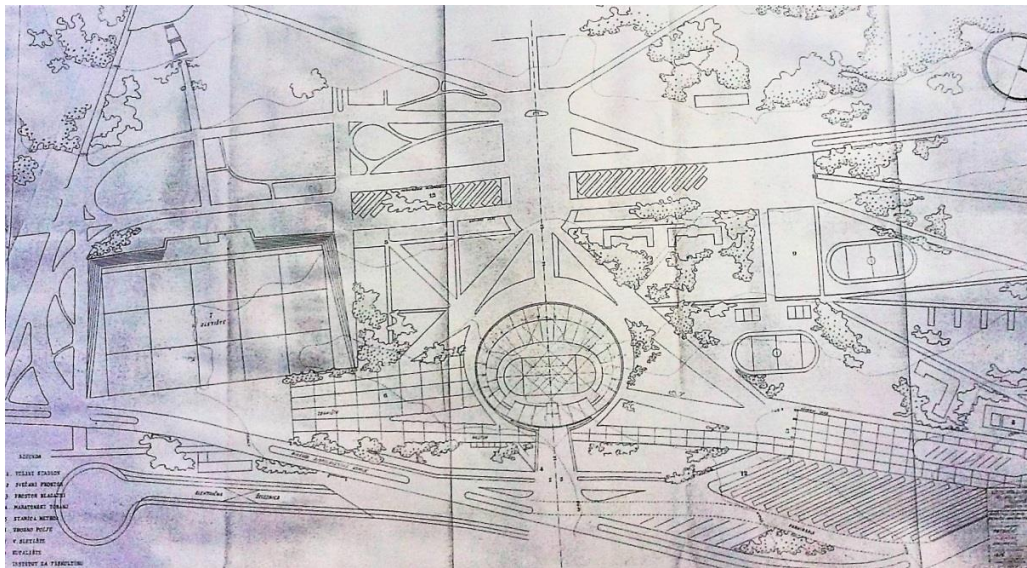

Слика 118, перспектива првонаграђеног пројекта за „Мали стадион“ (1947).
Извор: Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990*, Sarajevo 1991, 14.

Посебно је интересантан још један пројекат за „Олимпијски стадион“ рађен 1948. године, под пројектним називом „Велики стадион у Београду“, на Бањици, а чији инвеститор је требало да буде Комитет за физкултуру Владе ФНРЈ. Пројекат су израдили архитекте Бранко Петричић, Владимир Хрушка и Леонид Тарасов (слика 119) и за њега је била одобрена и грађевинска дозвола. Површина стадиона је била 66 000 квадратних метара, игралишта 28 150, трибина 37 850, а капацитет је износио 80 000 гледалаца. Цео пројекат је садржао следеће делове: велики стадион, свечани простор, простор благајни, маратонски торањ, станицу метроа, зборно поље, велико слетиште, купалиште, институт за физкултуру, спортски хотел и паркинг за возила.⁶²⁰ Пројекат је као и претходни урађен у модернистичком духу.⁶²¹ Из датог примера, јасна је велика амбиција наручиоца, која је садржала пројекат који није био изводљив.

⁶²⁰ ИАБ, СГБ (17), 2 – 99 – 948.

⁶²¹ Љиљана Благојевић, нав. дело 216.

Слика 119, „Велики стадион у Београду“, ситуациони план (1948). Извор: ИАБ, СГБ (17), 2 – 99 – 948.

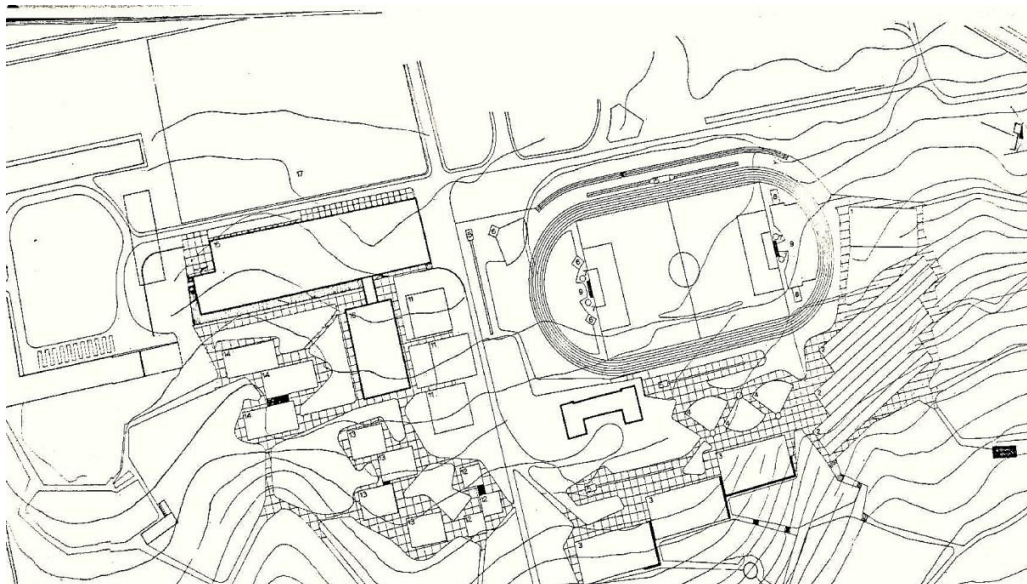
Спортски центар „Бањица“

Почетком шездесетих година XX века архитекта Мика Јанковић је изradio идејни пројекат за Спортски парк на Бањици (слика 120). Окосницу је представљала зграда Фискултурног дома, која је обухватала објекат са трактом са спортским салама и тракт са затвореним пливачким базеном димензија 13 x 25 м. У тракту спортских сала предвиђена је велика сала димензија 20 x 36 м са галеријом за 200 гледалаца, затим, три мање сале димензија 10 x 20 м, потом стрелачка сала и у сутерену куглана са две стазе.⁶²² Око Фискултурног дома планирани су фудбалско игралиште димензија 20 x 105 м са атлетском стазом од 400 м и шест пруга, као и игралиште за одбојку, кошарку, мали рукомет и тенис, бацалишта и скакалишта, простор за гимнастичке справе и простор за престојавање димензија 80 x 150 м, испред главног улаза.⁶²³ Овај пројекат није

⁶²² Mika Janković, Sportski park na Banjici u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 38. Куглана и стрелана имају посебан улаз због рекреационог коришћења ван радног времена; Vojislav Tošić, Sportski i rekreativni centri, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 7.

⁶²³ Mika Janković, нав. дело 38.

реализован, али је десетак година касније, на овом месту изграђен Спортски центар „Бањица“.

Слика 120, детаљ идејног пројекта за Спортски парк на Бањици. Извор: Мика Јанковић, Sportski park na Banjici u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 38.

Бањица је била замишљена као део Олимпијског центра, као завршни део, који је почињао од Стадиона „ЈНА“ (данас Стадион ФК „Партизан“), преко Стадиона ФК „Црвена звезда“ (данас ФК „Рајко Митић“). Предлагано је проширење спортског центра који се састојао од базена за непливаче и олимпијског са пратећим садржајима, затим спортске хале са борилиштем димензија рукометног игралишта и гледалиштем од 1600 места и Стадиона ФК „Рад“ са помоћним тереном и паркингом. За комплетирање Олимпијског центра планирано је да се изведе једна универзална спортска хала овалног облика за 20 000 посетилаца (4 000 монтажних седишта) за индивидуалне, дуелне и колективне спортове и велодром са пистом дужине 500 м са пратећим садржајем. Такође је предвиђена и нова хала са олимпијским пливачким базенима и гледалиштем до 7 000 места.⁶²⁴

⁶²⁴ Slobodan N. Пић, нав. дело 273.

Постојећа спортска хала служила би за припреме спортиста и мања такмичења, игралиште ФК „Рад“, комплетирано трибинама, користило би се за олимпијска такмичења, док би се помоћно игралиште такође користило за припреме спортиста. На месту код хотела „Младост“ планирана је изградња једног или два хотела са по 300 лежаја, а одатле према Стадиону „Црвена звезда“ било је могуће извести стазу за такмичења у велеслалому на дивљим водама дужине 800 м са 35 – 45 капија.⁶²⁵

Међутим, године 1968. према ревидираном Генералном урбанистичком плану, дошло је до одређених измена у односу на претходни, па је простор између „Бањичке трибине“ (трибина на Стадиону ФК „Рад“) и велодрома (који никада није изграђен) требало да испуњава следећи садржај: атлетско фудбалско борилиште, које је требало да се изгради испред трибине, затим помоћни фудбалски терен са мањим гледалиштем, два игралишта за рукомет и мали фудбал, од којих једно са мањим гледалиштем, два игралишта за кошарку, од којих такође једно са мањим гледалиштем, и два игралишта за одбојку, од којих једно са мањим гледалиштем. Повећан је објекат затвореног базена и спортске хале, и додат је један хотел. Мини голф је постављен на другој локацији, а ресторан је укинут. Летњи базен са гледалиштем је постављен уз зимски базен и халу.⁶²⁶ Као и неколико претходних, ни ова идеја није никада реализована, али је бањички парк касније добио бројне спортске садржаје.

Спортски центар „Бањица“, какав је данас, отворен је 1973. године и исте године је био, заједно са базеном на Ташмајдану, домаћин првог Светског првенства у пливању, ватерполу, скоковима у воду и синхроним пливању.⁶²⁷ Изграђен је на површини од 4,7 хектара и садржи два затворена базена од

⁶²⁵ Исто 273; Овакав локалитет представљао је јединствен пример сконцентрисан оваквим већ постојећим садржајима и могућношћу даље изградње, поготово кад се узму у обзир његове везе са ова два стадиона, центром града и свим осталим крајевима Београда.

⁶²⁶ СО Вождовац (Скуптина општине Вождовац), 57/75.

⁶²⁷ СЦ Бањица, <http://sport.blic.rs/partizan/stadioni-dvorane/SC-Banjica>, 15.09.2011.

којих је један олимпијски и два отворена олимпијска базена, као и низ пратећих објеката, а 1991. године изграђено је шест тениских терена са рефлекторима и хала са три тениска терена.⁶²⁸

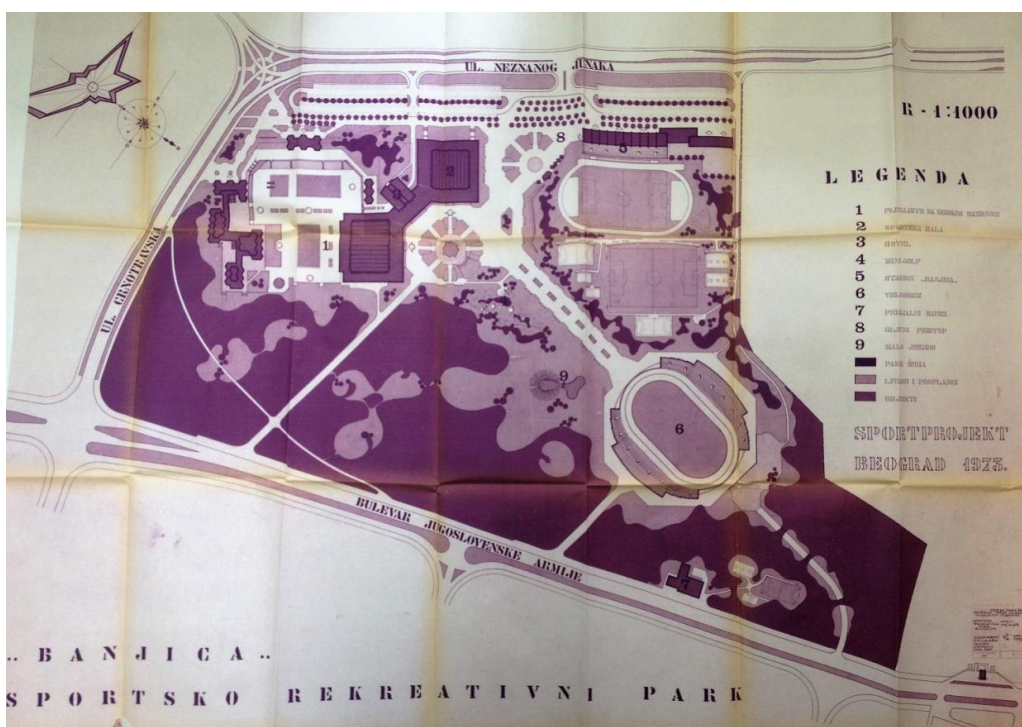
Године 1972. је у Пројектном бироу „Криваја“ израђен главни пројекат за базене Спортског центра „Бањица“.⁶²⁹ Планове су израдили архитекте Игор Палавичини, Михајло Телетиновић, Петар Кочовић и Милан Илић, а решење о одобрењу изградње је добијено 17.5.1973. Према техничком опису који је израдио архитекта Михајло Телетиновић, за пројекат покривеног базена, објекат је функционално повезан са објектом спортске дворане, преко анекса у коме је ресторан и хотел за спортисте. У објекту је олимпијски базен, димензија 50,02 x 21 x 1,90 метара и трибине за купаче у пет редова, као и за гледаоце у још 13 редова, који се издижу степенасто од подужне ивице пливалишта. Број седећих места за гледаоце је 2 000, а гардеробе и базени примају 1 200 купача. Пуњење и пражњење гледалишта, преко четири грла, износи пет минута и 33 секунде. Први анекс објекта повезује све објекте спортског центра, а садржи улазни хол, где су смештене билетарнице, гардеробе, и један претпростор са помоћним двокрилним вратима. Други анекс садржи мушку и женску гардеробу за 720 купача, а ако се грдероба ставља и на спрат, прима 1440 купача. Ту су тоалети и тушеви и две свлачионице за спортисте. Трећи анекс директно повезује, помоћу стаклене преграде, покривени пливачки базен са спољним базенима и у њему је базен за тренинг спортиста или непливачки базен димензија 50,02 x 10 x 1,26 метара. У четвртом анексу се налази сауна за 100 особа, затим канцеларије управе, тоалети, гардеробе за послугу, остава за реквизите, амбуланта, просторија за тренере, просторије за телефонску централу и акумулаторске батерије и степениште за сутерен. У сутерену се

⁶²⁸ Исто.

⁶²⁹ Интервју са архитектом Радошем Тодоровићем вођен 23.5.2015. Према Тодоровићевим речима, „Криваја“ је имала најбољу технологију, због чега на Бањици 20 година нису имали потребу да празне воду из базена. Потпуно исте хале као на Бањици су подигнуте и у Јагодини и Шапцу.

налазе магацинске просторије, подстаница, вентилациона комора, просторија за ТВ технику, филтерску станицу и топлотну подстаницу.⁶³⁰

Пројекат спортских терена у оквиру Спортског центра „Бањица“ је 1973. године израдио архитекта Коста Поповић, директор „Спортпројекта“ (слика 121).⁶³¹ Као што је већ поменуто, на захтев града, садржао је и велодром, а према Генералном урбанистичком плану, простор између Булеvara ЈНА, Црнотравске и Незнаног јунака био је предвиђен за рекреацију и спорт.⁶³²

Слика 121, Спортско рекреативни парк на Бањици; ситуација. Извор: СО Вождовац, 57/75.

⁶³⁰ ИАБ, СГБ (17), 61/1а – 234 – 72. Уз пројекат је приложен и план „Спортпројекта“ за „Спортски рекреативни парк Бањица“ који су израдили архитекте Коста Поповић и Младен Станковић, који је био врло амбициозан и садржао је следеће елементе између улица Југословенске армије и Незнаног јунака, од којих нису сви реализовани: пливалиште са зимским базеном и спортском салом, мини голф, стадион „Бањица“, велодром, феријални савез, главни приступ, мало језеро и паркинг.

⁶³¹ Спортпројект је основан 1951. године, са седиштем на Теразијама 35. Више о томе у: СО Вождовац (Скуптина општине Вождовац), 57/75.

⁶³² Податак из 1960. године који стоји заједно са техничком документацијом Спортпројекта у вези са изградом спортских терена на Бањици, СО Вождовац, 57/75.

План је био амбициознији од могућности, али се велики део спортских терена изградио.⁶³³

Након више од три деценије, пред најављено Европско првенство у ватерполу 2006. године, базени у Спортском центру „Бањица“ су комплетно реконструисани. Захваљујући томе, овај центар је био део програма Универзијаде, одржане у Београду три године касније.

Кошутњак

Након Другог светског рата, у Кошутњаку је изграђен Спортско рекреациони центар „Пионирски град“, у којем се почетком шездесетих година проширују спортски садржаји. Налази се на изузетној локацији, на једној од највиших тачака у Београду. Одувек су постојали планови за његово даље уређење и проширење, али никада нису у целости реализовани. Нова централна зграда је подигнута седамдесетих година XX века, када су прављени и најамбициознији планови проширења.⁶³⁴ Некада је „Пионирски град“ био саставни део рекреативно спортских излета београдских основних школа, где су организована целодневна спортска такмичења, дружење, и спавање. Оваква идеја је замишљења као основа здравог одрастања, али, нажалост, већ је крајем осамдесетих година изгубила своју сврху.

Павиљон за дневно задржавање и разоноду „Пионирски град“ у Кошутњаку,⁶³⁵ као и зграду младих техничара, је средином 1949. године пројектовао је архитекта Р. Стојићевић испред „Пројектанског бироа“.⁶³⁶ Године 1962. је изграђен павиљон „Ц“ у „Пионирском граду“ према пројекту архитекте Матеје Ненадовића⁶³⁷, док су терени за игру и спорт

⁶³³ СО Вождовац, 57/75.

⁶³⁴ Пионирски град у Кошутњаку: <http://www.pionirskigrad.org.rs/Istorija-pionirskog-grad>

⁶³⁵ ИАБ, СГБ (17), 548/8 – 1949.

⁶³⁶ ИАБ, СГБ (17), 705/9 – 1949.

⁶³⁷ ИАБ, СГБ (17), 12 – 2 – 62.

пажљиво.⁶⁴⁵ Спортске терене у Кошутњаку у кругу Спортског центра је пројектовао инжењер Карло Кацл.⁶⁴⁶

У јесен 1962. године отворен је спортски центар у Кошутњаку са 33 отворена спортска терена, шест дворана и затвореним базеном.⁶⁴⁷

Ада Циганлија

Фактори удаљености и доступности отвореним рекреативним просторима једног града у односу на кориснике утичу на искоришћеност ових простора. Такође је битан и степен задовољства приликом боравка на њима.⁶⁴⁸ Међу најважнијим пројектима отворених рекреативних центара налази се пројекат центра за спортове на Ади Циганлији, који обухвата 272 хектара. Радови су започети још 1958. године и може се рећи да никад нису до краја ни завршени, обзиром на сталну изградњу нових терена и обнову старих. Затварањем рукавца Саве према Чукарици, добијено је језеро дуго три и по км, широко до 300 м, и шест до осам метара дубоко. Године 1971. изграђени су хангари и трибине за спортове на води.⁶⁴⁹

Исте године у Београду је одржано IX светско првенство у кајаку и кануу, које је имало двоструки значај. С једне стране, то је било прво светско првенство које је до сада одржано у Београду, а с друге стране, том приликом је званично отворен и предат на употребу Београђанима, веома значајан и атрактиван спортски и рекреациони објекат, Савско језеро на Ади Циганлији, чији је пројектант био архитекта Миодраг Јовичић из градског предузећа „Комграп“. Затварање рукавца Саве и формирање овога језера,

⁶⁴⁵ Melanija Bugarinović i Đorđe Tešić, Dom sportskog centra u Košutnjaku, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 32.

⁶⁴⁶ ИАБ, ГОЧ (27), 7 – 16 – 57.

⁶⁴⁷ Група аутора, нав. дело 321; Васа Чубриловић (ур), нав. дело 471.

⁶⁴⁸ Живана Веснић – Нађерал, нав. дело 93.

⁶⁴⁹ Васа Чубриловић (ур), нав. дело 471.

као и уређење целокупног комплекса је био први корак у реализацији једног свеобухватнијег плана у погледу коришћења природних и географских квалитета Београда.⁶⁵⁰

Рекреативно спортски комплекс Аде Циганлије, са својим богатим садржајем, има изузетан значај за становнике Београда. Једна од његових највећих вредности је близина самом центру града и релативно лака доступност из свих праваца. Београђани, и они који живе у околини, могу време да проведу на Ади, да се баве спортовима на води, али и другим спортовима на отвореном простору. Богатство које пружа ово језеро је од непроцењиве вредности за живот у великом граду какав је Београд.⁶⁵¹

Сва у зеленилу, Ада Циганлија⁶⁵² је око пет км дуго, некада острво, сада полуострво на Сави, око четири километра удаљено од самог центра Београда. Плаже су уређене и опремљене неопходном инфраструктуром, због чега спадају у ред највећих и најлепших плажа на вештачким језерима у Европи. Централни, највећи део Аде, намењен је шетњи, одмору, спорту и забави посетилаца. Према плану, почетком седамдесетих година, у оквиру Аде, замишљено је да се поставе и лаке камп кућице, које би посетиоци могли да користе у току викенда.⁶⁵³ Нажалост, још увек није реализована ова лепа идеја.

Неки хроничари тврде да назив овог острва има корен у сложеници келтских речи синга (острво) и лиа (подводно земљиште), па се тако дошло до речи сингалија, од које ће касније настати реч циганлија.⁶⁵⁴ Као ретко природно

⁶⁵⁰ Miladin Šakić, Ada Ciganlija – rekreativni sportski centar, *Urbanizam Beograda* 13 – 14, Urbanistički zavod grada Beograda, godina III, 1971, 16.

⁶⁵¹ Исто 17.

⁶⁵² Више о Ади Циганлији: Slobodan Giša Bogunović, нав. дело 32 – 39.

⁶⁵³ Vladeta Đorđević, Ada Ciganlija – rekreativni centar, *Urbanizam Beograda* 6, Urbanistički zavod grada Beograda, godina II, Mart 1970, 2.

⁶⁵⁴ Исто 2.

богатство,⁶⁵⁵ Ада је била запажена још од Карађорда и кнеза Милоша Обреновића, због чега је 1821. године проглашена за државно добро, што је остала и данас. Доња и горња преграда на рукавцу реке Саве изграђене су још 1967. године, па је тако Београд добио јединствено језеро. Оно је својим положајем, квалитетом воде, опремљеношћу објеката и дужином стаза веома погодно за врхунска такмичења на мирним водама. На Ади Циганлији су изграђени многобројни спортски терени на отвореном, а она представља и културно-забавни центар Београда, посебно у летњем периоду, када се организују бројне манифестације.⁶⁵⁶ Ада је највећи спортски и рекреациони центар на Балкану.⁶⁵⁷

Пројекат за спортско рекреативни центар у Раковици

Прву награду на конкурсима позваних 1961. године за спортско рекреативни центар у Раковици, општини у којој је у то време живело 50 000 становника, је освојио архитекта Слободан Илић. Пројекат је садржао салу, која је имала свлачионице, теретану, техничке просторије, затим отворени базен и базен за непливаче. Поред тога, ту су били и терени за атлетику, фудбал, тенис, одбојку и рукомет. Пројекат није реализован, а на планираном месту је 1997. године изграђено Скојевско насеље.⁶⁵⁸

Спортски центар „Врачар“

У оквиру регулационих планова града Београда из шездесетих година, било је предвиђено да свака територијална јединица има спортско рекреативни центар, како би што већи број грађана разних узраста имао прилику за

⁶⁵⁵ Dragana Keković i Branka Jugović, Sportsko rekreativni centri na Adi Ciganliji i Adi Huji, *Arhitektura urbanizam* 86/87, Beograd 1980, 75 – 77.

⁶⁵⁶ Ада Циганлија, <http://www.universiade-belgrade2009.org/>, 15.08.2010.

⁶⁵⁷ <http://vkcvezda.rs/images/doc/I%20deo%20knjige-predratni%20deo.pdf>, 6.

⁶⁵⁸ Slobodan N. Plić, нав. дело 248 – 249.

бављење физичком активношћу.⁶⁵⁹ У деловима града, где су услови за изградњу били неповољни, због густине изграђених објеката, могућност изградње спортских и рекреативних центара лежао је у реконструкцији и рушењу дотрајалих блокова. Међутим, садржај оваквих центара је, готово по правилу, био сужен.⁶⁶⁰

Свакако је било потребно систематски одредити изградњу објеката за физичке потребе, одредити које су то потребе и како масовније укључити грађане у бављење спортом. Због тога је било важно да се при планирању израде урбанистичких планова унесу разноврснији спортски објекти, који одговарају стварним потребама становника и који се односе на све узрасте.⁶⁶¹

Општина Врачар је имала пројекат изградње спортског центра и то у Лужном булевару, због најмањег процента рушења објеката и расељавања становника. Висинска разлика доњих и горњих тачака поменутог простора износила је чак 17 метара, због чега није било могуће изградити више спортских објеката. Пројекат је предвиђао да терени буду уклопљени у постојеће паркове. Израдио га је 1962. архитекта Војислав Тошић. Исте године су започети припремни радови за изградњу Дома за телесно васпитање „Партизан“, који је смештен према улици Господара Вучића и у којем је била предвиђена велика сала за спортска такмичења затвореног типа, затим помоћне просторије и гардеробе. Планирани су и терени за кошарку, одбојку, тенис, универзално вежбалиште, скокове и стазе за трчање, базен за спортска такмичења, димензија 25 x 50 метара, гледалиште за 2 000 људи и ресторан. Испод терасе ресторана предвиђене су гардеробе, купача, санитарије. Отворени базен је постављен на најнижој тачки

⁶⁵⁹ Vojslav Tošić, Sportski centar Opštine Vračar u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Godina III, Beograd 1962, 48.

⁶⁶⁰ Vojslav Tošić, Sportski i rekreativni centri, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 6.

⁶⁶¹ Slavko Komar, O politici izgradnje sportskih objekata, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 3.

комплекса.⁶⁶² Као и много пута до тада, планирано грађење према пројекту је одложено, а касније урађени нови пројекат је имао сличан садржај.

Тек 1968. године су израђени детаљни урбанистички планови за изградњу спортских објеката за подручје општине Врачар. Овај део града пружао је изузетне услове за живот, пре свега, због свог микрогеографског положаја на осуначаној падини, добрих саобраћајних веза са осталим деловима града и удаљености од штетних утицаја индустријских погона. Због тога су планирани и стамбени и пратећи објекти, који би задовољавали потребе Београђана. Пошто је површина на којој је било могуће градити спортске објекте мала, предвиђени објекти су углавном имали спортско рекреативну функцију, а само делимично за спортска такмичења и професионални спорт.⁶⁶³

Детаљни урбанистички план спортског центра на Булевару Црвене Армије израдили су архитекте Стојан Максимовић и Драгутин Кадовић. Центар је организован у две издвојене целине, део са малим стадионом и део са базенима. Мали стадион је имао универзално игралиште са гимнастичким полигоном, кружном стазом за трчање дужине 250 метара и делом за спринт дужине 110 метара. Денивелација терена је била добро искоришћена. Трибине су биле усечене у терен, док су испод трибина биле предвиђене свлачионице и помоћне просторије. Други део целине су били базени, капацитета за око 1 000 људи, олимпијски са скакаоницом и гледалиштем и базен за непливаче, затим терен за бадминтон и мини голф. Поред је био и део за сунчање и одмор, гардеробе, кабине, санитарне просторије, управа и мали ресторан.⁶⁶⁴

⁶⁶² Vojislav Tošić, Sportski centar Opštine Vračar u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Godina III, Beograd 1962, 48.

⁶⁶³ Милица Јанковић, Детаљни урбанистички планови за изградњу спортских објеката на подручју Општине Врачар, *Урбанизам Београда* 3, Година I, Београд 1969, 7.

⁶⁶⁴ Драгутин Кадовић, Детаљни урбанистички план спортског центра на Булевару Црвене Армије, *Урбанизам Београда* 3, Година I, Београд 1969, 8.

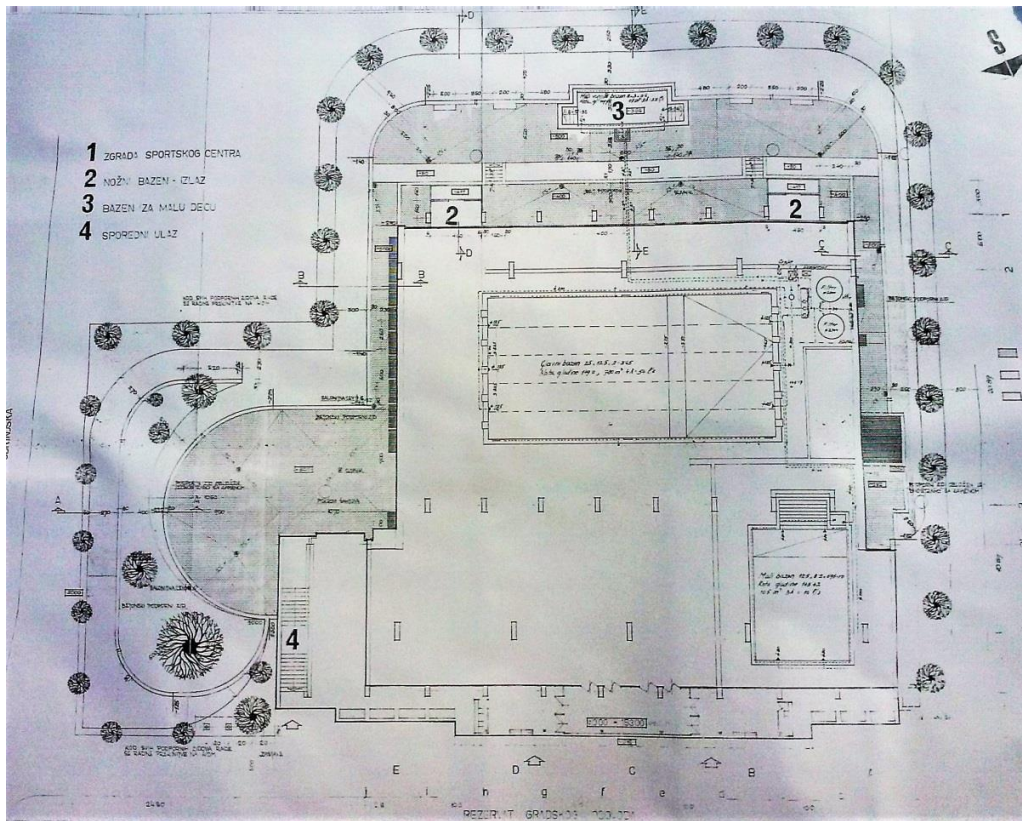
Затворени спортски објекат између улица Саве Ковачевића, Подрињске, Сјеничке и Кнеза Иве од Семберије (слика 125) пројектовали су као програмску целину са центром на Булевару Црвене Армије, архитекте Стојан Максимовић, као главни пројектант и Милица Јанковић. Планиран је мањи пливачки базен димензија 12,5 x 25, са трибинама за 220 гледалаца и гимнастичка сала димензија 16 x 40, са трибинама за 560 гледалаца и са свим потребним помоћним просторијама у горњој етажи. Предвиђено је да се сала са базеном у летњем периоду отвара и користи површине за сунчање. Комплекс је био одвојен од стамбеног дела пешачким површинама.⁶⁶⁵

Слика 125, СЦ „Врачар“ (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

⁶⁶⁵ Милица Јанковић, Спортски објект у оквиру реконструкције блока између улица: Саве Ковачевића, Подрињске, Сјеничке и Кнеза Иве од Семберије, *Урбанизам Београда* 3, Година I, Београд 1969, 9.

Главни нацрт базена са филтером пројектовао је инжењер Станислав Мачек, 1969. године (слика 126), док су попис и предмере грађевинских и занатских радова израдили архитекта Маријан Божић и инжењер Франц Серша.⁶⁶⁶

Слика 126, СЦ „Врачар“, базени, основа. Извор: ИАБ, СГБ (17), 166а/1А – 333 – 1969.

Спортски центар „Шумице“ (Стамбено – рекреативни комплекс „Шумице“)

Као једна од водећих урбанистичких идеја шездесетих и седамдесетих година двадесетог века, било је пројектовање стамбено рекреативних комплекса. Увођење оваквог хуманог момента, било је једна новина, која је у будућности имала циљ да побољша физички и здравствени живот грађана. Услед запослености и недостатка времена за бављење физичком

⁶⁶⁶ ИАБ, СГБ (17), 166а/1А – 333 – 1969.

активношћу урбаног становништва, урбанисти су тражили што приступачнија места, која би била у стамбеним блоковима и на тај начин свела на минимум време које би становништво провело у одласку у удаљене спортске центре. Један од основних задатака, између осталог, била је и изградња дечјих игралишта, која би их одмалена уводила у значај бављења физичком културом. На жалост, овакви пројекти нису изграђени у довољној мери, а такође се није довољно водило рачуна и о одржавању постојећих.⁶⁶⁷

Један од првих оваких пројеката у Београду, био је Стамбено рекреативни комплекс „Шумице“, планиран на пошумљеном терену, на благој јужној падини и са површином од око 32 ha. Овај комплекс, као и само насеље, саобраћајно је веома добро повезан са свим деловима града, па чак и ванградским подручјима, пре свега преко аутопута за Ниш и Источне магистрале.⁶⁶⁸

Главни пројектант, овог веома занимљиво замишљеног комплекса, био је Андрија Менделсон. Урбанистички услови и садржај дефинисани су још 1962. године за нестамбени део комплекса „Шумица“, чија је површина износила укупно око 13 ha. Пошто није реализован, дошло је до застарелости, након чега су 1969. дати модификовани услови по којима је било предвиђено да се сукцесивно изграде: центар за омладину, покривена спортска дворана, спортски терени, углавном за мале спортове, покривени базен за пливање, отворени базени, за одрасле и децу, летња позорница, игралишта за старију децу, за бицикле, тротинете, ролшуге и др. и објекти за разоноду и забаву, као што су мини голф, куглана, стрељана и др.⁶⁶⁹

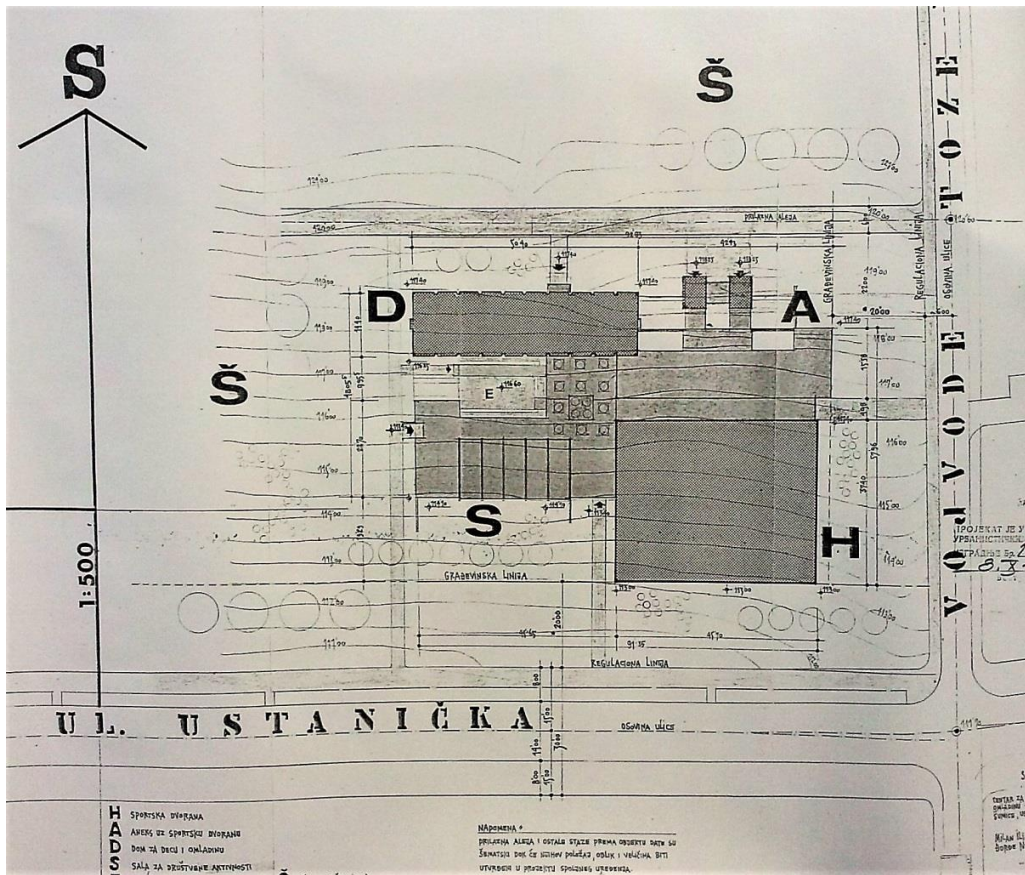
Нажалост, ни овај модификован садржај није у тоталу реализован, али јесте делимично, у оквиру Спортског центра „Шумице“. Нови пројекат у

⁶⁶⁷ Andrija Mendelson, Stambeno – rekreativni kompleks „Šumice“, *Urbanizam Beograda* 13 – 14, Urbanistički zavod grada Beograda, godina III, 1971, 19.

⁶⁶⁸ Исто 19.

⁶⁶⁹ Исто 21.

Устаничкој улици је 1971. године израдио „Спортпројект“ са архитектором Костом Поповићем на челу и пројектантима, архитектама Миланом Илићем и Ђорђеом Нешићем (слика 127).⁶⁷⁰

Слика 127, Спортски центар „Шумице“. Извор: ИАБ, ОГБ (6), 356 – 3 – 971.

Спортски центар „Шумице“ је изграђен 1973. године, а следеће је започео рад под називом „Дом пионира и омладине Вождовац“. У великој спортској дворани су изграђене трибине које имају 1 000 места за седење и 250 за стајање. У центру је и сала са позорницом са 350 места.⁶⁷¹ Нажалост, овај спортски центар је дуже време у дуговима, због чега је његова даља судбина неизвесна.

⁶⁷⁰ ИАБ, ОГБ (6), 356 – 3 – 971.

⁶⁷¹ Спортски центар „Шумице“, <http://www.besplatansport.com/adresar-sportskih-klubova/sportski-objekti/sportski-centar-sumice-beograd.html>

Спортски центар „Олимп – Звездара“ (Спортско рекреациони центар „Звездара“)

Пројекат спортско рекреационог центра „Звездара“ радио је „Спортпројект“ са архитектама Костом Поповићем на челу и Михајлом Телетиновићем, као овлашћеним пројектантом.⁶⁷² Рађен од 1967. до 1968. а градио се од 1969. до 1971. године. Аутори су, поред Поповића и Телетиновића, били и Милан Илић, Ђорђе Нешић, Радомир Чолић, Андреј Папков, Иван Стојковић и Владан Симовић. Центар је замишљен као модеран комплекс који садржи објекте, просторе и површине за разноврсну аматерску активност, као и за рекреацију пионира, омладине и грађана. Због својих многобројних погодности, као што су, на пример, добар микрогеографски положај на осунчаној падини, повољне саобраћајне везе, удаљеност од штетних утицаја индустријских погона, овај центар пружа изузетно повољне услове за бављење рекреацијом.⁶⁷³

Спортско рекреативни центар према пројекту садржи Спортски дом са двораном димензија 18 x 30 м, за физичку културу, гимнастику, спортске игре и мале спортове, као и одговарајући број свлачионица, гардероба, амбуланте, стан домара и друге радне просторије. Површина је 4500 м квадратних, а капацитет 350 – 400 посетилаца. Од спортских терена објекат има лакоатлетску стазу са четири пруге, бацалишта за куглу, диск, кладиво, копље, скок у даљ и вис, затим низ модерних терена за мале спортове, потом травнати терени за телесне вежбе, као што су гимнастика, ритмика, балет, фолклор, као и дечја игралишта и полигоне игре, вежбе, забаву и стваралачку делатност. У зимском периоду користи се плато за клизање, а ту су и стаза за бицикле и тротинете, са капацитетом од 300 особа.⁶⁷⁴

⁶⁷² ИАБ, СГБ (17), 167а – 1А – 337 – 1969; ИАБ, СГБ (17), 167 – 1Б – 336 – 1969.

⁶⁷³ Sportsko rekreacioni centar „Zvezdara“ u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 27.

⁶⁷⁴ Исто 27.

Комплекс базена садржи пливачки базен димензија 33,33 x 20 м, базен за непливаче димензија 25 x 15 м, базен за скокове 14 x 14 м са скакаоницом од један, три, пет и десет метара и базен за децу. Ту су и монтажне трибине поред базена за 300 гледалаца, потом простори за сунчање и одмор, решени у платоима и терасама уклопљених у зелене површине. Капацитет је 2500 посетилаца.⁶⁷⁵

Бетонске трибине, које имају и улогу гледалишта, могу да приме 1200 гледалаца. У летњем периоду су планирани летњи биоскоп, камерна сцена, бокс, рвање, цудо, фолклор, балет, ритмика, хор и др. У оквиру пројекта, планиран је Мини голф са 18 стаза. Друга фаза пројекта је предвиђала изградњу затвореног базена са низом дворана за мале спортове и одговарајућим пратећим просторијама. Укупна површина је износила 9500 м квадратних, а капацитет око 600 посетилаца.⁶⁷⁶

Идеја за грађење оваквог спортског центра је настала још педесетих година XX века. Спортско рекреациони центар „Звездара“ данас СЦ „Олимп – Звездара“ (слика 128) је реконструисан 2011. године и представља један од центара са најквалитетнијим спортским садржајима за рекреативно бављење спортом. Својим изванредним положајем, на једној од највиших тачака Београда, у близини звездарске шуме, на површини од око 50 000 метара квадратних, има идеалан положај.⁶⁷⁷

⁶⁷⁵ Исто 27.

⁶⁷⁶ Исто 28.

⁶⁷⁷ Спортски центар „Олимп – Звездара“, <http://www.scolimp.rs/o-nama/istorija.html>.

Слика 128, Спортски центар „Олимп – Звездара“ (изградња између 1969. и 1971). Извор: <http://www.scolimp.rs/o-nama/istorija.html>.

III Спортски центар Нови Београд

Јавно предузеће Спортски центар Нови Београд је основано 1979. године и у његов састав су ушла два објекта, Хала спортова „Ранко Жеравица“ (некадашња „Хала спортова“) и СРЦ „11. Април“.⁶⁷⁸ На тај начин, општина је успоставила јединствен систем организације свих спортских садржаја на њеној територији.

⁶⁷⁸ <http://scnovibeograd.rs/o-nama/>, 10.9.2016.

Хала спортова „Ранко Жеравица“ (некадашња „Хала спортова“)

На основу детаљног урбанистичког плана Блока V, одређен је габарит и место за подизање универзалне спортске хале за потребе Савеза за телесно васпитање „Партизан“, која би у исто време служила и за разна такмичења.⁶⁷⁹ „Хала спортова“ или „Палата спортова“ је отворена је 1968. године и то је најстарији спортски објекат у Новом Београду.⁶⁸⁰ „Хала спортова“ служила је као домаћи терен многим спортским клубовима. Од краја седамдесетих до раних деведесетих своје домаће утакмице овде је играо КК „Партизан“, повремено КК „Раднички Београд“, а пре преласка у Халу „Пионир“ и кошаркаши клуб „Црвена звезда“ и ОКК „Београд“.⁶⁸¹ Хала је такође била један од домаћина Летње универзијаде 2009. године, због које је била делимично реновирана. Комплетан простор је климатизован, реновиране су свлачионице, постављен нови паркет и реконструисан хол. Током 2011. фасада хале је комплетно сређена (слика 129). Хала данас може да прими 5 000 посетилаца.⁶⁸² Од фебруара 2016. године, носи име Хала спортова „Ранко Жеравица“, по нашем чувеном кошаркашком тренеру.

⁶⁷⁹ ИАБ, СО Нови Београд (22), 05 – 5391 – 68.

⁶⁸⁰ Хала спортова, <http://www.novibeograd.rs/srb/projekti/sport/hala-sportova>, 18.10.2012.

⁶⁸¹ Више о клубовима који су користили халу у: Мирко Радоњић, Зоран Љ. Николић, Тајна *Новог Београда 2*, Београд 2011, 214 – 215.

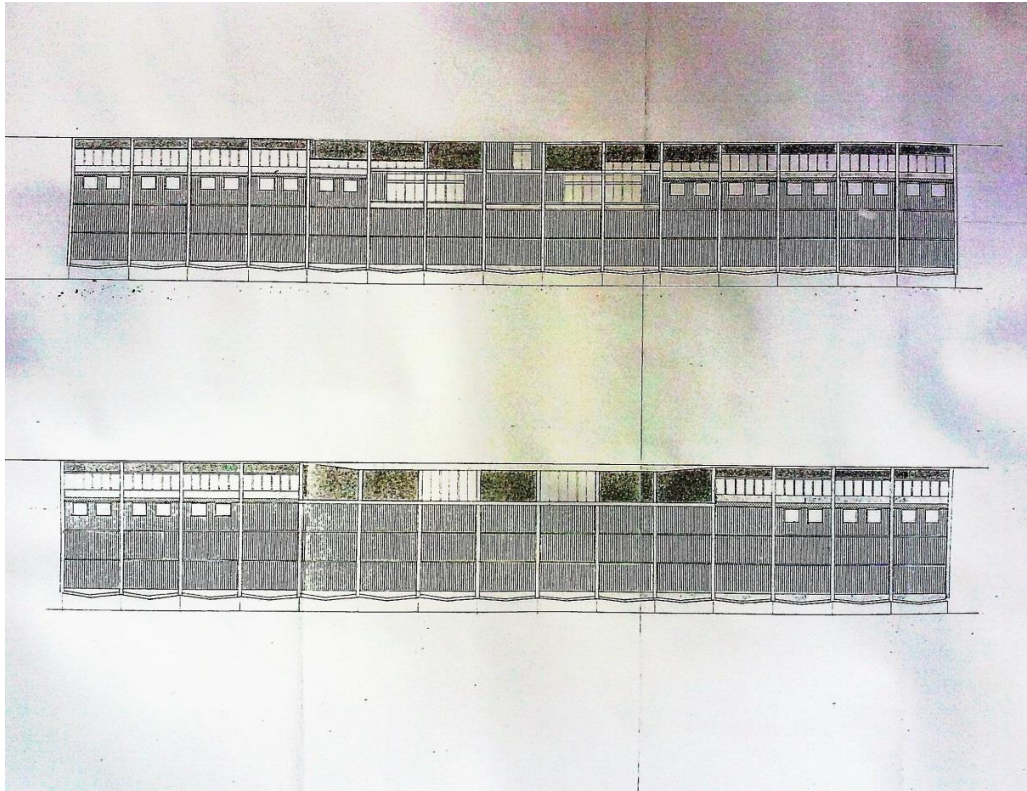
⁶⁸² Хала спортова, <http://www.novibeograd.rs/srb/projekti/sport/hala-sportova>, 18.10.2012.

Слика 129, Хала спортова „Ранко Жеравица“, улаз са натписом (фотографија из 2016). Извор: приватна збирка.

У тренутку када је изграђен, овај објекат се истицао својом савременом архитектуром. Иако, на први поглед мала, ова кружна стаклена грађевина пречника 60 м (слика 130), може да прими између 2500 и 3000 људи. Пројектанти хале на Новом Београду били су архитекте Олга и Велимир Остојић, урбаниста пројекта је била архитекта Вера Пауновић, а одговорни урбаниста, архитекта Милутин Главички. Конструктор Ђорђе Злоковић, осмислио је врло интересантну кровну конструкцију, облика обрнуте куполе. Изградњом овог спортског објекта, омогућено је одржавање утакмица кошарке, одбојке и других, тзв „малих спортова“, затим школска спортска такмичења, али и друге масовне, културне и друштвене манифестације.⁶⁸³

⁶⁸³ Vera Paunović, Sportska hala u Novom Beogradu, *Urbanizam Beograda* 5, Urbanistički zavod grada Beograda, godina I, Decembar 1969, 10.

Слика 130, изгледи Хале спортова „Ранко Жеравица“. Извор: ИАБ, СО Нови Београд (22), 05 – 5391 – 68.

Израда идејних решења започета је крајем децембра 1967. а комплетно пројектовање било је готово у јулу 1968. године. Изградња „Хале Спортова“ је почела пар месеци пре завршеног самог пројекта, 15. априла 1968. а објекат је почео да се користи већ 15. децембра исте године.⁶⁸⁴

Пројекат је садржао борилиште за све мале спортове, гледалиште за око 2500 посетилаца, улазни хол са гардеробама, санитарним чвором и бифеом, малу салу за тренинге, затим блок са тушевима, гардеробама, управом и помоћним просторијама и ресторан затвореног типа.⁶⁸⁵

⁶⁸⁴ Dom fizičke kulture u Novom Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 53 – 54, godina IX, Beograd 1968, 70.

⁶⁸⁵ Исто 70.

Објекат је пројектован да има два улаза, од којих је један намењен спортистима, а други публици. Трећи улаз има рампу и намењен је за уношење и изношење ствари, а истовремено има и карактер нужног излаза. Публика улази у гледалиште преко наткривене платформе, на коју се пење степеницама са две стране, а затим преко хола, поред гардеробе, кроз четворо врата има комуникацију са гледалиштем. Централна унутрашња комуникација у гледалишту налази се на доњој четвртини трибина, одакле се целокупан број посетилаца распоређује степеништем на своја места, која су нумерисана.⁶⁸⁶

Борилиште има димензије које одговарају такмичењима у свим малим спортовима. Димензије су дате по постојећим спортским прописима, како у погледу хоризонталних мера, тако и у погледу висине. Борилиште може да се користи у одређеним случајевима и као проширено гледалиште, нпр. ако је реч о бокс мечевима, концертима и др. За такву намену обезбеђено је пет просека у парапетној бетонској плочи испред најнижег реда гледалишта. Улаз за спортисте налази се у приземљу, испод рампе за улазак гледалаца. У блоку који је намењен спортистима, строго су раздвојене комуникације улаза у борилиште од осталих. У овој етажи смештена је једна мања сала за тренинге за борилачке спортове, затим клубска сала са чајном кухињом, управа дома, новинари, масери, лекари, као и уређаји за припрему топлог ваздуха.⁶⁸⁷

Преднапругнути висићи кров хале у Новом Београду у Блоку V (слика 131), конструисао је архитекта Ђорђе Злоковић, који је у опису решења записао: „Колико ми је познато обешена преднапругнута љуска пречника 61,6 метара и стреле 1/20 распона већа је од сличних изведених плитких обрнутих љуски. У СССР-у саграђени су објекти пречника 40 метара са стрелом 1/20 распона, док пројекти хала већих пречника нису реализовани....Висићи кров

⁶⁸⁶ Исто 70.

⁶⁸⁷ Исто 70 – 71.

на кружној основи са радијалним кабловима представља свакако најекономичније могуће решење.“ Злоковић је свакако дао предност обрнутој куполи или обешеној љуски, јер је могла комплетно да се изведе од префабрикованих елемената, без оплате и без скела, те даје далеко јефтиније решење од обичне куполе.⁶⁸⁸

Слика 131, Хала спортова „Ранко Жеравица“ (отворена 1968). Разгледница из седамдесетих година XX века. Извор: приватна збирка Милоша Јуришића.

Кровна конструкција се ослања на 30 армиранобетонских стубова. Они су повезани кружним гредама и „укрућени косим риглама-носачима“ седишта. На стубове је ослоњен армиранобетонски прстен, у којем су смештени каблови који су у средини хале причвршћени за челични прстен. На каблове су постављене префабриковане армиранобетонске плоче које формирају обрнуту куполу. На крову је постављена изолација за равне кровове.⁶⁸⁹

Гледалиште се састоји од 22 оквира, која су зракасто распоређена и у којима су монтажна седишта у облику слова „L“. Трибински оквири су ослоњени на

⁶⁸⁸ ИАБ, СО Нови Београд (22), 05 – 5391 – 68.

⁶⁸⁹ Dom fizičke kulture u Novom Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 53 – 54, godina IX, Beograd 1968, 71.

порталне оквири приземља. Проблем фундарања оквира је решен убацивањем шипова од шљунка и песка у дубину од 3,4 метра. У унутрашњости хале су коришћени армирани бетон у рендисаној оплати, дифузно армирано стакло „копилит“, бојени метал (профили) и јасеново дрво. Због боље акустике су на поједине површине додате завесе од текстила.⁶⁹⁰

Одводњавање куполе решено је тако што се вода прикупља на четири специјално пројектоване решетке. Преко тих решетки, вода одлази у цеви, па у спољну мрежу. Испод цеви је спуштен плафон, који истовремено служи и као носач рефлектора. Гледалиште и хол се загревају преко потребних уређаја и система канала, док се остале просторије загревају преко радијатора. Целокупан систем грејања служи истовремено и за проветравање.⁶⁹¹

Спортско рекреациони центар „11. Април“

Средином 1977. године Општина Нови Београд је добила одобрење за изградњу објекта Спортско рекреативног центра „11. Април“ у блоку 35, који је садржао комплекс отворених и затворених базена. У постојећој пројектној документацији наведени су и урбанистички услови, па је осим приступних саобраћајница и озелењавања околине, у општи програм и простор организација наведено да спортски центар треба да садржи четири основне групације: а) универзални стадион за атлетику и фудбал, б) простор за помоћно фудбалско игралиште и терене за мале спортове, в) универзални стадион за мале спортове и г) покривени и отворени базен са свим потребним пратећим објектима (види слику 132). Прва фаза изградње

⁶⁹⁰ Исто 72.

⁶⁹¹ Исто 72.

за купаче. Први анекс – улазни, је био решен у два нивоа. Доњи је улаз за купаче затвореног базена и за гледаоце. Ту је и куглана са гардеробом, санитарни чвор, сауна, део гардеробе и улаз у малу спортску дворану. У горњем нивоу улазног анекса је велики хол за гледаоце, гардеробе за гледаоце су испод бочних трибина, испод централне је бифе. Ту се улази у гардеробе за купаче и спортисте и у службене просторије. На оба нивоа су кафеи. У трећем анексу су гардеробе на два нивоа. У доњем за отворене базене за 1 500 купача, који лети улазе директно у гардеробе до отворених базена. На горњем нивоу су гардеробе за затворене базене за 800 купача и са две одвојене гардеробе за спортске екипе. За летњи период су предвиђене и помоћне гардеробе. Сарадници архитекте Палавичинија су били архитекте Момчило Никитовић, Зорица Радовановић, Вера Ивановић, Ђорђе Бајић и техничар Михајло Телетиновић.⁶⁹³

Спортско – рекреациони центар „11. Април“ изграђен је на падини Бежанијске косе између аутопута, улице Тошин бунар, Првог булевара и саобраћајнице 12-12 (слика 133). Центар заузима простор од 5, 30 ha, у оквиру којег је смештен објекат покривених пливачких базена са свим пратећим просторијама, који може да прими 1500 купача.⁶⁹⁴ Отворени базени су у истом нивоу са затвореним базенима (слика 134). Око базена је плато за сунчање, на коме се налази група тушева и фонтана са водом за пиће, а испред пливачког базена су бетонске трибине.⁶⁹⁵

⁶⁹³ ИАБ, СО НОВИ БЕОГРАД (22), БЛОК 35,1 – 1977.

⁶⁹⁴ Sportsko rekreacioni centar „11. april“ u Novom Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 30.

⁶⁹⁵ Исто 30.

Слика 133, улаз у СРЦ „11. Април“ (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

Слика 134, отворени базени СРЦ „11. Април“ (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

Специфичност објекта је свакако основна носећа конструкција и архитектонска форма, која је омогућена управо захваљујући њој. Носива конструкција крова је од ламелираних дрвених носача, који су постављени

дијагонално у пару и полазе из слободног простора, затим, пролазе кроз објекат и чине пирамиду изнад објекта, која формом и величином даје једну оригиналност. Кровни носачи анекса и секундарни носачи пирамиде ослањају се на прстен од лепљених носача који повезује главне носаче на месту продора кроз кров анекса.⁶⁹⁶

Радове је изводило предузеће „Криваја“ из Завидовића, а од тадашњег директора, архитекте Тодоровића, се могло чути доста занимљивих догађаја у вези са током градње. Пре свега је важно истаћи да је искуство које је стекао радећи у Француској, применио у нашој земљи и уз помоћ свог некадашњег директора из Париза, који је био водећи стручњак за дрвене конструкције, изградио у Завидовићима фабрику за производњу лепљених ламелираних дрвених носача.⁶⁹⁷

Већину спортских објеката у тадашњој Југославији је изводило предузеће „Криваја“. Једна од најзанимљивијих хала и једина у тадашњој Југославији изграђена од пренапрегнутих челичних каблова, рађена на иницијативу Тодоровића, била је хала са базеном у Лесковцу. Такав систем градње јој је давао врло упечатљив „лебдећи“ изглед.⁶⁹⁸

Међутим, и поред таквог искуства, приликом израде носача за новобеоградске базене, у „Криваји“ су направљене грешке, због чега је позван стручњак из Француске, Санфон, некадашњи Тодоровићев директор, да их санира.⁶⁹⁹ Наиме, пројектант Игор Палавичини је врло брзо, по договору, израдио пројекат за базене. Међутим, распон је направљен по дијагонали, уместо по краћем делу, што је у то време био највећи распон на свету. Носачи нису могли да се допреме из Француске ни авионом, ни

⁶⁹⁶ Исто 30.

⁶⁹⁷ Радош Тодоровић, *Са Каблара и Овчара*, Београд 2013, 125; Интервју са архитектом Радошем Тодоровићем вођен 23.5.2015.

⁶⁹⁸ Интервју са архитектом Радошем Тодоровићем вођен 23.5.2015.

⁶⁹⁹ Радош Тодоровић, нав. дело 132; Интервју са архитектом Радошем Тодоровићем вођен 23.5.2015.

камионом, па су из Завидовића покушали да пренесу хеликоптером, међутим, нису успели због тежине. Због тога је направљен посебан апарат, уз помоћ којег су носачи могли да се превезу возом, тако што се у кривини апарат савијао зглобно придржавајући носаче. То је био јако компликован поступак, а због тежине носача монтажа је била још компликованија. Постојали су велики проблеми и око изградње темеља, јер се све смицало, због чега су позвали Французе у помоћ. На њихов предлог су армирали дрво да се не би смицало, тј направили су жљебове и убацивали арматуру коју су лепили, те су имали функцију узенгије за смичуће напоне. Након тога, Нови Београд је коначно добио базене који су отворени 1979. године.⁷⁰⁰

Ипак, остао је проблем дрвене кровне конструкције, јер је дрво тешко издржавало температурне разлике и морало је да се премазује на сваке две до три године, са лепком који је специјално направљен за то дрво. Нажалост није се довољно водило рачуна, јер је цео тај поступак био исувише скуп.⁷⁰¹ Због сталне влаге, било је потребно и редовно укључивање клима уређаја. И тај поступак је био прескуп, због чега је, због угрожене кровне конструкције, базен био затворен.⁷⁰² После скоро две деценије, базени су реновиран и отворени поново 2012. године.

ЈП Спортско рекреативно пословни центар „Милан Гале Мушкатировић“ (некадашњи СЦ „25 мај“)

Центар за спорт и рекреацију „25. мај”, сада Спортски центар „Милан Гале Мушкатировић“, свечано је отворио тадашњи председник републике Јосип Броз Тито, 22. новембра 1973. године, након 11 месеци и 12 дана, колико је трајала изградња. Идеја о изградњи спортског центра настала је 1961. године. Скупштина општине Стари Град уложила је велика новчана

⁷⁰⁰ Сви подаци су добијени у интервјуу са архитектом Радошем Тодоровићем 23.5.2015.

⁷⁰¹ Исто

⁷⁰² Мирко Радоњић, Зоран Љ. Николић, *Тајна Новог Београда* 2, Београд 2011, 215.

средства, а центар се 1978. године удружио са Центром за одмор и рекреацију „Стари град“. Неколико хиљада омладинаца је добровољно радило на изградњи центра. Спортски центар „25. мај“ је пројектовао архитекта Иван Антић, професор Архитектонског факултета, који га је у оно време, сместио међу најлепше објекте у нашој земљи. Спортски центар „25. мај“ је од 17. марта 2006. године јавно предузеће општине Стари Град због чега званично мења име у ЈП Спортско рекреативно пословни центар „Милан Гале Мушкатиновић“.⁷⁰³

Овај изузетно значајан и за општину Стари град неопходан објекат, планиран је да се гради на равном простору између дунавског кеја и железничке пруге, од некадашњег „Бачког купатила“ до продужетка улице Тадеуша Кошћушког. По изградњи, спортски центар је својим зеленилом требало да буде повезан са Калемегданом, а рачунало се да би у главној сезони број посетилаца центра износио око 5000 у току дана. Пешачки прилаз је био омогућен и са Калемегдана, са кејског шеталишта и подземним пролазом или пасарелом преко железничких колосека.⁷⁰⁴

Према Антићевом пројекту, главни садржај центра чинио је комбиновани објекат, који је састављен од спортско друштвеног дома, затвореног пливачког базена и ресторана, повезаних деловима ниже висине, у којима је пратећи садржај. Овако конципиран вишенаменски објекат разуђеног габарита није био превелик и није са реке заклањао тврђаву, а са хиперболично параболоидним кровом, са зеленилом и парковима око базена, игралиштима, потпуно се уклопио у амбијенталну целину која везује реку, шеталиште и Калемегдан.⁷⁰⁵ Антић је својим делима створио лични опус, који је заснован на рационалном, на споју функционалних,

⁷⁰³ Историјат центра,

http://www.jpmmg.co.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=47, 23.08.2011.

⁷⁰⁴ Vladeta Đorđević, Sportsko – rekreativni centar opštine Stari grad, *Urbanizam Beograda* 16, Urbanistički zavod grada Beograda, godina IV, 1972, 18.

⁷⁰⁵ Исто 18; Zoran Manević, Arhitekta Ivan Antić, *DANS* 41, Novi Sad 2003, 10.

конструктивних и естетских делова објеката, због чега су његова остварења најавила ново архитектонско доба.⁷⁰⁶

Спортско друштвени дом садржи универзалну спортску дворану која по својим мерама може да се користи за спортска такмичења у кошарци, рукомету и малом фудбалу. Дворана има гледалиште са 2000 места, а за поједина такмичења могу се додати допунска седишта. У том случају капаците може бити и 3600 посетилаца и 4300 са партером. Дом у свом склопу има и мање сале и све друштвене, пратеће и санитарне просторије. Има и топлу везу са другим делом објекта са затвореним базеном. Димензије пројектованог базена су 50x21 м, тако да служи за сва такмичења у пливању и ватерполу. Уз базен је постављено и гледалиште са око 500 места. Базен има покретни застакљени зид, који се лети отвара и повезује са купалишним комплексом. У оквиру отвореног платоа, налази се и базен за децу, бифе, продавнице спортских реквизита и друге пратеће и санитарне просторије. Приступ за посетиоце је од колско пешачког прелаза.⁷⁰⁷

Трећи део спортског комплекса је до самог шеталишта, поред реке. Он има најнижу етажу у којој се налази куглана, док је у вишој етажи ресторан са троугаоном салом која се терасасто надноси над шеталиште, отворена према Новом Београду и Земуну (слика 135). Ресторан има прилаз и са кејског шеталишта. Трем који повезује ресторан са затвореним базеном замишљен је као спремиште за чамце. Према пројекту, испод овог дела су уређени прилази са шеталишта на понтоне на реци за пристајање чамаца и једрилица. Простор уз затворени базен је изграђен као комплекс купалишта са спортско рекреативним базеном димензија 33,33x21 м, уз који је мање гледалиште, затим базен за непливаче и децу, са делом за сунчање,

⁷⁰⁶ Дијана Милашиновић Марић, Развојни токови у српској архитектури 1945-1961, *Архитектура и урбанизам* 33, Београд 2011, 12.

⁷⁰⁷ Vladeta Đorđević, Sportsko – rekreativni centar opštine Stari grad, *Urbanizam Beograda* 16, Urbanistički zavod grada Beograda, godina IV, 1972, 18.

игралиштима за бадминтон и објектима за забаву. Око отворених базена је подигнута ограда са зеленилом⁷⁰⁸

Слика 135, некадашњи ресторан СЦ „25 мај“, (изградња између 1972. и 1973) (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

Овај спортски објекат се налази у заштићеној зони Београдске тврђаве, на северној страни, на обали Дунава, а према Новом генералном урбанистичком плану из 1950. још тада је донета одлука за његову изградњу. Израда пројекта је трајала од 1961. до 1962. године.⁷⁰⁹ Спортски центар „25 мај“ је једини спортски објекат послератне архитектуре који је утврђен за споменик културе.⁷¹⁰ Са једне стране зграда има изглед уздигнутог затегнутог једра, коју формира кров хале изграђен

⁷⁰⁸ Исто 18.

⁷⁰⁹ Мирјана Целебцић, Заштита и ревитализација градитељског наслеђа 20. века на простору приобаља Београдске тврђаве, *Наслеђе VIII*, Београд 2007, 200.

⁷¹⁰ Биљана Мишић, О вредновању и заштити послератне архитектуре Београда, *Наслеђе XI*, Београд 2010, 196.

конструкцијом бетонских љусака у форми хиперболичног параболоида⁷¹¹ и у њој је смештен базен, а са друге стране је зграда, где се некада налазио ресторан („Дунавски цвет“), са конзолом излазила изнад саме реке. Дунав са обалом има важну улогу у обликовању овакве концепције, где зграда ресторана лебди на 19 метара дугачким конзолама, надвијајући се над реком.⁷¹² Пројектована дворана за мале спортове, нажалост, није изведена, а она је била композициони контрапункт згради базена.⁷¹³ Објекат је изграђен од само неколико материјала, од којих доминирају натур бетона и црвена фугована опека у приземљу.⁷¹⁴ Комплекс сада садржи два отворена базена, два затворена, где је један олимпијски са трибиномом за 600 гледалаца, затим мини голф, стони тенис, отворену куглану, одбојку на песку, две затворене сале за кошарку и мали фудбал, осам тениских и два бетонска терена и потребне пратеће просторије. Према Генералном плану Београда 2021. објекат је стављен у II групу, у коју су сврстани вредни објекти модерне архитектуре са делимичном заштитом.⁷¹⁵

Ђорђе Алфировић у својој докторској дисертацији тумачи ово дело као једно од Антићевих најекспресивнијих самосталних остварења, где су посебно наглашени скулпорски обликовани сегменти хале за пливање и дела у којем се налазио ресторан. Такође износи и закључке Алексеја Бркића о чистој скулпторалној волуметрији ове грађевине.⁷¹⁶

Архитект Иван Антић се својим остварењима издвајао од других колега. Сматрао је да су архитекте дужне да праве објекте који се неће издвајати у својој околини, нити штрчати на било који начин. Да објекти морају да

⁷¹¹ Михајло Митровић, нав. дело 27.

⁷¹² Slobodan Ćiša Bogunović, нав. дело 672.

⁷¹³ Milorad Jevtić, Sagledavanje zamišljenog prostora – intervju sa Ivanom Antićem, *NIN*, 17.06.1999, 30.

⁷¹⁴ Ђорђе Алфировић, нав. дело 217.

⁷¹⁵ Мирјана Целебцић, Заштита и ревитализација градитељског наслеђа 20. века на простору приобаља Београдске тврђаве, *Наслеђе VIII*, Београд 2007, 205.

⁷¹⁶ Ђорђе Алфировић, нав. дело, 183.

садрже потребну меру и да се уклопе у амбијент. Током седамдесетих година XX века, Антићеву архитектуру карактерише велики искорак у простору остварен кроз велике конструктивне распоне. Тврдио је да ако је на једном објекту распон најјача вредност, да он мора да се истакне као естетска вредност, што је он учинио управо на своја два београдска спортска центра, прво „25 мај“, а касније и на хали „Пинки“.⁷¹⁷

У овом изузетном остварењу карактеристичан је експресионистички израз, који се јавља у архитектури у Србији шездесетих година XX века, а које карактерише искорак у простор који је заснован моћним захватима са великим конструктивним распонима и померању граница градитељских могућности. За ово дело се може рећи да је за своје време било авангардно.⁷¹⁸ СЦ „25 мај“ је свакако најкарактеристичнији пример органског смера у београдској архитектури.⁷¹⁹

Културно спортски центар „Пинки – Земун“ (Хала „Пинки“)

Још један спортски објекат архитекте Ивана Антића, Хала „Пинки“ у Земуну (слика 136), издваја се као велико архитектонско остварење раних седамдесетих година XX века. Поред спортског центра „Милан Гале Мушкатировић“, тада „25 мај“, овај објекат, саграђен у другом делу града, чинио је још једно дело које је допринело општем изгледу београдске спортске архитектуре. На њему је очигледно оно што је Антић посебно волео и истицао на својим објектима, а то је велики распон, који није желео да нарушава ситним детаљима, ни унутра, ни споља. Његова потреба за геометријским формама у архитектури је овде још једном потврђена.

⁷¹⁷ Дијана Милашиновић Марић, Дисциплина архитектуре и слобода духа, архитекта Иван Антић, *Архитектура и урбанизам* 16-17, Београд 2005, 11.

⁷¹⁸ Ђорђе Алфиревић, нав. дело 15; 183.

⁷¹⁹ Slobodan Ćiša Bogunović, нав. дело 1384.

Слика 136, Хала „Пинки“, изграђена раних седамдесетих година XX века (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

„Дом омладине и спортова“ у Земуну⁷²⁰, како се Хала „Пинки“ звала у време када је изграђена, је подигнута на месту некадашњег „Дома краља Александра“, соколског друштва Земун „Матица“,⁷²¹ малог објекта, саграђеног према пројекту Мише Манојловића и Исака Азријела 1933. године. Простор је био веома узак, а у њега је требало сместити све просторе који су неопходни за функционисање једне спортске хале. Антић је објекат ставио „под свод ланчанице“, стварајући на тај начин једну модерну верзију средњевековних мостовских конструкција, попуњену различитим садржајима.⁷²²

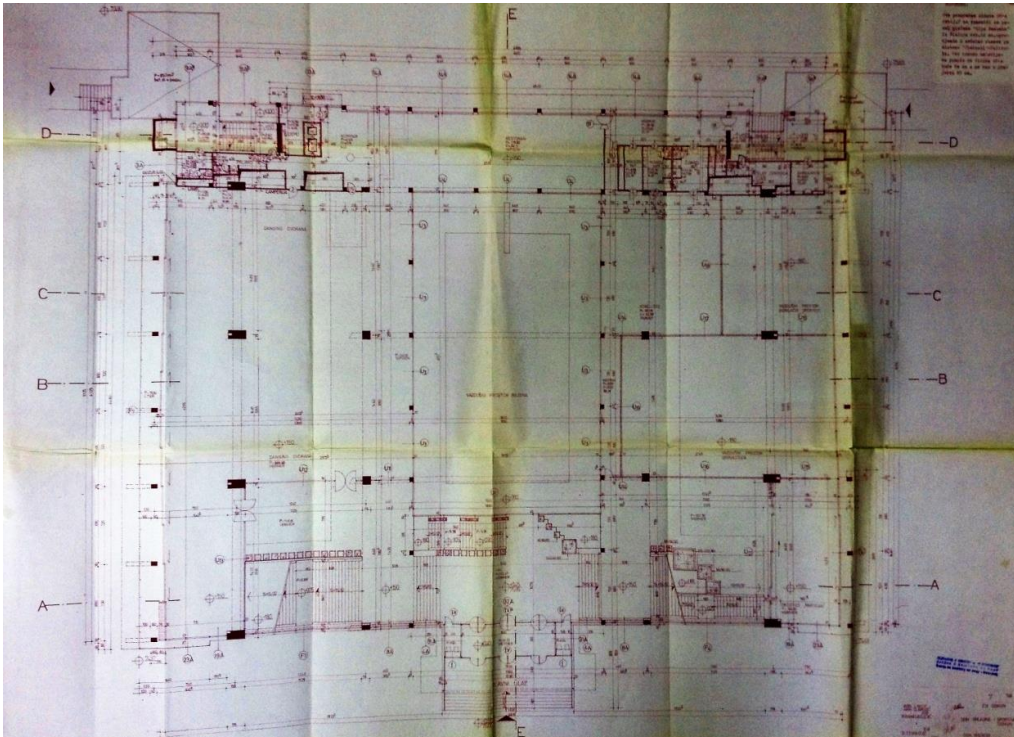
У свом техничком опису, Антић је замислио да Дом буде место за забаву, културно уздизање, спортску активност омладине и смештај омладинских и спортских организација из Земуна (слика 137). Трбало је да има у свом саставу базен са гардеробама и простором са смештај реквизита, затим спортске дворане (дворану уза гимнастику, као и за борилачке спортове) и

⁷²⁰ СО Земун (Скупштина општине Земун), 351 – 1900/70, „Дом омладине и спортова“ у Земуну.

⁷²¹ Владана Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 79.

⁷²² Zoran Manević, Arhitekta Ivan Antić, *DANS* 41, Novi Sad 2003, 9.

четири гардеробе са санитарним чворовима. Описао је како би требало да изгледају веслаонице, са базеном за веслаче, гардеробама и оставом, стрелиште, спортска дворана са свим важним садржајима и капацитетом од 2 000 гледалаца. Ту би требало да се налазе и просторије за забавни и културни живот омладине, са двораном за плес за 400 људи, рестораном, просторијом за изложбе, за играње шаха и за предавања, затим канцеларије спортских организација и канцеларије омладинских организација.⁷²³

Слика 137, Хала „Пинки“, основа првог спрата. Извор: СО Земун, 351 – 1900/70, „Дом омладине и спорта“ у Земуну.

Спортска дворана капацитета 2 000 – 2 500 гледалаца, са распоном 51,20 метара, пројектована је на првом спрату, а због великог распона није било могуће пројектовати изнад просторије, већ је завршен кровном конструкцијом. Просторије за забаву и културни живот омладине пројектоване су на високом приземљу. Веслаоница, базен и две гимнастичке дворане су, због великог броја посетилаца, у ниском приземљу са посебним

⁷²³ СО Земун, 351 – 1900/70, „Дом омладине и спорта“ у Земуну.

улазом, док су просторије за организације, спортске, културне и друге, смештене на другом и трећем спрату и имају сопствене улазе.⁷²⁴

Архитекта Иван Антић је био веома изражајан архитекта. Користио је геометризоване архитектонске форме, и на себи својствен начин пројектовао композиционо прочишћен објекат, који је ослобођен утицаја са стране.⁷²⁵

Хала је свечано отворена на тридесетогодишњицу ослобођења Земуна, 22. октобра 1974. године, а име је добила по народном хероју Бошку Палковљевићу Пинкију.⁷²⁶

Београдска „Арена“

Арена на латинском значи – песак, у антици је представљала борилиште у средини стадиона, циркуса или амфитеатра, које је било посуто песком.⁷²⁷

*Београд је изградњом Арене добио "престижну грађевину европског угледа, а престоница маркантан пословни, урбани, ликовни, културни и привредни симбол"- архитекта Михаило Митровић.*⁷²⁸

Године 1989. светска кошаркашка организација ФИБА је на састанку у Минхену, прихватила кандидатуру Београда да организује Светско првенство у кошарци 1994. године, али под условом да изгради одговарајућу халу. Тада се приступило изради пројекта, на основу скица, које су за ту

⁷²⁴ СО Земун, 351 – 1900/70, „Дом омладине и спортова“ у Земуну.

⁷²⁵ Слободан Малдини, Архитектура у Србији у XX веку, Београд 2007. <http://maldinis.blogspot.com/12/arhitektura-srbije-u-xx-veku.html>

⁷²⁶ Хала Пинки, <http://www.pinki-zemun.co.rs/ksc-pinki-zemun/>, 8.4.2012.

⁷²⁷ Маријан Flander (glavni ur.), *Enciklopedija fizičke kulture*, Zagreb 1975, 26.

⁷²⁸ В. Јовановић, Београдска Арена: архитекта Влада Славица, *Планета*, број 10, септембар 2004, <http://www.planeta.rs/10/arhitektura.htm>, 03.04.2009.

прилику израђене и представљене.⁷²⁹ Београдска „Арена“ спада у највеће хале у Европи и највећу на Балкану, а њен изглед и могућности далеко премашују све што је до сада било изграђено у Београду (слика 138). Због санкција, бомбардовања и других несрећних околности, градила се далеко дуже него што је предвиђено. Коначно, када је завршена, после готово две и по деценије, она представља понос града где се одржавају све значајне спортске и културне манифестације Београда. Свечано је отворена тек за кошаркашки турнир Дијамантска лопта 2004. године, а након тога у њој је одржано Европско првенство у кошарци 2005. Познато је да је „Арена“ била веома скупа инвестиција, за коју је у више фаза изградње, град дао велике суме новца, због чега су је извесни критичари проглашавали за непотребну. Данас она испуњава све светске стандарде великих хала и својом искоришћеношћу успева да одржи квалитет, који је и био услов за изградњу.

Слика 138, Београдска „Арена“, отворена 2004. године (фотографија из 2015). Извор: приватна збирка.

Београдску „Арену“ је пројектовао архитекта Влада Славица (слика 139), који је, захваљујући томе, ушао у домаћу кошаркашку историју. Његов елаборат за изградњу, који је делегација Београда представила у Минхену

⁷²⁹ Подаци добијени у разговору са архитектом Владом Славицом. Интервју рађен у фебруару 2010. године.

јула 1989. био је разлог за добијање Светског првенства у кошарци 1994. године. Према његовим речима, истакнути кошаркашки стручњак и некадашњи играч и тренер, Бора Станковић, је имао пресудну улогу да Београд добије овакав објекат. Истакао је да у нормалним околностима, ова мултифункционална дворана може да прими тачно 19 732 гледаоца, али да је било случајева када је овај број био далеко премашен (слика 140).⁷³⁰

Слика 139, архитекта Влада Славица. Извор:

https://www.google.rs/search?q=vlada+slavica+arhitekta&biw=1366&bih=651&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjVrrqMkYjPAhUJfxoKHUhvD84Q_AUIBigB#imgrc=7xZofT-4oXEYoM%3A.

⁷³⁰ Подаци добијени у разговору са архитектом Владом Славицом. Интервју рађен у фебруару 2010; Мирослав Рајковић, Београдска Арена, <http://www.sport.novosti.rs>, 27.12.2008; КСС је на званичном сајту објавио цео чланак, http://www.kss.rs/pag/sav_news.php?lang=ser&page=28&news=sav_mediji&id=398, 27.12.2008.

Слика 140, Београдска „Арена“ за време утакмице 2014. Извор: приватна збирка.

„Какав је Нови Београд? Раван као пита. Пошто је све то равно, дугачко, разливено, мирно, то вам је хоризонт. Шта фали? Дуга. Е, то је та плитка елипса као контура крова - описује рађање „Арене“ њен идејни творац, архитекта Влада Славица. Како каже, саставни део концепта је сокл, диск на који се та елипса спустила тако мекано. Један од најважнијих потеза у конструкцији је контракосина на унутра. Она је најважнији потез, јер је издвојила диск, тако да цела ствар у пресеку може да се прикаже једном једином линијом.“⁷³¹

Према речима архитекте, овакве дворане у Европи нису постојале, па се поставило веома значајно питање ко ће да ради технологију „Арене“. Пошто су Американци стручњаци за ове области и имају огромно искуство у

⁷³¹ Е.В.Н. Способан менаџер, добра зарада,
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:160196-Sposoban-menadzer-dobra-zarada>,
17.01.2009.

грађењу спортских хала, одлучено је да је ради америчка фирма ХОК. Он је тада радио у предузећу „Лимес“, како многи ову халу погрешно називају и осим радова на основу који је добијена кандидатура за СП у кошарци, радио је и анализу локације. Током година изградње писао је дневник, тј. историју градње по етапама, где је сложио скице од прве до последње, где се јасно види да је у одређеним тренуцима, на лицу места, у ходу, морао да мења пројекат.⁷³²

Године 1991. за место нове дворане одређен је Блок 25 у Новом Београду, а већ следеће године је започета изградња. Међутим, због рата у бившој Југославији, Уједињене нације су увеле санкције и фирма ХОК је прекинула сарадњу. Радови на Београдској „Арени“ су ипак настављени и под оваквим условима. СРЈ је током 1993. прошла кроз период хиперинфлације, а због санкција и ратова у бившој Југославији, ФИБА је одузела Београду домаћинство светског првенства. Изградња је 1995. године потпуно обустављена и поново је започета тек 1998. када је Београд био одабран за домаћина Светског првенства у стоном тенису 1999. Међутим, због НАТО бомбардовања Србије, Београд је поново изгубио право на организацију. Право да Београд буде домаћин, добијено је тек за Дијамантску лопту 31. јула 2004. године, као и ЕП у кошарци 2005.⁷³³

Београдска „Арена“ има димензије хале 137,7 x 102,7 метара, може да прими око 20 000 гледалаца, а само гледалиште има 35 000 квадратних метара. Борилиште и пословни простор заузимају по 5 000 квадрата, док прес центар има 800 места. Укупна површина је 48 000 квадратних метара, распоређених у шест етажа. Постоји осам великих свлачионица за играче и шест малих за судије и делегате, а ту је и теретана. Према речима архитекте, ниједна димензија није настала случајно, већ искључиво анализом кретања. На пример, пролаз између редова износи 126 цм, због чега су га на једном од

⁷³² Подаци добијени у разговору са архитектом Владом Славицом. Интервју рађен у фебруару 2010.

⁷³³ Исто; В. Јовановић, Београдска Арена: архитекта Влада Славица, *Планета*, број 10, септембар 2004.

састанака инвеститори питали где је нашао „оних шест“. Славица је објаснио да то значи 2 x 60 плус шипка у средини, за оне који се теже крећу. Размак између седишта на трибинама је 80 цм. Затим нагиб гледалишта има само 35 степени и иде по кривој линији, како би подједнако квалитетно гледаоци могли да прате догађаје са сваког места на нивоу за који су купили карту. Потом фактор удара и људске навале, где је Славица лично контролисао, и у мушким тоалетима за време највеће гужве, током полувремена, увек је било слободно пет до шест писоара.⁷³⁴

Веома битан елемент је брзина пражњења сале и она износи 9,6 минута. Славица тврди да је лично то проверавао са штоперицом у руци, на финалу Дијамантске лопте, где је од последњег судијског звиздука, прошло само пет минута, до момента када је изашао последњи гледалац. Он је истакао да архитектура има само три речи и то су функција, конструкција и изглед, који није неважан, али не сме да буде у првом плану.⁷³⁵

За Нови Београд је позната грађевинско архитектонска одредница да се због подземних вода не иде испод коте 74. Београдска „Арена“ је изнад те коте, али мала сала је пробила ту коту за шест метара. Та сала, која се налази испод јужног улаза, намењена је загревању спортиста на великим такмичењима и подходником је повезана са великом двораном. Са висином од девет метара и могућом појавом подземних вода, ова сала је направљена применом посебних техничких решења такозваних "када" и употребом непропусних бетона.⁷³⁶

Мала дворана се простире на 2 275 м² на два нивоа, спољни габарити сале су димензија 30 x 60 м. Терен у малој дворани је димензије 29,20 x 43,70 м и висине десет метара, који по потреби може да се подели на два кошаркашка терена (кошеви су монтирани на зидовима). Са свим пратећим просторијама,

⁷³⁴ Исто.

⁷³⁵ Исто.

⁷³⁶ Исто.

четири свлачионице, кафе баром, трим кабинетом, пријавницом и једним теретним лифтом са којим су повезана ова два нивоа, има сјајне могућности и може да ради потпуно независно.⁷³⁷

„Арена“ је саграђена на шиповима дужине 10 до 18 метара, где је преко наглавица шипова постављен такозвани роштиљ систем. Извођачи су се определили за велики степен монтажности и давање предности армираном бетону у односу на челик. Тако су стубови, близне греде, таваница и трибине урађени монтажно, а генерална поставка у конструктивном смислу је урађена по принципу објекта у објекту, тако да кровна конструкција и трибине чине потпуно независне конструкције. Поред главног пројектанта архитекте Владе Славице, у креирању су учествовали и конструктори, професори Универзитета Милорад Ивковић, Живота Перишић, Мирко Аћић и Александар Паквор.⁷³⁸

Према речима Владе Славице, најтежи део извођења је свакако била кровна конструкција. Направљена је на самом градилишту и подигнута помоћу хидрауличних преса. Таква кровна конструкција, тешка око три хиљаде тона и формирана од седам главних носача, не постоји нигде у свету, јер се код сличних објеката никада није појавио бетон као решење за премошћавање распона 132 са 102 метра. Горњи део је двострука армирано-бетонска греда, а доњи део чине каблови укупне дужине 99 километара. Фасада је израђена од вештачког камена, јер је то била јефтинија варијанта.⁷³⁹

Главни извођачи су била предузећа „Енергопројект“ и „Напред“, али је на изградњи било ангажовано још око 70 фирми. Паркет је стигао из Данске,

⁷³⁷ Београдска Арена, <http://www.arenabeograd.com/multimedia/>, 03.04.2009.

⁷³⁸ В. Јовановић, Београдска Арена: архитекта Влада Славица, *Планета*, број 10, септембар 2004.

⁷³⁹ Е.В.Н. Способан менаџер, добра зарада, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:160196-Sposoban-menadzer-dobra-zarada>, 17.01.2009; Подаци добијени у разговору са архитектом Владом Славицом. Интервју рађен у фебруару 2010.

док кошаркашке табле испуњавају НБА стандарде. Свих 48 000 квадрата је под видео-надзором, док се на јужној и северној страни, које су предвиђене за улазак, налазе метал-детектори и рендген-тунели.⁷⁴⁰

Атлетска дворана

Прва Атлетска дворана у Београду отворена је 1. марта 2016. године, након готово три године градње (слика 141).⁷⁴¹ Иницијатива је потекла из Атлетског савеза Србије, након чега је добијен простор на Бањици, у оквиру територије касарне „Генерал Јован Мишковић“, седишту Војне академије, чији су питомци такође корисници овог спортског објекта. Пројекат Атлетске дворане (слика 142) је рађен у пројектној организацији Центропројект доо. Одговорни пројектант је била Емина Муратовић, пројектанти Александар Јовановић и Марија Кртинић, а сарадници Бранка Вукмировић, Радмила Ковачевић и Голуб Апостоловић.⁷⁴²

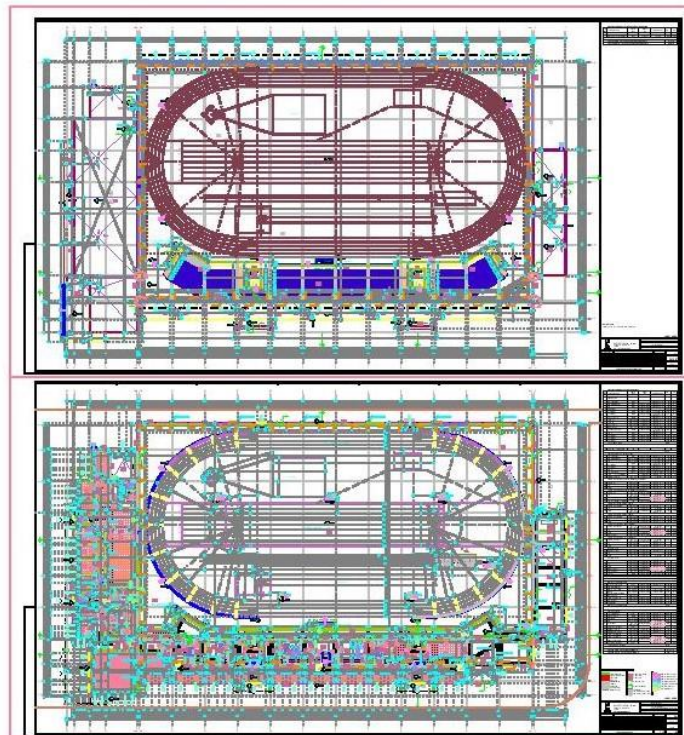
Слика 141, Атлетска дворана (отворена у марту 2016). Извор: Центропројект доо.

⁷⁴⁰ Исто

⁷⁴¹ Атлетска дворана за нове рекорде, <http://beobuild.rs/atletaska-dvorana-za-nove-rekorde-p2601.html>, 28.8.2016.

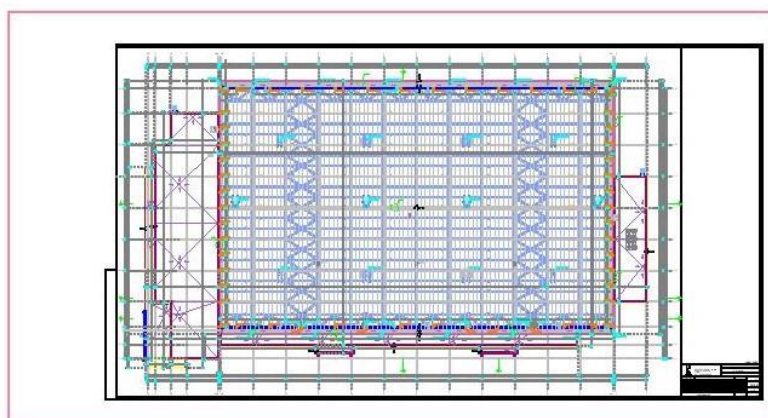
⁷⁴² Комплетан пројекат Атлетске дворане добијен је у пројектној организацији Центропројект доо, уз одобрење Атлетског савеза Србије.

OSNOVA GALERIJE GLEDALIŠTA

OSNOVA PRIZEMLJA

OSNOVA KROVA

Слика 142, основе Атлетске дворане. Извор: Центропројект доо.

Објекат је комбинованог садржаја, има неколико целина, укупне површине 7202,70 метара. Дворана, пројектована по стандардима Светске атлетске федерације, има капацитет од 1000 места. Поседује четири овалне траке дужине 200 метара са полукружним нагибима, на којима су спољне ивице равномерно уздигнуте 66,9 цм и осам правих стаза за трчање на 50 и 60 метара. У дворани се налазе и четири борилишта, за скок с мотком, скок у даљ – троскок, скок у вис и бацање кугле. Главни улаз за посетиоце је на северној страни и одвојен је од улаза за спортисте и администрацију. Конструкција дворане је челична, са челичним фасадним стубовима у калканским зидовима и челичним рожњачама које носе двоводан кров (слике 143. и 144). Анекси дворане, у које спадају предњи спортско – административни, задњи технички блок и подужни хол за публику, изведени су у скелетној армирано бетонској конструкцији, са бетонским стубовима и венцима. Изнад је раван кров. Трибине су од армирано - бетонских префабрикованих елемената и плоча које се лију на лицу места.⁷⁴³

Слика 143, челична конструкција Атлетске дворане. Извор: Центропројект доо.

⁷⁴³ Исто.

Слика 144, челична конструкција Атлетске дворане. Извор: Центропројект доо.

Нормативи

У данашње време постоје дефинисани нормативи за планирање и изградњу спортских објеката. Потребне професионалних спортиста, али и рекреативаца су се временом мењале и захтевале примену јединствених система градње, како би се створио један универзалан образац. С тим у вези, одступања могу да постоје само у архитектонском стилу и изразу, који могу бити веома различити.

Хиподром

У својој основној подели хиподром се састоји од отворених површина и зиданих објеката. У отворене површине сврставају се: 1) стаза за галопске трке дужине 1,4 – 2,2 км, а ширине 25 – 30 м. Подлога јој је од траве и ређе

од песка, облик је као код атлетске стазе са полупречником од 100 м; 2) стаза за касачке трке 1,1 – 1,8 км и ширине 20 – 25 м са тврдом подлогом од мешавине земље, песка и ситног туцаника и кругом као за галопске трке, полупречника 80 – 100 м; 3) паркурни простор са препонама (мин 10, а максимум 15 – 16) димензија 50/100 м и подлогом од траве или песка; 4) простор за дресуру је димензија 20/60 м са подлогом од траве или песка; 5) падок је ограђени простор димензија 20 – 40/60 м са травнатом подлогом за загревање и шетњу коња пре такмичења; 6) лонжа је простор квадратног или правоугаоног облика за тренинг коња у круг, пречника 20 м и 7) стаза изван хиподрома дужине 10 – 32 км, као део програма „Милитари“ или „3 дана“.⁷⁴⁴

У зидане објекте спадају штале, које су приземне са високим поткровљем, мањез и трибине за благајну, кладонице, клубове и др.⁷⁴⁵ Штале се граде од опеке, армирано бетонских стубова и греда са испуном различитог материјала и од других стубова и греда са испуном од опеке или неког другог материјала. То су приземни објекти у облику квадрата или правоугаоника са централним двориштем – падоком (као атријум), без подрума и са високим поткровљем, где су на једној страни собе за раднике и цокеје, а другој за кабасту храну.⁷⁴⁶

У приземљу штале су: 1) боксови за коње постављени једнострано и двострано са централним пролазом, а могу бити затворени димензија 3 x 4 м, и отворени 1,5 x 3 м. Преградни зидови су дрвени или зидани, па обложени дрветом, док је под од мешавине земље, песка и пиљевине, али се уз сламу, као простирка додаје и папир да би било топлије и да се не би стварала прашина, а може да се направи и од дрвета са падом према пролазу; 2) два бокса за храну 3 x 4 м; 3) један бокс за ветеринара у штали и

⁷⁴⁴ Slobodan N. Plić, *Sportski objekti*, Beograd 1998, 485.

⁷⁴⁵ Исто 485; хиподром је грчка реч, *hipos* – коњ, *dromos* – пут; паркур је француска реч и означава пут, пругу, линију, вожњу; падок је енглеска реч и означава ограду на ливади и лонжа је француска реч која означава наставак, привезак, конопац за дресуру коња. Даље у тексту су детаљно дата правила у оквиру такмичења.

⁷⁴⁶ Исто 491.

три за изолацију на већој раздаљини, 4) бокс сарача и бокс седларнице, димензија 3 x 4 м; 5) боксови за прање и негу коња, димензија 3 x 4 м; 6) једна до две ковачнице на улазу или излазу, димензија 3 x 4 м; 7) бокс за прибор и 8) простор за дневни боравак особља са санитарним чвором и оставама за алат.⁷⁴⁷

Мањез је француска реч и преводи се као јахаоница, тј. простор за коњичко вежбање, школу јахања, дресуру, а димензије су му у зависности од врсте такмичења и од тога да ли је повезан са шталом или не, минимум 20/40/6 – 7 м са пратећим садржајима. У самој хали – мањезу се планирају трибине са једне или обе подужне стране, са оркестарским простором на чеоним странама у облику уздигнутог платоа. Конструкција зависи од архитекте и других услова.⁷⁴⁸

Спортски објекти – организација просторија

Веома је значаја организација просторија у једном спортском објекту, јер лоше функционално решење може да доведе до разних потешкоћа у коришћењу.⁷⁴⁹ Нису реткост пропусти у техници изградње дворана, као на пример оштре ивице, тј. испади у простору за вежбање, затим незаштићени делови инсталација, уређаји који штрче ван равни зидова, тврди подови, па до неадекватних материјала за обраду зидова и плафона. Дешава се и да спортски објекат има лоше постављене застакљене површине за дневно осветљење, затим, непогодне и лоше распоређене светиљке за вештачко осветљавање, као и да је заштита застакљених површина и светиљки неправилно изведена. Дешава се и да су фиксне справе за вежбање лоше

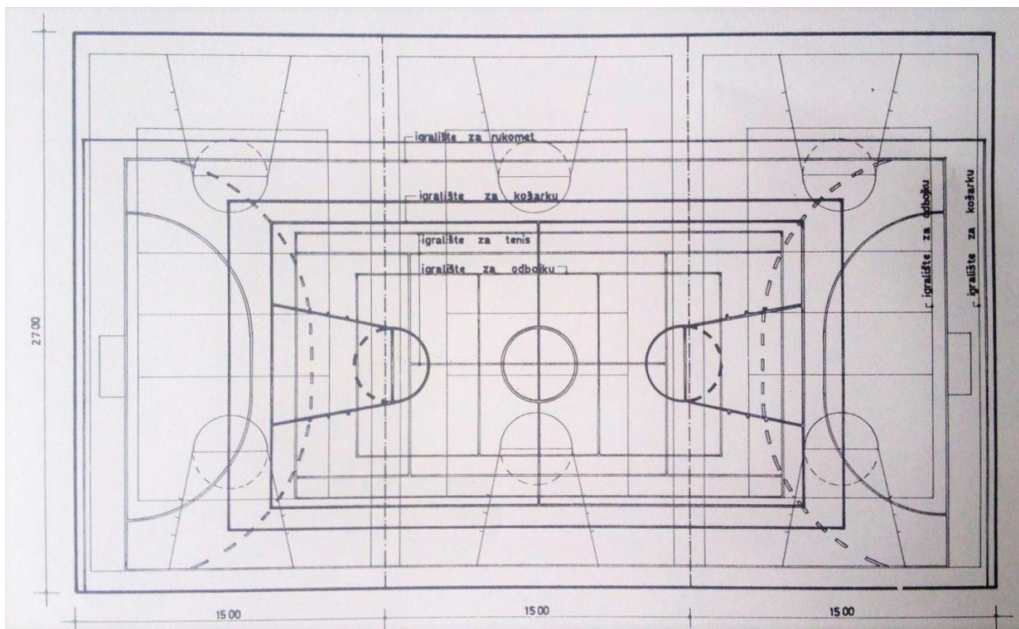
⁷⁴⁷ Исто 491; Даље у тексту се налази и детаљан опис штале за потребе Олимпијских игара, где стоје захтеви који су веома строги.

⁷⁴⁸ Исто 493; У тексту се могу наћи скице и детаљан опис пода борилишта у мањезу, као и заштитне ограде око борилишта.

⁷⁴⁹ Aleksandra Ostojić-Ilić, *Objekti za fizičku kulturu, Dvorane za fizičku kulturu*, Beograd 1981, 6, 7.

распоређене. Свака грешка потиче првенствено од недовољног познавања функције дворана за физичку културу.⁷⁵⁰

Димензије простора за вежбање зависе првенствено од њене намене. Дворана са простором за вежбање димензија 15x27 м (слика 145), висине седам метара, претежно се предвиђа за потребе наставе физичког васпитања, а у малим насељима и за потребе спортске рекреације и спорта. Овај простор омогућава да се на тој површини изводе кошарка, одбојка, гимнастика, борилачки спортови и елементи неких атлетских дисциплина. Простор за вежбање није дељив, тако да се у њему не могу упоредо одвијати две спортске активности.⁷⁵¹

Слика 145, обележавање игралишта за рукомет, кошарку, тенис и одбојку у дељивом простору за вежбање димензија 45/27. Извор: Aleksandra Ostojić-Ilić, *Objekti za fizičku kulturu, Dvorane za fizičku kulturu*, Beograd 1981, 49.

Простор за вежбање димензија 27 x 45 м, висине седам метара, омогућава одвијање низа физичких активности. Овај простор је дељив на три површине за вежбање, што значи да се могу упоредо одвијати три спортске

⁷⁵⁰ Исто 7.

⁷⁵¹ Исто 7 – 11.

активности. Ако се овом простору додају и најнеопходније пратеће просторије за гледаоце, може се користити и за спортске манифестације. У случају да се у дворани предвиђа и одржавање спорских сусрета, требало би заштитну зону проширити и обезбедити место за судијски сто и клупу за резервне играче.⁷⁵²

Када се одређују димензије простора за вежбање, правило је да оне увек треба да произађу из њене намене. Тако се могу градити простори за вежбање мањих или већих димензија. На пример, стони тенис, гађање из ваздушне пушке и пиштоља, куглање, траже просторе мањих димензија, док су за атлетику или смештај велодрома, потребни простори већих димензија. Димензије простора за вежбање које се срећу релативно често су за борилачке спортове, где је довољан простор димензија 12 x 15, висине, минимум, четири метра. За трим кабинет довољне су димензије, где је ширина од четири и по до шест, дужина од пет и по до десет, а висина, минимум, три метра. За опште физичко образовање димензија простора су 9 x 18, а висина пет и по и теретана има димензије као трим кабинет, а висину четири метра.⁷⁵³

Овакви простори за вежбање називају се специјализованим, због тога што су намењени само једној, одређеној активности и њих би требало градити само у саставу већих дворана. Једини случај када је изградња специјализованих простора за вежбање као самосталних оправдана је када се граде за потребе стамбеног блока и када су намењени рекреацији извесног броја становника. У том случају они су део једног система објеката за физичку културу у насељу, тако да ће се остале активности за које ти простори нису погодни, одвијати у другим објектима тог насеља.⁷⁵⁴

⁷⁵² Исто 11.

⁷⁵³ Исто 11.

⁷⁵⁴ Исто 13.

Свака дворана за физичку културу мора да садржи простор за вежбање и одређене помоћне просторије. У састав помоћних просторија спадају: свлачионице са купатилима и тоалетима, просторија, једна или више за наставника или тренера са гардеробом, тушем и тоалетом, затим остава за справе, просторија за указивање прве помоћи и ту су комуникације, у које спадају улазни хол са тзв. „прљавим“ и „чистим“ комуникацијама. Ово је минималан програм пратећих просторија и без њих објекат не може нормално да функционише. Поред наведених, објекат би требало да садржи и групу техничких просторија у коју улазе: остава за прибор за чишћење, гардероба особља које одржава чистоћу у објекту, просторије за смештај погона за грејање и проветравање, радионица, магацин, економат и др. У објекту се могу предвидети и просторије управе, просторије спортских друштава, и др.⁷⁵⁵

Посебну пажњу треба посветити организацији просторија у објекту и њиховој међусобној повезаности, јер од ње зависи искоришћеност објекта.⁷⁵⁶ Функционалан приступ простору за вежбање је услов за лако одржавање хигијене у објекту. Поједине групе просторија би требало да буду међусобно повезане преко улазног хола, а простори за вежбање са својим пратећим просторијама са улазним холем, преко „прљаве“ комуникације. Просторију управе и техничке просторије би, такође, требало повезати са улазним холем. На тај начин се омогућава централна контрола свих који улазе у објекат. Просторије намењене гледаоцима чине један блок, који је само посредно везан са осталим пратећим просторијама у објекту, ради неометаног рада техничке службе.⁷⁵⁷

Кретање вежбача би требало увек да буде истоветно, а то је од улазног хола преко тзв. „прљавог“ ходника, до свлачионице. У свлачионици се одвија пресвлачење, па се „чистим“ ходником долази у простор за вежбање. По

⁷⁵⁵ Исто 16.

⁷⁵⁶ Исто 17.

⁷⁵⁷ Исто 18.

завршеној активности, вежбач се враћа у свлачионицу, затим одлази у купатило па се после туширања, у свлачионици пресвлачи и „прљавим“ ходником долази до улазног хола, одакле излази из спортског објекта. Ако се уз дворану налазе и отворена вежбалишта, мора се на „прљавом“ ходнику предвидети излаз за отворена вежбалишта.⁷⁵⁸

Пут кретања вежбача у дворани без гледалишта је исти као и код дворане са гледалиштем. Улаз за вежбаче и спортисте је одвојен од улаза гледалаца. Гледаоци улазе кроз засебан улаз у хол где у гардероби остављају капуте, а затим одлазе до својих места у гледалишту. Пuteви гледалаца и вежбача никако не би смели да се укрштају. Техничком особљу и особљу које одржава чистоћу у објекту, мора се омогућити несметано пролажење кроз све просторије објекта. Код већих дворана, поред наведених међусобних веза просторија у објекту, потребно је да се обезбеди и једна непосредна веза између улазног хола и простора за вежбање, ради потребе особља управе и техничке службе.⁷⁵⁹

Постоји много проблема у планирању, пројектовању и изградњи спортских објеката. Они се морају решавати редом, почевши од упознавања појединих спортских дисциплина и проблематике физичке културе у земљи и шире, јер непознавање те материје доводи до лоших решења, која не могу у потпуности да задовоље потребе којима су спортски објекти намењени.⁷⁶⁰

Помоћне просторије у спортским објектима

Помоћне просторије у спортским објектима делимо на оне које су потребне активним корисницима простора за вежбање и оне које посредно омогућују коришћење простора за вежбање. У прву групу спадају свлачионице,

⁷⁵⁸ Исто 18.

⁷⁵⁹ Исто 23.

⁷⁶⁰ Slavko Delfin, О неким проблемима изградње спортских објеката, *Архитектура urbanizam* 15, Београд 1962, 4.

купатила, тоалет и улазни хол, затим „прљаве“ и „чисте“ комуникације и соба наставника или тренера, са посебним санитарним просторијама и уређајима. У другу групу спадају оставе за справе, техничке просторије, просторије управе и евентуално друштвене просторије. Код дворана које су намењене одржавању спортских манифестација, требало би планирати и низ помоћних просторија потребних да би се омогућило гледање. То су улазни хол за гледаоце, благајне, гардероба, тоалети и бифеи са оставом, затим просторије за извештаче, новинаре, режију и оставе за столице, које се евентуално уносе у простор за вежбање за време одржавања приредби и др.⁷⁶¹

У зависности од локације на којој се гради објекат, просторије могу заузети, у односу на простор за вежбање, три положаја. У првом су помоћне просторије у приземном тракту, смештеном уз једну дужу страну простора за вежбање. У другом, помоћне просторије смештене су у тракту висине приземља и спрата, уз једну страну простора за вежбање. Овај случај се може применити само ако је терен у нагибу, а парцела за изградњу објекта скучена. Код трећег положаја, помоћне просторије су смештене у крилима уз обе дуже стране, а понекад и уз чеоне стране простора за вежбање. Овај положај помоћних просторија се среће код дворана са гледалиштем.⁷⁶²

Свлачионице, купатила и тоалети

За димензионисање свлачионице може се узети пример једног одељења, које има између 30 и 35 ученика. Потребна дужина клупе у свлачионици би требало да буде око 12 м, што значи да је по ученику потребно око 40 цм. Дужина клупе од 12 м одговара групи од 15 – 20 одраслих, за које је потребна ширина седишта око 60 цм. Када се усвоји један од могућих положаја клупа, на пример, уз све зидове, или само уз подужне зидове, или

⁷⁶¹ Aleksandra Ostojić-Ilić, нав. дело 24.

⁷⁶² Исто 24, 25.

постављене у четири реда са два пролаза између, лако се добијају димензије свлачионице⁷⁶³

За одређивање димензија купатила разликује се ако се у купатилу предвиђају само тушеви, где треба рачунати један туш на пет ученика, што значи да би за одељење од 35 ученика требало предвидети седам тушева. Уколико се предвиђају купатила са тушевима и коритом за прање ногу и умивање, број тушева се може смањити на пет, а на сваких пет ученика требало би поставити по једну славину на кориту. Славине се постављају на размаку од минимум 60 цм. Размак између тушева би требало да буде 90 цм. Један туш би требало предвидети за посебну кабину, за старија или инвалидна лица, или за оне који не желе да се туширају са осталима.⁷⁶⁴

Свлачионица и купатило за тренера би требало да буду смештени уз његову собу. Ако једну просторију користи неколико наставника, па још и различитог пола, требало би предвидети и кабину за пресвлачење и орманчиће за остављање одела. Уз собу би требало предвидети и тоалет. Уколико се та соба користи и за указивање прве помоћи, мора бити довољно пространа да се у њу може сместити лежај. Она мора бити везана за простор за вежбање, а исто тако мора имати што краћи пут за евакуацију повређеног из објекта. Из ове просторије треба да буде обезбеђен поглед у простор за вежбање.⁷⁶⁵

Законитости у пројектовању и изградњи сала

За премошћавање распона простора за вежбање у дворанама погодни су линијски носачи од дрвета или челика, било од армираног или преднапрегнутог бетона или просторне дрвене или челичне конструкције.⁷⁶⁶

⁷⁶³ Исто 25, 30.

⁷⁶⁴ Исто 30.

⁷⁶⁵ Исто 34.

⁷⁶⁶ Исто 40.

Предност решења у дрвету или челику је у лакоћи конструкције и у лакшем решавању спојева између носача различитог правца, него код армирано бетонских конструкција. Међутим, требало би посебно водити рачуна, јер дрво и челик изискују посебну заштиту од пожара, дрво још и заштиту од труљења и инсеката, а челик систематско одржавање чишћењем и премазима због рђања. Префабрикацијом елемената, може се постићи уштеда у материјалу и у времену потребном за грађење.⁷⁶⁷

Зидови морају имати што мање испупчења, а сталне и допунске справе, требало би да стоје у зидним нишама. Термичка изолација би требало да буде спроведена по целом обиму (зидови, плафони, подови и прозори). Да би сала била што боље опремљена, вертикални прозори би требало да почињу минимум 1,80 изнад пода, а они који су по целој дужини фасаде требало би да буду орјентисани ка северу. Као такође важни извори светлости су и они у виду лантерни или купола, ако постоји могућност за извођењем. Распоред справа се мора унапред планирати. Под треба да буде еластичан, по могућству од дрвета, а терени учртани у прописним бојама (рукомет – оранж, кошарка – црна, одбојка – плава). Грејање сале може бити преко радијатора или топлим ваздухом спроведеним из просторије са грејним уређајима, а температура је минимум 12, а максимум 18° С. Вештачко осветљење је од 120 лукса до 220. Ако су предвиђене, трибине би требало да буду монтажно демонтажне на супротној страни од свлачионица у пет до шест редова, који се увлаче у унапред пројектоване и изведене зидне нише дубине 1,10 – 1,20 м и висине 2,20 м.⁷⁶⁸

Подови у спортским салама

Међу најбитније конструктивне проблеме у спортским салама ставља се проблем пода. У обиљу нових материјала који се појављују, ипак је већина

⁷⁶⁷ Исто 40, 43.

⁷⁶⁸ Slobodan N. Пић, нав. дело 182.

стручњака мишљења да је дрвени под прва и најважнија справа. Корисници на поду седе, трче, раде гимнастику и веома је битно да се лако одржава, као и да, што је најважније, буде еластичан да би онемогућио повреде зглобова, замор, оштећење тетива и мишића и да при паду неутралише јаке ударце.⁷⁶⁹ Постојале су идеје код стручњака да различите спортске дисциплине имају различите подове, међутим показало се да ипак најбоље изводити конструкције за вишеструку намену. Дрво је најквалитетнији материјал за ове намене, без обзира што на први поглед делује нееластично и далеко од тзв, идеалног пода, тј. „маховинастог тла“.⁷⁷⁰

Од посебне је важности истаћи да је квалитетан под увек еластичан, а не вибрирајући, што значи да се материјал после промене положаја услед дејства неке силе враћа у свој првобитни облик, без вибрирања.⁷⁷¹ Линија која показује линеарне путеве улегнућа, које се јављају услед дејства силе, зове се линија федерирања. Важно је да та линија федерирања буде усклађена и подједнако коришћена од сила које изазивају и одрасли и деца. Под треба да се угиба подједнако и у горњој и доњој конструкцији, односно и оној на којој се хода и оној која прихвата та оптерећења.⁷⁷²

Нормативи за изградњу спортско рекреационих центара

Највећа борилишта која могу да се сместе у спортску халу су атлетска стаза са шест трака по 0,9 м ширине и линија од пет цм, што је укупно 5, 75 м, а дужина са правим и полукружним деловима је минимум 200 м. И бицикличка стаза је минимум 200 м дужине и може бити смештена у

⁷⁶⁹ Slobodan Plić, Pod u salama za fizičku kulturu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 62.

⁷⁷⁰ исто 62; Пример идеалног пода је лансирао спортски радник, покојни Даг Ериксон. „Маховинасто тло“ је поред свих својих идеалних карактеристика имало и неке особине које нису задовољавале спортске захтеве у пуној мери.

⁷⁷¹ исто 62; Аутор је дао пример понтонског моста, где под оптерећењем чланци утону у воду, да би се затим вратили у првобитни положај без вибрирања или са пригушеним вибрирањем. Карактеристичан пример подлоге са пригушеном вибрацијом је шумско тло.

⁷⁷² Исто 62.

хали заједно са атлетском, али мора бити дужа и монтажно демонтажног типа.⁷⁷³

Интернационална академија за спорт, рекреацију и изградњу спортских објеката – ИАБ је осамдесетих година предложила услове за планирање спортских центара, не улазећи у ауторску архитектуру, тј. у креативност пројекта. Без обзира на област, реон или град, спортски центар мора да има 1) отворене површине за борилишта – игралишта и површине са зеленилом, 2) водене површине, реке, језера, морску обалу и базене и 3) објекте високоградње за разне спортове у затвореном простору.⁷⁷⁴

Поред основних средстава које треба обезбедити за изградњу спортског објекта и која су једнократна, потребно је континуирано издвајање средстава за његово функционисање. Уколико се објекат не користи пуним капацитетом доводи се у питање оправданост његовог постојања. Предимензионисан објекат се углавном користи за најразличитије намене које немају никакве везе са спортом, да би се обезбедила средства за одржавање.⁷⁷⁵

Од великог је значаја поменути пример Немачке, где је на петом заседању Олимпијског друштва Савезне републике 1959. у Хановеру, усвојен петнаестогодишњи план изградње спортских објеката, чији је назив био „Златни план“. Овај план био је први покушај овакве организације и планирања, у којем су према нормативима предвидели на сваког становника по 0,10 м² корисне површине сале и исто толико водене површине отвореног базена. Остали специјални спортски програми су зависили од потреба и могућности градова. Ово је био први овакав подухват на свету и први

⁷⁷³ Slobodan N. Plić, *Sportski objekti*, Beograd 1998, 200; Најрационалнија је хала која на кошаркашким утакмицама може да прими од 25 – 30 хиљада гледалаца, што је услов за признавање олимпијских, светских и континенталних такмичења.

⁷⁷⁴ Исто 234.

⁷⁷⁵ Aleksandra Ostojić-Ilić, нав. дело 6.

покушај организације планирања изградње спортских објеката. Његов идејни творац био је проф. др Карл Дим.⁷⁷⁶

Типске сале према ИАБ

Група стручњака при Интернационалној академији за изградњу спортских објеката на сувом и води одредила је, после двадесетих Олимпијских игара одржаних 1982. године у Минхену, два типа универзално примењивих сала, као производ нових олимпијских стандарда и коригованих димензија неких игралишта. Први тип има димензије 15 x 27 у пет варијанти, а други 27 x 45 у четири варијанте.⁷⁷⁷

Стадиони

Када је реч о стадионима од нарочитог значаја је пражњење и пуњење гледалишта. Посебна пажња треба да се обрати при пројектовању саобраћајне шеме кретања публике, где постоје примери да публика прилази стадиону испред трибина и пење се или је у залеђу улаз, па се публика спушта на трибине.⁷⁷⁸ Постоје три система пражњења, а то су радијални, прстенасти и комбиновани а просек пражњења је 15 минута.⁷⁷⁹

На отвореним спортским теренима, веома је важно пројектовати добар систем одводњавања, како би вода која се скупља на терену могла брзо

⁷⁷⁶ Slobodan N. Plić, нав. дело 235.

⁷⁷⁷ Slobodan N. Plić, нав. дело 164; За све примере дате су даље у књизи табеле и скице. Осим тога дати су и примери, по препоруци ИАБ, о изгледу и деловима гардероба, свлачионица, улазног дела и других пратећих просторија са детаљним димензијама и бројношћу у зависности од укупне површине објекта.

⁷⁷⁸ Svetislav Stajević, *Stadioni, Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 7.

⁷⁷⁹ *Enciklopedija fizičke kulture*, Zagreb 1975, 38.

отицати. Постоји површинско одводњавање, дренажа и комбиновано одводњавање.⁷⁸⁰

Јако битан сегмент сваког спортског објекта, без обзира да ли је затвореног или отвореног типа, је осветљење, тј расвета. Она се односи на такмичења или вежбања која се изводе у поподневним или вечерњим часовима на отвореним теренима, када дневно осветљење није довољно да омогући такмичарима и гледаоцима добру видљивост и односи се на затворене објекте у било које доба дана када је неопходно додатно осветљење.

Расвета на спортском терену требало би да буде постављена да не бљешти, односно да играчи могу несметано да прате све промене на терену. Постоје препоруке за поједине врсте спортова, које би требало поштовати при пројектовању осветљења. Расвета испуњава своју функцију, ако сваки гледалац може пратити игру са сваког места у гледалишту.⁷⁸¹

Добро озвучење сваког терена је неопходно да би се пратило такмичење, као и да би преноси утакмица били квалитетни. Постоје основна правила акустике, која треба увек поштовати, без обзира која се озвучења монтирају и како су изведена.⁷⁸²

Постоје стандарди интернационалне академије за спорт и спортске објекте ИБА и АСЈ, према којима су стадиони сврстани у четири категорије. У прву категорију спадају стадиони на којима могу да се одржавају олимпијске игре, светска и европска првенства. У другој категорији су стадиони где се одржавају међународни сусрети и домаћа такмичења. Трећа категорија

⁷⁸⁰ Исто 39; Терени, због што ефикаснијег отицања воде, морају имати нагибе према рубовима од 0,5 до 10%, а на травнатим и зрнастим теренима треба предвидети и дренажу. На малим теренима нагиби се изводе на два супротним странама, а на већим на све четири стране. Вода се скупља и одводи у плитке риголе, како се играчи не би повредили, направљене уз ивицу игралишта.

⁷⁸¹ Исто 40.

⁷⁸² Више о врстама озвучења и начину постављања: Исто 41.

припада стадионима који су прилагођени међународним такмичењима, митинзима мањег значаја, такмичењима IV степена за јуниоре и домаћа првенства, и у четврту категорију спадају стадиони за одржавање домаћих и осталих мање значајних такмичења. Ова, четврта категорија чак не мора имати трибине.⁷⁸³

Препоручена оријентација за отворене и непокривене стадионе је подужно север-југ, тј, попречно исток-запад. Одступања се користе, ако су неопходна и то највише 7-10 степени, тако да је гледаоцима сунце иза леђа, али пошто се у данашње време такмичења често одржавају у вечерњим часовима, одступања нису неопходна.⁷⁸⁴

Један од битнијих елемената сваког стадиона је гледалиште. На неким стадионима гледалишта морају бити само седећа, где се за димензионисање узима 0,40 до 0,50 м² по једном месту, не рачунајући степеништа и приступе седиштима, док су висина и ширина редова трибина (у античком односу по препоруци Витрувија) у односу 1:2, тј $h=1$ или 40-45 cm, $b=2$ или 76-90cm са ширином места 47-60cm. Кад је пражњење стадиона у питању, узима се по препоруци да један гледалац кроз пролаз од једног метра прође за 0,8 секунди.⁷⁸⁵

Постоји 12 различитих положаја гледалишта (слика 146).⁷⁸⁶ Трибине могу да се пројектују на осам различитих начина и то: 1) на равном терену, 2) са малим уздигнућем, 3) од насуте земље која је донета, 4) укопане у земљу, 5) зидане трибине, 6) од насуте земље са ископа, 7) делимично у ископу и

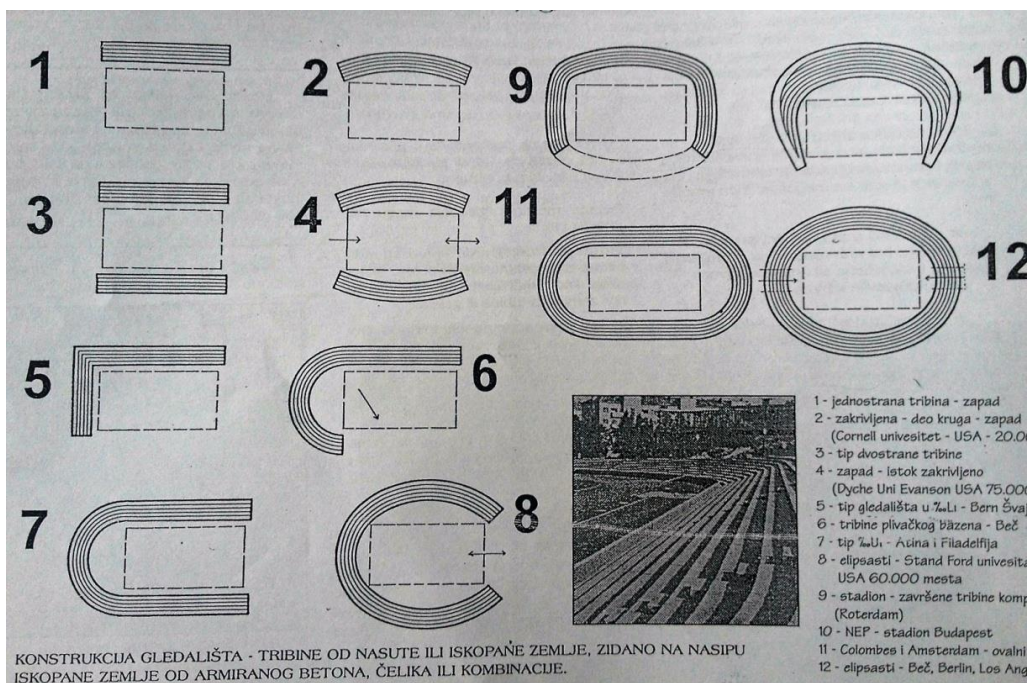
⁷⁸³ Slobodan N. Plić, Sportski objekti, Beograd 1998, 14.

⁷⁸⁴ Исто 10; Постоји тежња да се стадиони граде близу центра града, највише због саобраћаја, што је економичније и функционалније од грађења на периферији.

⁷⁸⁵ Исто 15; Занимљиво је поменути да је најбрже пражњење трибина у Европи на Стадиону ФК „Црвена звезда“ и Хановеру.

⁷⁸⁶ Slobodan N. Plić, исто 16; Marijan Flander (glavni ur.), исто 38.

зидане и 8) ископане земље, затим насуте, а изнад се зида. Ширине пролаза и улаза су најмање 2,8 м за 400 особа, 3,5 м за 800 и 6,6 м за 1200 људи.⁷⁸⁷

Слика 146, положај гледалишта у односу на борилиште, орјентација борилишта подужно север – југ. Извор: Slobodan N. Пић, *Sportski objekti*, Beograd 1998, 16.

Постоје три основне шеме комуникација и то: 1) одозго на доле, која је најбоља, јер пружа брзо прањњење без већих гужви, 2) одоздо на горе, која успорава комуникацију, јер се ствара задржавање на подестима и гужве на излазима и 3) комбинована, која скраћује комуникацију.⁷⁸⁸ Уобичајено је да се пројектује на северној или северозападној страни улаз за спортисте и возила, ширине 2,8 м и висине 3,7-4 м. На западној трибини предвиђен је улаз за високе званице и за новинаре.⁷⁸⁹

Санитарни чворови не смеју бити више од 70 м удаљени од последњег реда, а за мушке тоалете одређен је један писоар на 200-350 особа, један тоалет на

⁷⁸⁷ Исто 17.

⁷⁸⁸ Исто 76.

⁷⁸⁹ Исто 23.

1000 особа и 10-15 лавабоа уз сваки санитарни пункт. За жене се користи један тоалет на 50-70 особа и лавабои уз простор за дотеривање величине најмање 25 м². Ту је и соба за радника који ради на одржавању и остава величине 10 м².⁷⁹⁰

Поред поменутих, на стадионима се морају предвидети и други неопходни простори. То су простори за потребе званица и делегата поред улаза и контроле. Међу њима су хол са бифеима, сала за прес конференцију од најмање 100 м², просторија за високе званице, санитарни чворови, простори за извештавање и писање и потребни простори који су посебно захтевани. За потребе новинара треба предвидети просторе за коментаторе у гледалишту на највишим местима са добрим прегледом, режијска кабина, новинарска места у оквиру трибина, просторије за писање репортажа, конференције и интервјуе, бифее и саниране чворове. Идеално је да су просторије за спортисте на источној страни у новоу терена и оне се састоје од четири гардеробе са просторима за купање, туширање, масажу и тоалет (ови простори не би требало да буду већи од 200 м²). Ту су и две просторије за судије са санитарним чвором, као и за тренере и помоћнике до 50 м² са санитарним чвором. Даље у низу су просторије за хитну помоћ, затим за полицију и редаре. У нивоу игралишта су и просторије за механизацију одржавања терена од 80-100 м², радионицу од 40-60 м², за персонал са санитарним чвором и делом за ручавање од 30-50 м², остава за опрему и справе од 300 м², трафостаница од 50 м², за противпожарну заштиту од 40 м², за оставу намирница од 15 м² и ресторан за спортисте и запослене од 50 м².⁷⁹¹

⁷⁹⁰ Исто 23.

⁷⁹¹ Исто 24.

Категорије стадиона

- 1) Објекат прве категорије намењен је одржавању олимпијских игара, међународних и европских првенстава и има атлетску стазу дужине 400 м, најмање ширине 9,76 м, са унутрашње стране оивичену ивичњаком и прилагођену трчању са препрекама. У оквиру атлетске стазе објекат мора имати и а) два залетишта за скок у вис, б) два еластична доскочишта за скок мотком са обостраним залетиштима, ц) два залетишта за скок у даљ, е) по два круга за бацање кугле, диска и кладива и е) два залетишта за бацање копља. Застор на атлетској стази и залетиштима треба да буде од синтетичког материјала на бази полиуретана или неопрена.⁷⁹²
- 2) Објекат друге категорије намењен је одржавању међународних и домаћих такмичења и има исту атлетску стазу као стадион прве категорије, али и алтернативно решење са најмањом ширином у кружном делу од 7,32 м, односно шест трака. Објекат мора имати и два залетишта за скок у вис, као и објекат прве категорије, затим по једно залетиште за даљ и троскок и једно доскочиште за мотку са залетиштем са обе стране, Затим, обавезна су два круга за куглу, два залетишта за копље и по један круг за диск и кладиво. Застор на стази је исти као и на првој категорији.⁷⁹³
- 3) Објекат треће категорије намењен је одржавању међународних такмичења, такмичења IV степена за јуниоре и јуниорке и осталих домаћих такмичења. Атлетска стаза је 400 м дужине и најмање ширине 7,32 м. У оквиру објекта мора постојати по једно залетиште за скок у вис и са мотком, два за доскок у даљ и троскок, два круга за бацање кугле, по један круг за бацање диска кладива и два залетишта за бацање копља. Застор на атлетској стази и залетиштима треба да

⁷⁹² Исто 31.

⁷⁹³ Исто 34.

буде од „руб-кора“ (мешавине минералних састојака са додатком природне или синтетичке гуме и битумена као везива).⁷⁹⁴

- 4) Објекат четврте категорије намењен је одржавању осталих домаћих такмичења и има атлетску стазу исту као и објекат треће категорије са шест трака. У оквиру објекта постоји и по једно залетиште за скок у вис, за скок мотком, као и за скок у даљ и троскок, затим по један круг за бацање кугле, диска и кладива и залетиште за бацање копља. Застор на атлетској стази и залетиштима може бити од шљаке или сличног природног зрнастог материјала.⁷⁹⁵

Такође, сваки објекат има и неопходну опрему за такмичења, која се разликује по категоријама.

Базени – стандарди за изградњу

Године 1976. група стручњака у оквиру Интернационалне академије за изградњу спортских и рекреативних објеката на сувом и води – ИАБ, израдила је стандарде за изградњу базена, које су прихватили МОК и ФИНА. Ови стандарди – „интернорме“ морали су се укључити у концепт и планирање спортских објеката, али пре свега тога морало се установити постојеће стање базенских вода, хигијенских услова, конструкције, инсталације и економичности, јер ови објекти спадају у најскупље спортске објекте.⁷⁹⁶

Код затворених базена, унутрашњи простор састоји се из четири групације и то: 1) улазног хола са просторима за продају карата или аутоматима за продају, просторима за администрацију са тоалетима, гардеробама за кориснике базена и гледаоце ако постоје трибине, као и за кориснике

⁷⁹⁴ Исто 36.

⁷⁹⁵ Исто 38.

⁷⁹⁶ Slobodan N. Пић, нав. дело 278.

ресторана; 2) простора свлачионица корисника са предајом гардеробе или плакарима са кључем, колективне гардеробе – свлачионице, тушева и тоалета, сауне, простора за уређаје, одржавање и реквизите, гимнастичке сале, простора за прву помоћ и других према посебним захтевима; 3) хале са минимум једним базеном за вишенаменске функције и једним за децу, старе и хендикепиране. Ту је и просторија за инструктора, који је и тренер, спасилац, руковаоц звука, светла и др. и 4) групе погонских простора за филтере који могу бити отворени или затворени, затим за грејање, агрегате, трафо станице, радионице, вешерај, гараже, оставе, стан домара и друго по посебним захтевима или потребама.⁷⁹⁷

Према нормама које је поставио ИАБ, сауне се обавезно пројектују код свих објеката за број становника преко 10 000, а препорука је да имају посебан приступ близу хола.⁷⁹⁸ Просторија за одржавање кондиције је површине 18 – 27 м² и обично је уз сауну или део базенске хале са базеном за децу. Простор за прву помоћ изводи се код објеката са три или четири базена или оних за преко 40 000 становника и величине је 12 м², док је код мањих објеката замењује просторија инструктора. Приступ овој просторији је ближе излазним деловима, а ако је иста намењена и инструктору, онда је отворена према базену. Уз базенску халу налази се просторија за хигијену димензија пет до десет квадратних метара, као и просторија за апарате и реквизите и величине је 20 – 30 м².⁷⁹⁹

Делови базена су: конструктивни склоп базена, линије водиле на дну и челима базена, стартни блокови, одморишта на зидовима базена, степенице у базену, преливни жљебови, одвод и довод воде у базен, преграде у базенима, подводна расвета и прозори и трибине у халама.⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ Исто 279; Даље у тексту дати су детаљно разрађени делови и пратећи садржај, као и димензије ове четири групе.

⁷⁹⁸ Исто 291.

⁷⁹⁹ Исто 292.

⁸⁰⁰ Исто 305.

Базени су конструисани, углавном, од армираног бетона са додатком водоотпорног материјала и могу да буду тзв. лабилни и стабилни. Под лабилним се подразумевају оне конструкције које могу под спољним утицајима да добију распуклине, због чега се морају извести дилатационе фуге затворене специјалним улошцима, као и спољна хидроизолација. Стабилни су они базени који се одупору свим спољним и унутрашњим притисцима.⁸⁰¹

Линије водиле или пливачке стазе постављају се због оријентације пливача и изводе се од тамно плавих или црних керамичких плочица, истовремено са осталим плочицама које су светло плаве боје и то на дну и чеоним зидовима у осам стартних блокова. Ширина линија је 25 цм, са толеранцијом пет до шест сантиметара. На површини воде се за обележавање постављају конопци са плутајућим „перлама“ беле боје (или у појединим деловима у комбинацији црвено – бело) развученим по дужини и закачени за куке испод ивице базена.⁸⁰² Стартни блокови су димензија 45 x 45 цм и различите су висине зависно од нивоа воде. Предња ивица је нагнута према води за три до пет сантиметара, а висина је 50 – 75 цм од нивоа воде и на осовинском размаку од два и по метра, са толеранцијом од пет сантиметара. Нумеришу се арапским бројевима са чеоне стране и бочно са десна налево, гледано према базену. Могу бити бетонски, зидани обложени плочицама са газиштима са металним стубићима и монтажно демонтажни од синтетичког материјала. Могу се поставити и на подужним странама базена, који су ширине 25 м и за масовна такмичења.⁸⁰³

Степенице се постављају у свим базенима преко пола метра дубине и на подужним и чеоним странама, осим код спортских базена, где се не изводе на чеоним због стартних блокова. Могу бити метални (обложени гумом), који се ослањају на одмориште у базену и керамички, који су у зиданој

⁸⁰¹ Исто 306.

⁸⁰² Исто 310.

⁸⁰³ Исто 312.

ниши.⁸⁰⁴ Валони или преливни жљебови прихватају површинску прљаву воду која се истискује при уласку и боравку купача у базену и спроводе је у канализацију или у филтере који је прерађују, чиме се постиже економичност у потрошњи воде.⁸⁰⁵

Подводна расвета су рефлектори различите јачине и постављају се у унапред пројектованим кружним отворима у подним зидовима пречника 40 – 50 цм. Користи се за ноћно осветљење и за подводно снимање купача и такмичара. Подводни прозори се углавном уграђују у подводне зидове базена између преливног жљеба и одморишта. Димензија су од пола метра до два и застакљени су једноструко или дупло. Ако се праве за подводна снимања у базенима за скокове и синхроно пливање, могу бити и већи. Према ФИНА прописима обавезни су код базена за скокове и спортских базена у којима се одржавају ватерполо утакмице.⁸⁰⁶

Трибине су одвојене од корисника базена и имају приступ из хола. Могу бити једнострано и двострано постављене, а код великих хала морају имати и места за високе званице и делегате. Треба водити рачуна о основном правилу да се виде ивице базена из било ког реда.⁸⁰⁷

Базени за скокове су конструктивно и по опремљености исти као и спортски и вишенаменски базени, једина разлика је у димензијама, нарочито по дубини и ширини. Базени за платформу висине 10 м су максималне дубине 10 м, ширина је минимум 11 м, а дужина до 18 м.⁸⁰⁸

Код затворених и код отворених базена требало би изградити: пливачки базен опште и спортске намене, базен за непливаче свих узраста, базен за

⁸⁰⁴ Исто 316.

⁸⁰⁵ Исто 320; Даље у тексту је детаљно објашњено пуњење базена, као и одвођење у филтерска постројења.

⁸⁰⁶ Исто 328.

⁸⁰⁷ Исто 331.

⁸⁰⁸ Исто 334.

стара лица непливаче, базен за децу непливаче, базен за скокове, базен за хендикепиране, базен са таласима, базен за игру и забаву и базен са топлом водом за масажу. Димензије и делови ових базена су исти и за затворене и отворене базене.⁸⁰⁹

Закључак

Спортска архитектура Београда може се пратити од 1808. године, увођењем наставе мачевања, као обавезног предмета на Великој школи. Ипак, тек средином XIX века⁸¹⁰ почиње развој архитектуре спортских објеката отварањем првих јавних купалишта на обали Саве. У то време се отвара и прво стрелиште, које се налазило у Топчидеру, а које су поједини аутори означили као први спортски објекат у Београду. Одмах затим се организују и прве коњичке трке на Тркалишту.

У исто време, у обновљеној српској држави напуштена је оријентална градитељска пракса и већ средином XIX века уочава се присуство великог броја страних инжењера и архитеката, али почиње и институционализовање наставе архитектуре.⁸¹¹ Тако већ на самом почетку XX века почиње да се развија спортска архитектура која иде у корак са организовањем масовнијих такмичења, као и развојем нових спортова. Од изградње првих игралишта долази и до промена у самим спортским клубовима, који суочени са неслагањима својих управа, оснивају нове клубове и граде нове терене на празним пољанама Београда.

⁸⁰⁹ Исто 386; Даље у тексту су дате детаљне информације о свим деловима отворених базена.

⁸¹⁰ Период између 1815. и 1878. представљао је јединствено раздобље, у којем су се укрштале османска и српска власт. Више о овој теми у: Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014, 8 – 16.

⁸¹¹ Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 34 – 35.

Период између два рата посебно је значајан због интензивне градње соколских домова у целој Југославији, који су били мултифункционални и осим спорта, били су организовани и као културни центри. Узор су свакако имали још у античкој Грчкој, али директан концепт преузет је из турнерских домова. Најважнији градитељ ових објеката био је архитекта Момир Коруновић, чије грађевине се истичу својом монументалношћу и српско византијским стилским карактеристикама. Посебно је значајан његов монтажни стадион изграђен за потребе Првог соколског слета, одржаног у Београду 1930. године. Соколске масовне манифестације величале су улогу краља, као носиоца идеологије југословенства.

То је уједно био и период када се све више медијски промовисала архитектонска пракса. Београдска штампа је редовно читаоце извештавала о новим објектима и пројектима. Постојало је велико интересовање јавности за стремљењима у области архитектуре, стиловима градње, и уопште расла је свест о значају архитектонске струке. У том раздобљу изграђена су два велика стадиона у Топчидеру, „БСК“ и „Југославија“, који су означили прекретницу у изградњи стадиона главног града. Такође, по узору на развијене земље Европе, отварају се бројни спортски клубови и граде модерне управне зграде. Крајем тридесетих година, упркос објави рата, у Београду се одржало најзначајније европско такмичење у аутомобилизму, трка Гран при, која га је ставила на светску спортску мапу, али и заувек обележила тадашњи политички став власти. С тим у вези и избор немачког архитекте Вернера Марха, за израду пројекта за планирани Олимпијски стадион на Калемегдану, остао је запамћен као извор вишегодишњих сукоба власти и југословенских архитеката.

Након Другог светског рата, нарочито се активирају раднички спортски клубови. Нова власт осудила је рад предратних и одузела им све објекте и другу имовину. Отуд се и данас воде полемике око имена предратних клубова. Оно што је такође важно истаћи је да је држава преузела све одлуке

у вези са развојем спорта, а самим тим и одлуке о изградњи спортских објеката. На месту старих терена, подигнути су модернији и већи стадиони. Први такав је Стадион „ЈНА“, отворен 1949. године, који је представљао најмодернији стадион тадашње Југославије. Такође, организовани су бројни конкурси за изградњу спортских објеката, на којима су учествовале архитекте из свих републике тадашње Југославије. Награђени пројекти нису никад реализовани због превеликих амбиција, које није било могуће испунити. Наредна деценија је обележена систематским планирањем изградње спортско рекреативних центара у стамбеним реонима Београда.

Шездесетих година XX века Београд је био град са највећим бројем спортских објеката у Југославији, приближивши се западноевропским центрима. Већ крајем 1970. Београд је имао 98 фудбалских игралишта.⁸¹² То су биле године које се могу назвати златним годинама изградње спортских објеката у Београду, али и читавој Југославији. Тих година су изграђени објекти који се могу сврстати међу најважније објекте београдске новије архитектуре. Главни град се тада приближио значајним европским метрополама захваљујући добијању организације важних међународних спортских такмичења.

Током три деценије XX века, шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година, домаћи историчари архитектуре и архитекте, посветили су велику пажњу теорији архитектуре, истичући значај спортских грађевина, као и потребу града за просторима у којима се одвијају физичке активности. Стручњаци развијених земаља су далеко раније увидели друштвену корист од подизања свести људи о значају оваквих места. Читави тимови су били ангажовани у вођењу кампања и прављењу културног „брендинга“ једне земље,⁸¹³ на основу промовисања модерних спортских хала и других

⁸¹² Васа Чубриловић (ур), нав. дело 468 – 472.

⁸¹³ О значају мењања приступа архитектонским проблемима, видети у: Zoran Manević, *Arhitektura između biznisa i kulture, Izgradnja 3*, Beograd 1987, 35.

спортских објеката. Такве хале, стадиони, терени, остали су место значајно за будућност, поставши познати градски репери.⁸¹⁴

Важно је истаћи да је развој спортске архитектуре, изван Београда, текао паралелно у свим југословенским републикама у међуратно време. Веома велика пажња је придавана изградњи соколских домова и тих година изграђени су у скоро свим већим градовима. Они су подигнути, углавном, у стилевима који су били карактеристични за тај крај и преко њих су могла да се прате кретања у архитектури, али и стилске одреднице и интересовања самог аутора. Паралелно се све више развијао спортски соколски систем, а соколски слетови су се одржавали редовно, по унапред утврђеном распореду и програму. Никада се више није поновило тако масовно укључење становника свих република у јединствене спортске активности. Након Другог светског рата, изгубио се некадашњи систем децентрализованог развоја спортске архитектуре и центар свих важнијих спортских манифестација је постао Београд. С тим у вези, главни град је имао приорит у изградњи спортских објеката, све до краја седамдесетих и осамдесетих година, које су обележене значајним спортским објектима у другим републикама Југославије, захваљујући добијању организације Медитеранских игара у Сплиту, Зимских олимпијских игара у Сарајеву и Универзијаде у Загребу.

Један од најважнијих показатеља на ком се степену развоја налази спортска архитектура једне земље је добијање организације Летњих олимпијских игара. Још од првих обновљених Игара 1896. године, на сваке четири године, на архитектонској сцени су ницали нови објекти, који су

⁸¹⁴ У том смислу, ако се, како наводи Нађа Фолић Куртовић, „функцијом историјске грађевине сматра њена просторна и историјска улога репера у граду“ (Соколски дом „Матица“, јесте уврштен у културно добро) онда је неопходно у историјске грађевине уврстити и одређене спортске објекте. О културном наслеђу Београда видети у: Нађа Фолић Куртовић, *Културно наслеђе – развојни потенцијал Београда као историјске метрополе*, у: Зборник радова, *Очување градитељског наслеђа – Стварно и могуће*, Београд 2010, 5.

представљали највећа достигнућа архитектонске спортске праксе. На тај начин може се пратити развој и технолошких и естетских тенденција у спортској архитектури, али се може направити и компарација са домаћом.

Деведесете године XX века обележио је застој у изградњи ових грађевина, услед санкција и ратова у бившим републикама Југославије. Тада започета изградња Београдске „Арене“, која је требало да буде домаћин Светског првенства у кошарци 1994. године, прекинута је на неколико година. Након више од двадесет година, отворена је почетком новог миленијума и представља круну београдске спортске архитектуре.

Нажалост, услед многобројних проблема и сиромаштва, београдска спортска архитектура није достигла домете развијених европских земаља. Објекти изграђени протеклих година у свету, од Птичјег гнезда у Пекингу, Воденог центра у Лондону, преко стадиона у Катару, који се тренутно гради, и других, показују технолошки и естетски напредак, којем Србија, са својом престоницом, у скоријој будућности неће моћи да парира.

Архитектонско спортско наслеђе у Београду има континуитет, без обзира на периоде стагнације. Оно је прошло успоне и падове и Београдском „Ареном“ је поново враћено на архитектонску спортску сцену. Почетком трећег миленијума Београд је поново постао домаћин европским такмичењима, захваљујући организованом систему обнове запуштених спортских објеката, а изградња прве Атлетске дворане само је најава много шире стратегије развоја спорта.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Ђ. Алфиревић, *Експресионизам у архитектури XX века у Србији, Докторска дисертација*, Архитектонски факултет, Београд 2015.

М. Андрејевић, *Дуго путовање кроз фудбал и медицину*, Горњи Милановац 1989.

М. Андрејевић, Успон београдског фудбала после Првог светског рата, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 203 – 215.

М. Андрејевић, Преображаји амбијента и људи старог Тркалишта, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 94 – 100.

Аноним, Закон о подизању домова, *Sokolski glasnik* 21, god. III, Ljubljana, 1932.

Аноним, Акција Saveza S.K.J. *Sokolski glasnik* 3, god.VIII, Beograd 1937.

Аноним, Финансијски одбор изгласао је буџет Министарства физичког васпитања, *Sokolski glasnik* 3, god.VIII, Beograd 1937.

Аноним, Отварање новог игралишта „Југославије“, *Политика*, Београд, 23, 24, 25 и 26. април 1927.

Аноним, Свечано отварање игралишта С.К. Југославије, *Политика*, Београд, 27. април 1927.

Аноним, Освећење камена темељца нове соколане, *Правда*, Београд, 21. VI 1931.

Аноним, Подизање Соколског дома на Смедервском Ђерму, *Правда*, Београд, 22. VI 1931.

Аноним, Освећење темеља Соколског дома у Београду, *Политика*, Београд, 22. VI 1931.

Аноним, Освећење темеља Соколског дома на Смедервском Ђерму, *Бон*, 13 – 14, Београд 1931.

Аноним, Освећење дома Соколског друштва Београд III, *Политика*, Београд, 5. XI 1932.

Аноним, Народна купатила О.г.Б, *Бон*, 1 – 3, Београд 1934.

Аноним, Скупштина Голф клуба, *Бон*, 4 – 6, Београд 1937.

Аноним, Југославија – Француска 1:1 (1:0), *Борба*, Београд, 10. октобар 1949.

Аноним, На стадиону ЦДЈА одржаће се данас међународна фудбалска утакмица Југославија – Француска, *Политика*, Београд, 9. октобар 1949.

Аноним, Због слабе игре наше навале и недовољно конструктивне игре халфова, утакмица Југославија – Француска завршена је нерешено 1:1 (1:0), *Политика*, Београд, 10. октобар 1949.

Аноним, Данас се отвара вештачко клизалиште у Београду, *Политика*, Београд, 24. јануар 1954.

Аноним, Нови спортски стадион у Београду, *Борба*, Београд, 25. јануар 1954.

Аноним, Црвена звезда – Ријека, *Политика*, Београд, 1. септембар 1963.

Аноним, На новом стадиону 45.000 гледалаца, *Политика*, Београд, 2. септембар 1963.

Аноним, Због чега је гром ударио у гледалиште стадиона на Карабурми, *Политика*, Београд, 10. септембар 1963.

Аноним, Продато је 48.000 улазница, *Политика*, Београд, 5. октобар 1963.

Аноним, Ц. звезда – Партизан, *Политика*, Београд, 17. новембар 1963.

Аноним, Данас се отвара спортска палата „Пионир“, *Политика*, Београд, 24. мај 1973.

Аноним, Европско првенство може да почне, *Политика*, Београд, 24. мај 1973.

Аноним, Јувентус стиже данас, *Политика*, Београд, 26. мај 1973.

Аноним, Заробљена лепотица, *Политика*, Београд, 27. мај 1973.

Аноним, Отвара се „Дворана за зимске спортове“, *Политика*, Београд, 11. март 1978.

Аноним, „Велики спортски празник“, *Политика*, Београд, 13. март 1978.

Ђ. Bajilo, Fudbal i arhitektura Petera Eisenmana, *DANS* 50, Novi Sad 2005, 40 – 41.

Lj. Bakić, *Anatomija B&B arhitekture*, Beograd 2012.

Љ. Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд 2007.

Љ. Благојевић, *Moderna arhitektura Beograda u osvit Drugog svetskog rata: sajam, stadion, logor*; u: M. Šuvaković (ur.), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, II, Београд 2012, 99 – 115.

П. Блечић, *Шпанска коридра гостовала на Ташу*, *Блиц*, Београд, 7. 3. 2010.

И. Блуменау, *Судбине руских емиграната у Београду*, Београд – Москва 1997.

С. Вогуновић, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, arhitektura, arhitekti, pojmovi*, I, II, III, Београд 2005.

Д. М. Богуновић, *Преглед телесног одгоја и соколства*, Загреб 1925.

Д. М. Богуновић, *Соколство и народна војска*, Загреб 1927.

Ž. М. Војанић, *BSK – Jugoslavija, Prvi večiti derbi*, Београд 2007.

Б. Бојовић, *Урбанизам Београда у XIX и XX веку, Годишњак града Београда XLIX – L*, Београд 2002 – 2003, 109 – 130.

М. Вожић, *Javna kupališta, Arhitektura urbanizam 15*, Београд 1962, 10 – 11.

А. Бркић, *Знакови у камену, Српска модерна архитектура 1930 – 1980*, Београд 1992.

А. Брозовић, *Соко Краљевине Југославије*, Београд 1930.

А. Брозовић (ур.), *Соколски зборник*, Београд 1934.

БСК: 1911 – 1931, Београд 1931.

М. Бугариновић, Ђ. Тешић, *Дом спортског центра у Кошутњаку*, *Архитектура urbanizam* 15, Београд 1962, 32.

С. Велмар – Јанковић, *Прозраци*, Београд 2007.

Ж. Веснић – Нађерал, *Рекреативна функција отворених простора града*, докторска дисертација, Београд 1991.

М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1980.

Љ. Вукадиновић, *Вечити ривали*, Београд 1943.

С. Вулешевић, *Драгутин Инкиостри Медењак*, Београд 1998.

Ј. Geller, *Planiranje mreže objekata fizičke kulture u gradu*, магистарски рад, Београд 1979.

Ј. Geller, *Planiranje mreže objekata fizičke kulture osnovnih škola u urbanoj sredini sa posebnim osvrtom na humano ekološke karakteristike*, докторска дисертација, Београд 1991.

М. Р. Гордић, *Велика школа 1808 – 1813*, Београд 2004.

Група аутора, *Модерна српска држава 1804 – 2004, Хронологија*, Београд 2004.

С. Delfin, *О неким проблемима изградње спортских објеката*, *Архитектура urbanizam* 15, Београд 1962, 4.

А. Дероко, Београд на сусрету два века, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 10 – 42.

А. Дероко, Београд на сусрету два века, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 10 – 42.

А. Diklić, *Beograd večiti grad - Sentimentalno putovanje kroz istoriju*, Beograd 2014.

Н. Добровић, *Урбанизам кроз векове*, Београд 1951.

Dom fizičke kulture u Novom Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 53 – 54, godina IX, Beograd 1968, 70-73.

М. Драгојевић, Sportsko – rekreacioni centri Beograda, *Fizička kultura Beograda* 41/87/3 Beograd 1987, 195-198.

Дунавско коло јахача „Кнез Михаило“, *Вумез*, Београд 31. децембар 1940.

В. Ђорђевић, Ada Ciganlija – rekreativni centar, *Urbanizam Beograda* 6, Urbanistički zavod grada Beograda, godina II, Mart 1970, 2-3.

В. Ђорђевић, Sportsko – rekreativni centar opštine Stari grad, *Urbanizam Beograda* 16, Urbanistički zavod grada Beograda, godina IV, 1972, 18.

В. Ђорђевић, Urbanističko rešenje sportskog centra “Pionir” u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 41 – 42, Beograd, godina VII, 1966, 64.

М. Ђурђевић, Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду, *Годишњак града Београда XLV - XLVI*, Београд 1998 – 1999, 151 – 171.

М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, 1, Београ 1989.

Enciklopedija fizičke kulture, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1975.

М. Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815 – 1941*, Београд 2004.

Ј. Živančević, *Socijalistički realizam u arhitekturi*, u: М. Šuvaković (ur), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, II, Београд 2012, 277 – 303.

Ј. Živković, *Uticaj ekoloških zahteva na oblikovanje otvorenih rekreativnih prostora u gradu*, магистарски рад, Београд 2009.

Н. Жутић, *Соколи*, Београд 1991.

И. Здравковић, *Архитектура Београда у првој половини XIX века*, Београд 1954.

Д. Зеџ, *Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941-1944)*, *Годишњак за друштвену историју* 3, Београд 2011, 49 – 70.

D. N. Zec, *Money, Politics and Sports: Stadium Architecture in Interwar Serbia*, in: Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch Robinson, Igor Marjanović, (ur.), *On the Very Edge, Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918 – 1941)*, Leuven University press (Belgium) 2014, 269 – 289.

А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904 – 1941*, Београд 2007.

А. Игњатовић, *Између жезла и кључа: национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX веку и првој половини XX века*, *Наслеђе* IX, Београд 2008, 51 – 73.

А. Илијевски, Ђурђе Бошковић као савременик и тумач архитектуре Београда између два светска рата, *Годишњак града Београда* LVIII, Београд 2011, 171 – 203.

С. Н. Илић, *Sportski objekti*, Београд 1998.

С. Илић, Pod u salama za fizičku kulturu, *Arhitektura urbanizam* 15, Београд 1962, 62-64.

М. Јанковић, Sportski park na Banjici u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Београд 1962, 38-39.

М. Јанковић, У. Богуновић, Ташмајдански партер, *Преглед архитектуре* 2, Београд 1954, 29 – 32.

М. Јанковић, К. Поповић, Stadion i sportski park JNA u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Београд 1962, 12-15.

М. Јанковић, Детаљни урбанистички планови за изградњу спортских објеката на подручју Општине Врачар, *Урбанизам Београда* 3, Година I, Београд 1969, 7.

М. Јанковић, Спортски објект у оквиру реконструкције блока између улица: Саве Ковачевића, Подрињске, Сјеничке и Кнеза Иве од Семберије, *Урбанизам Београда* 3, Година I, Београд 1969, 9.

М. Јевтић, Sagledavanje zamišljenog prostora – intervju sa Ivanom Antićem, *NIN*, 17.06.1999.

Ж. П. Јовановић, *Из старог Београда*, Београд 1964.

Б. Јовановић, Спорт и спортисти, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 125 – 147.

V. Jovanović, Beogradska Arena: arhitekta Vlada Slavica, *Planeta magazin*, broj 10, Beograd, septembar 2004. <http://www.planeta.rs/10/arhitektura.htm>, 03.04.2009.

А. Кадијевић, Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922 – 1939), *Саопштења XXVI*, Београд 1994, 181-192.

А. Кадијевић, Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 2*, Београд 1997, 303-312.

Д. Кадовић, Детаљни урбанистички план спортског центра на Булевару Црвене Армије, *Урбанизам Београда 3*, Година I, Београд 1969, 8.

А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996.

А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX – средина XX века*, Београд 2007.

А. Kadjević, Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji, *DANS 51*, Novi Sad 2005, 44 – 46.

А. Кадијевић, О карактеру и запостављеним темама историографије новије архитектуре Београда, *Зборник радова, Очување градитељског наслеђа – Стварно и могуће*, Београд 2010, 57-64.

A. Kadijević, Prilog metodologiji tumečenja arhitektonske istorije: karakterisanje, klasifikovanje i periodizovanje izdvojenih pojmova, u: D. Jelenković (priređio), *Umetnost, arhitektura, dizajn*, Pančevo 2007, 39-53.

A. Кадијевић, Експресионизам у београдској архитектури (1918 – 1941), *Наслеђе XIII*, Београд 2012, 59 – 77.

A. Кадијевић, Видови дистанцирања од појава током њиховог тумачења у архитектонској историографији, *Наслеђе X*, Београд 2009.

A. Кадијевић, Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века, *Историјски часопис*, XLV – XLVI (1998 – 1999), 255 – 277.

О. Карамата, *Атлетика на тлу Југославије у годинама рата 1941 – 1945*, Београд 2013. Б.

D. Keković, B. Jugović, Sportsko rekreativni centri na Adi Ciganliji i Adi Huji, *Arhitektura urbanizam* 86/87, Beograd 1980, 75 – 77.

Н. З. Килибарда, Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури, *Годишњак града Београда LVII*, Београд 2010, 211 – 240.

Ко је соко – тај је Југословен, каталог истоимене изложбе одржане у Музеју историје Југославије од фебруара до јула 2016, Београд 2016.

Којић, Топчидер и топчидерско брдо до 1914, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 141 – 147.

D. Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije 1896 – 1918*, Београд 1985.

S. Komar, О politici izgradnje sportskih objekata, *Arhitektura urbanizam* 15, Београд 1962, 3.

Н. Куртовић Фолић, Културно наслеђе – развојни потенцијал Београда као историјске метрополе, у: *Зборник радова, Очување градитељског наслеђа – Стварно и могуће*, Београд 2010, 3-12.

Н. Куртовић – Фолић, М. Ротер-Благојевић, А. Никезић, Р. Јадрешанин – Милић, М. Николић, Д. Ђоровић, Пројекат ревитализације Ташмајдана, *Наслеђе VIII*, Београд 2007, 241 – 251.

Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стеван Тодоровић 1832 – 1925*, Београд – Нови Сад 2002.

О. Латинчић, Валериј Владимирович Сташевски (1882 - ?) у Београду, *Наслеђе XII*, Београд 2011, 169 – 196.

В. Д. Лимић, „Ђачко купатило“ на Дунаву, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 279 – 284.

Љ. Ловрић, Од пољанчета до фудбалског стадиона, у: *Београд у сећањима 1930 – 1941*, Београд 1983, 94 – 103.

Ј. Љубојевић, Stadion Ташмајдан: Dobri duhovi napuštenog igrališta, *BIF* (časopis Biznis&Finansije) 55, Београд 2009.

Б. Максимовић, *Урбанистички развој Београда 1830 – 1941*, Београд 1970.

В. Maksimović, *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda 1830 – 1941*, Београд 1983.

Б. Максимовић, Урбанистички развој Београда 1830 – 1941, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862 – 1868*, Београд 1970, 627 – 659.

Б. Максимовић, Од студентских дана до трновитих стаза урбанизма Београда, у: *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд 1980, 41 – 56.

С. Максић, *Живот и дело архитекте Богдана Несторовића*, магистарски рад, Филозофски факултет, Београд 2000.

Н. Макуљевић, *Османско – српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815 – 1878)*, Београд 2014.

Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006.

З. Маневић (ур.), *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд 1999.

Z. Manević, Arhitekta Ivan Antić, *DANS* 41, Novi Sad 2003, 9 – 11.

З. Маневић, Вредновање урбаног наслеђа Београда, једно лично искуство, *Зборник радова, Очување градитељског наслеђа – Стварно и могуће*, Београд 2010, 49-56.

Z. Manević, Arhitektura između biznisa i kulture, *Izgradnja* 3, Beograd 1987, 35 – 36.

Z. Manević, Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17, 1990.

Z. Manević, Dragoljub i Ljiljana Bakić, Sportski centar, Beograd, *IT novine* 541, Beograd 20.07.1973.

M. Marjanović, Sportski park, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 13.

И. Р. Марковић, Провокација нове естетике: два пројекта архитектке Вернера Марха у Београду, *Зборник матице Српске за ликовне уметности* 41, Нови Сад 2103, 163 – 180.

Л. Мартиновић, Стадион „Партизана“, *Борба*, Београд, 26. децембар 1951.

T. Mason, *Association Football and English Society, 1863 – 1915*, Brighton 1980.

Х. Б. Машек, *Соколско вјежбање*, Загреб 1894.

A. Mendelson, Stambeno – rekreativni kompleks „Šumice“, *Urbanizam Beograda* 13 – 14, Urbanistički zavod grada Beograda, godina III, 1971, 19-24.

Д. Милашиновић Марић, Развојни токови у српској архитектури 1945-1961, *Архитектура и урбанизам* 33, Београд 2011, 3-15.

Д. Милашиновић Марић, Дисциплина архитектуре и слобода духа, архитекта Иван Антић, *Архитектура и урбанизам* 16-17, Београд 2005, 7 – 13.

С. Михајлов, Летња позорница у Топчидеру, *Наслеђе VIII*, Београд 2007, 119 – 127.

Д. Милановић, Б. Николић, *75 година фудбалског клуба Обилић*, Београд 1999.

- М. Миловановић, *Наш плави буквар*, Београд 2011.
- М. Митровић, *Новија архитектура Београда*, Београд 1975.
- Б. Мишић, О вредновању и заштити послератне архитектуре Београда, *Наслеђе XI*, Београд 2010, 193 – 206.
- Р. Мишић, Higijena i izgradnja objekata fizičke kulture, *Urbanizam Beograda* 62, Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, Godina XIII, 1981, 15-17.
- С. Недељковић, Соколи прегатоци, *Добровољачки гласник*, бр. 21, Београд, јун 2003.
- С. Недић, Зграда Џокеј клуба, *Наслеђе V*, Београд 2004, 97 – 102.
- М. Несторовић, *Конструктивни системи, Принципи конструисања и обликовања*, Београд 2007.
- А. Остојић-Илић, *Објекти за физичку культуру, Дворане за физичку культуру*, Београд 1981.
- Р. Pavlica (ur.), *50 godina Veslačkog saveza Jugoslavije*, Београд 1973.
- В. Х. Панић, *Начела модерне у архитектури јавних објеката у Београду, период 1918 – 1941*, докторска дисертација, Београд 2013.
- М. Пауновић, *Београд кроз векове*, Београд 1971.
- В. Paunović, Sportska hala u Novom Beogradu, *Urbanizam Beograda* 5, Urbanistički zavod grada Beograda, godina I, Decembar 1969, 10-11.

М. Р. Перовић, *Историја модерне архитектуре, Антологија текстова, Корени модернизма*, Књига 1, Београд 1997.

М. Р. Перовић, *Историја модерне архитектуре, Антологија текстова, Кристализација модернизма, Авангардни покрети*, књига 2/Б, Београд 2000.

М. Р. Перовић, *Историја модерне архитектуре, Антологија текстова, Традиција модернизма и други модернизам*, Књига 3, Београд 2005.

К. Петровић, *Уређење градова*, Београд 1938.

Z. B. Petrović, Dvorana za zimske sportove Sportskog centra „Pionir“ u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 32-34.

Planiranje, projektovanje i izgradnja objekata za fizičku kulturu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 61-62.

К. Поповић, Metod konkretne analize programa razvitka fizičke kulture, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 5.

К. Поповић, А. Радовановић, Omladinski stadion na Karaburmi u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 21.

Први југословенски спортски алманах, број I, Београд 1930.

Привучник за изградњу и одржавање објеката за физичку культуру, Београд 1970.

М. Просен, Градитељски опус архитекте Александра Ђорђевића (1890 – 1952), *Наслеђе* 7, Београд 2006, 167-203.

Б. Прпа (ур.), *Живети у Београду 1837 – 1841, Документи управе града Београда*, Београд 2005.

Б. Прпа (ур.), *Живети у Београду 1842 – 1850, Документи управе града Београда*, Београд 2005.

Б. Прпа (ур.), *Живети у Београду 1851 – 1867, Документи управе града Београда*, Београд 2005.

В. Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015.

В. Путник, *Соколски домови и стадиони у Београду, Наслеђе XIV*, Београд 2013, 69 – 82.

В. Путник, *Фолклоризам у архитектури Београда (1918 – 1950), Годишњак града Београда LVII*, Београд 2010, 175 – 210.

Ž. Radan, *Pregled historije tjelesnog vježbanja i sporta*, Zagreb 1977.

М. Radovanac, *Бикиклистички коридори у Београду, Urbanizam Beograda 47*, Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, godina X, 1978, 41-42.

М. Радоњић, З. Љ. Николић, *Тајна Новог Београда 2*, Београд 2011.

Н. Рајић, *Соколско деловање у Суботици 1918 – 1936*, Суботица 1936.

Ј. Ружић, *Сећања и успомене*, Београд 1973.

G. Scambler, *Sport and Society: History, Power and Culture*, London 2005.

A. d. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998.

Б. Сперњак, *Повест гимнастике и соколства*, Винковци 1931.

„Sportprojekt“, Sportski centar Saveznog zavoda za fizičku kulturu u Košutnjaku kraj Beograda, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 31.

Sportsko rekreacioni centar „Zvezdara“ u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 26-28.

Sportsko rekreacioni centar „11. april“ u Novom Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 83 – 84, Beograd, godina 19, 1979, 29-31.

Спортски објекти у Србији, Евиденција спортских објеката у Србији, Београд 2012.

S. Stajević, *Stadioni*, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 6-8.

A. Stanković, *Viteško, dvorsko i građansko mačevanje u Beogradu*, Beograd 2003.

Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890 – 1914*, Београд 2008.

Д. Стојановић „Чика Дача“, *Чика Дачине успомене 1903 – 1953*, Београд 1953.

А. Столић, Н. Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006.

R. Sheard, *The Stadium – Architecture for the New Global Culture*, London 2012.

R. Sheard, *Sports Architecture*, New York 2013.

М. Тимотијевић, Ефемерни спектакл за време владавине кнеза Милоша и Михајла Обреновића, *Перистил* 31 – 32, Загреб 1988/89, 305-312.

М. Тимотијевић, *Соколско Друштво у Чачку 1910 – 1941*, Чачак 2006.

Н. Тодић (ур.), *Споменица 30 годишњег рада соколског друштва Тузла*, Тузла 1937.

М. Тодић (ур.), *110 година фудбала у Србији, Фудбалски савез Србије*, Београд 2006.

С. Ч. Тодоровић, *Спорт у старом Београду (XIX век)*, Београд 2009.

Р. Тодоровић, *Са Каблара и Овчара*, Београд 2013.

С. Todorović, *Srpski olimpijski komitet 1910 – 1920*, Beograd 2003.

М. Томић, *Vreme kraljice* (rukopis), Beograd 2013.

С. Тошева, *Бранислав Којић*, Београд 1998.

В. Тошић, Sportski centar Opštine Vračar u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 48.

В. Тошић, Sportski i rekreativni centri, *Arhitektura urbanizam* 15, Beograd 1962, 6 – 7.

The Olympic Charter, Published by the International Olympic Committee 2007.

- С. Ц. Ђирковић, *Калемегданске сенке*, Београд 2014.
- Д. Ђосић, *Грешник*, Београд 1985.
- М. I. Feliks, *Higijena vežbaonice*, *Sokolski glasnik* 2, god. IV, Ljubljana 1933.
- М. Flander (glavni ur.), *Enciklopedija fizičke kulture*, Zagreb 1975.
- Ј. Habermas, *Javno mnjenje*, Београд 1969.
- Ј. Хануш, *Соколска читанка*, Загреб 1925.
- Е. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1992.
- Е. Hobsbom, *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870 – 1914*, u: Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Београд 2011, 383 – 448.
- Б. Цвејић, *Дуга историја коњичких трка*, *Данас*, Београд, 3. март 2011.
- Д. Цветковић, *Соколи и соколски слетови*, Београд 1998.
- Г. Чановић, *Водени центар на расклапање*, *Политика – Магазин „Моја кућа“*, 22.7.2011.
- В. Чубриловић (ур.), *Историја Београда* 2, 3, Београд 1974.
- М. Целебцић, *Заштита и ревитализација градитељског наслеђа 20. века на простору приобаља Београдске тврђаве*, *Наслеђе VIII*, Београд 2007, 199 – 208.

M. Šakić, Ada Ciganlija – rekreativni sportski centar, *Urbanizam Beograda* 13 – 14, Urbanistički zavod grada Beograda, godina III, 1971, 16-18.

V. Švajgar, Sokolski domovi, prvi deo, *Jugoslovenski Sokol* 3, god I, Ljubljana, 1924, 37 – 49.

V. Švajgar, Sokolski domovi, drugi deo, *Jugoslovenski Sokol* 4, god I, Ljubljana, 1924, 57 – 61.

V. Švajgar, Sokolski domovi, treći deo, *Jugoslovenski Sokol* 5, god I, Ljubljana, 1924, 72 – 75.

V. Šiljak, *Istorija sporta*, Beograd 2007.

Ч. Шошкић (прир.), *Олимпијски вековник*, I и II, Београд 2010.

Ч. Шошкић, *Тенис без граница 1922 – 2012*, Београд 2012.

I. Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990*, Sarajevo 1991.

A. Štulhofer, Zagrebački sportski tereni u Maksimiru i na Sveticama do 1965. godine, *Prostor* 10, Zagreb 2002, 33 – 49.

A. Štulhofer, Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko – rekreacijskih objekata u Zagrebu, Kronologija izgradnje od 1808. do 1975. godine, *Prostor* 3, Zagreb 1995, 55 – 72.

J. Šurbatović, *Menadžment u sportu*, Beograd 2014.

Аривска грађа

Фондови из Архива Југославије

Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (АЈ – 37)

Архив Југославије, Двор Краљевине Југославије (АЈ – 74)

Архив Југославије, Министарство грађевина Краљевине Југославије (АЈ – 62)

Архив Југославије, Министарство физичког васпитања Краљевине Југославије (АЈ – 71)

Фондови из Историјског архива Београда

Управа и јавне службе

ИАБ, УГБ (Управа града Београда – Београд) (1)

ИАБ, ОГБ (Општина града Београда) (6)

ИАБ, СГБ (Скупштина града Београда – Београд) (17)

ИАБ, СО Нови Београд (Скупштина општине Нови Београд – Београд) (22)

ИАБ, СО Палилула (Скупштина општине Палилула – Београд) (23)

ИАБ, СО Савски венац (Скупштина општине Савски венац – Београд) (24)

ИАБ, СО Стари Град (Скупштина општине Стари Град – Београд) (26)

ИАБ, ГОЧ (Скупштина општине Чукарица – Београд) (27)

Остало

ИАБ, Спортски клуб „Соко“ и други (2570)

Фондови из архиве Скупштине општине Земун

СО Земун (Скупштина општине Земун), 351 – 1900/70, „Дом омладине и спортова“ у Земуну

СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 631/1950

СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 11398/1956

СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 351 - 623/1971

СО Земун, Фискултурно игралиште у Земуну, 07 - 10608/1960

Фонд из архиве Скупштине општине Вождовац

СО Вождовац (Скуптина општине Вождовац), 57/75

Архива Музеја спорта и олимпизма

Архива пројектне организације Центропројект доо

Атлетска дворана у Београду

Интервјуи/Разговори

Интервју са архитектом Владом Славицом вођен у фебруару 2010.

Интервју са архитектом Радош Тодоровићем вођен 23.5.2015.

Интервју са брачним паром архитектама Драгољубом Бакићем и Љиљаном Бакић вођен 14.4.2015.

Разговор са архитектом Томиславом Благојевићем вођен у априлу 2014.

Интернет издања

С. Малдини, Архитектура у Србији у XX веку, Beograd 2007.

<http://maldinis.blogspot.com//12/arhitektura-srbije-u-xx-veku.html>.

М. Рајковић, Београдска „Арена“, <http://www.sport.novosti.rs>.

Кошаркашки савез Србије,

http://www.kss.rs/pag/sav_news.php?lang=ser&page=28&news=sav_mediji&id=398.

М. Крстић, Приче из прошлости, <http://www.ofkbeograd.net/index.php?id=185>;
информације преузете у: Данило Стојановић „Чика Дача“, Чика Дачине
успомене 1903 – 1953, Београд 1953.

Е.В.Н. Способан менаџер, добра зарада

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:160196-Sposoban-menadzer-dobra-zarada>.

Београдска „Арена“, <http://www.arenabeograd.com/multimedia/>.

Историјат, Званична веб презентација Београдског хиподрома,

<http://www.hipodrombeograd.rs/istorijat.php>.

Оснивање конјичког друштва, податак преузет из књиге: В. Radovanović,

„Staništa“, Београд 1991, 23, http://www.zastava-info.co.yu/kultura/monografija/osnivanje_konjickog_drustva.html.

Голф турнир Меморијал Кнез Павле,

http://www.princesselizabeth.org/?page_id=638.

Историјат голфа, <http://www.golfclubcentar.rs/index.php?page=96&lang=1>.

Ада Циганлија, <http://www.universiade-belgrade2009.org/>.

Хала „Спортова“, <http://www.novibeograd.rs/srb/projekti/sport/hala-sportova>.

Хала „Пионир“,

http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html.

„Ледена дворана“,

http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html

Мачевање на нашим просторима, преузето из: Вукић Душан, Мачевање у Југославији 1928 – 1998, Београд 1998,

<http://www.mss.org.rs/index.php/istorija>.

Традиција дуга 125 година, <http://www.bss.rs/index.php/savez/istorijat.html>.

Дом „Црвене звезде“, <http://www.crvenazvezdafk.com/stadion.html>.

Нови Стадион „Црвена звезда“, <http://www.srbijanet.rs/sport/fudbal/55027-pogledajte-kako-ce-izgledati-novi-stadion-crvene-zvezde.html>.

Стадион „Партизан“, <http://www.sr.partizan.rs/klub-info/stadion/>.

Историјат Омладинског стадиона „Београд“,

<http://www.ofkbeograd.co.rs/?tip=menu&page=53>.

Историјат Стадиона „Ташмајдан“,

http://www.tasmajdan.rs/kom_clanak/prikaz/10/22/172/1/index.html.

СЦ „Бањица“, <http://sport.blic.rs/partizan/stadioni-dvorane/SC-Banjica>.

СЦ „Бањица“, http://www.ticketservis.com/place_details.php?placeID=66.

Обнова Партизановог стадиона,

<http://www.pressonline.rs/sr/sport/fudbal/story/>.

Стадион „Партизан“, <http://www.b92.net/sport/vesti>.

Хала „Спортова“, <http://www.novibeograd.rs/srb/projekti/sport/hala-sportova>.

Град без јавног купатила, <http://www.politika.rs/scc/clanak/243243/Grad-bez-javnog-kupatila>.

John Nauright and Charles Parrish (ed.) *Sports around the world, History, Culture and Practice*. ABC-CLIO eBook 2012.

В. Коруџњак, *Zgrade za sport*, саџеци предавања на Архитектонском факултету у Загребу, Загреб 2012,
http://www.arhitekt.unizg.hr/nastava/skripta/KoruznjakB_Zgrade%20za%20sport_sa%C5%BEeci.pdf

М. Pantić, Marakana moje mladosti,
http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=268044&title=Marakana+moje+mladosti.

Олимпијски комитет Србије, <http://www.oks.org.rs/olimpijski-komitetsrbije/istorija/srpski-olimpijski-klub/>.

Хала „Пинки“, <http://www.pinki-zemun.co.rs/ksc-pinki-zemun/>.

„Соко“ стадион на Кошутњаку, 1904. године. Извор: <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=4310>.

Изградња трибина на терену ФК ИМ „Раковица“ 1956. године, извор: Б. Пиљегић, ФК ИМ Раковица,
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B1%D0%B8%D0%BD%D0%B5.jpg>.

Градски стадион „Земун“,

http://stadiumdb.com/stadiums/ser/stadion_fk_zemun,

<http://soccer.powerplaymanager.com/bs/stadion.html?data=52889>.

Ђ. Живковић, Историја ФК „РАД“, <http://sr.fkrad.rs/2013-07-10-12-26-15/radov-dom>.

Прве просторије ФК „Обилић“ у улици Господара Вучића, извор:

<http://www.fcobilic.co.rs/>.

Стадион ФК „Чукарчки“, <http://www.fkcukaricki.rs/klub/istorijat>.

Базен у Таковској улици, <http://www.blic.rs/vesti/beograd/pronasli-smo-plivaca-koji-se-takmicio-na-bazenu-kod-glavne-poste-za-klinca-od-14-leta/1vcn57z>.

Базен у паркићу код Каленић пијаце, <http://www.blic.rs/vesti/beograd/za-neustrasive-da-li-ste-znali-da-je-kod-kalenic-pijace-postojao-bazen/e6xb85t>.

З. Цвијић, Парно купатило „Крсмановић“,

http://www.danas.rs/danasrs/periskop/parno_kupatilo_krsmanovic.48.html?news_id=237590.

Стадиони Црвене звезде и Партизана са помоћним теренима, извор:

интернет - stadioni-partizana-i-crvene-zvezde-foto-marina-lopacic-1376986337-354903.

Неп стадион у Будимпешти,

http://www.queenconcerts.com/detail/venue/budapest_nepstadion/hungary-budapest-nepstadion.html.

Спортски центар „Олимп – Звездара“, <http://www.scolimp.rs/o-nama/istorija.html>.

Историјат тениса, <http://www.teniskisavez.com/o-nama/istorijat/>.

Закупнина Кошутњака динар годишње, али унапред,
<http://www.politika.rs/scc/clanak/249052/Zakupnina-Kosutnjaka-dinar-godisnje-ali-unapred>.

Стадион „Динамо“ на Максимиру у Загребу, пре реконструкције, извор:
<http://www.stadiumguide.com/maksimir/>.

Стадион „Динамо“ на Максимиру, садашњи изглед, извор:
<http://gnkdinamo.hr/HR/Klub/Stadion?RenderOutline=False>.

Стадион у Ротердаму са заобљеним угловима, извор:
<http://www.mozzartsport.com/vesti/sparta-gospodari-roterdama/75702>.

Динамов стадион у Загребу, <http://pogledaj.to/drugestvari/dinamov-stadion-%E2%80%93-u-hrvatskoj-ruglo-vani-priznat/>.

Стадион у Фиренци, <http://pierluiginervi.org/who-is-pier-luigi-nervi/pier-luigi-nervi-a-biographical-profile>.

Кензо Танге, <https://www.arhitektura.rs/rubrike/arhitekti/421-kenzo-tange>.

Пројекат за стадион у Катару, извор: <http://www.zaha-hadid.com/architecture/al-wakrah-stadium/>.

Архитектонски тим Популус: <http://populous.com/>.

Птичје гнездо у Пекингу, извор:
<https://geoblografija.files.wordpress.com/2013/11/ptic48dje-gnezdo.jpg>.

Херцог и де Мерон, <https://www.herzogdemeuron.com/index.html>.

Трка око Калемегдана 1939 године, извор: <http://staribeograd.weebly.com/trke-na-kalemegdanu.html>.

„Zvezde na Zvezdari“ povodom 150 godina streljaštva u Beogradu, извор:
<http://www.sportskisavezbeograda.org.rs/vest.php?&IDV=10556&akcija=&prikaz1=2015&prikaz2=4&sec=2>.

Историја СД „Раднички“, <http://sdradnicki.webs.com/>.

Реконструкција основе хиподрома у Олимпији. Извор:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Hippodrom%2C_Nordisk_familjebok.png.

Историја хиподрома. Извор:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25658>.

Староримски циркус. Извор:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25658>.

Пројекат стадиона Камп Ноу од Нормана Фостера. Извор:
<http://www.fosterandpartners.com/projects/camp-nou-stadium-for-fc-barcelona/>.

Нови пројекат за реконструкцију стадиона Камп Ноу у Барселони. Више о томе на сајту: <http://citymagazine.si/clanek/novi-nou-camp-fc-barcelona-dobiva-se-velicastnejsi-stadion/>.

Стадиону Вембли. Извор: <http://www.wembleystadium.com/>.

Царски базен у Лондону (сада Вембли арена) 1934. године. Извор:
<http://www.dailymail.co.uk/news/article-3634026/Unseen-photographs-charting-construction-Wembley-Arena-1933-set-sell-auction-rescued-skip.html>.

Каракалине терме у Риму. Извор: <http://proleksis.lzmk.hr/48647/>.

Омладински стадион у Београду. Извор:
http://i223.photobucket.com/albums/dd218/zvonko1234/SRBstadioni/stadion__ОФКБеоград__Omladinski2.jpg.

Encyclopædia Britannica, на сајту: <https://www.britannica.com/>.

Више о Алену Гутману на сајту:
<https://www.amherst.edu/people/facstaff/aguttmann>.

Journal of Sport History, <http://www.nassh.org/NASSH/index.php>.

К. Janković (ur.), Vremeplov, broj 1, Beograd 20. mart 2010, internet izdanje,
<http://vkczevezda.rs/images/doc/vremeplov.pdf>.

Стадион „Ташмајдан“, <http://mondo.rs/a874913/Info/Drustvo/Stadiona-Tasmajdan-uskoro-kraj-rekonstrukcije.html>.

Спортски центар „Шумице“, <http://www.besplatansport.com/adresar-sportskih-klubova/sportski-objekti/sportski-centar-sumice-beograd.html>.

Историја Пионирског града, <http://www.pionirskigrad.org.rs/Istorija-pionirskog-grada>.

Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда, Парно купатило Браће Крсмановић,
http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/amam_kneza_milosa.html.

Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда, хотел „Српска круна“,

http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/srpska_kruna.html.

Архитектура спортских објеката архитекте Нервија на сајту:

<http://www.bmiaa.com/pier-luigi-nervi-architecture-for-sport-at-maxxi-rome/>.

Више о спортској дворани Алвара Алта на сајту:

<http://www.aalto.fi/en/about/history/tkk/>.

Спортска дворана у префектури Кагава, Такаматсу, Јапан. Извор:

<http://www.archdaily.com/285955/ad-classics-kagawa-prefectural-gymnasium-kenzo-tange/naoyafujii>.

Спортска арена у Токију. Извор: <http://www.archdaily.com/109138/ad-classics-yooyogi-national-gymnasium-kenzo-tange>.

D. Radović Mahečić, D. Tomić, Turina Vladimir u: Hrvatski biografski leksikon,

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11906>.

Први базен у Лондону. Извор:

<https://www.swimmingworldmagazine.com/news/olympic-pools-where-are-they-now-part-one/> и <http://martinpolley.co.uk/2014/06/11/1293/>.

Велодром у Берлину. Извор:

http://www.perraultarchitecture.com/en/projects/2464-velodrome_and_olympic_swimming_pool.html.

Привремена кошаркашка дворана у Лондону грађена за потребе

Олимпијских игара 2012. Извор:

<https://atorwithme.blogspot.rs/2012/07/olimpijske-igre-london-2012.html>.

Олимпијски стадион у Берлину. Извор:

<http://projekti.gimvic.org/2007/2b/deutsch/berlin/olympiastadium.html>.

Олимпијски стадион у Риму. Извор:

http://www.worldstadiums.com/stadium_menu/architecture/stadium_design/roma_olimpico.shtml.

Стадион у Фиренци. Извор: <http://pierluiginervi.org/who-is-pier-luigi-nervi/pier-luigi-nervi-a-biographical-profile>.

Олимпијски стадион у Лондону. Извор: <http://populous.com/project/anz-stadium/>.

О историји настанка стадиона Камп Ноу у Барселони на сајту:

<http://www.stadiumguide.com/noucamp/>.

Остаци палестре у Олимпији. Извор: <http://www.greek-thesaurus.gr/Ancient-Olympia-palaestra.html>.

Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда, Парно купатило Браће Крсмановић,

http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/parno_kupatilo_brace_krsmanovic.html.

Базен на атлетском стадиону у Лондону 1908. године. Извор:

<https://www.olympic.org/london-1908>.

Атлетска дворана. Извор: <http://beobuild.rs/atletiska-dvorana-za-nove-rekorde-p2601.html>.

Историја Вембли арене. Извор: <http://www.engineering-timelines.com/scripts/engineeringItem.asp?id=817>.

Спортски центар у Мелбурну. Извор:
<http://www.austadiums.com/stadiums/stadiums.php?id=123>.

Национални водени центар или „Водена коцка“ (Water Cube) у Пекингу.
Извор: <http://www.water-cube.com/en/venues/introduction/>.

Водени центар у Лондону. Извор: <http://www.archdaily.com/161116/london-aquatics-centre-for-2012-summer-olympics-zaha-hadid-architects>.

Гимназиум у Делфима. Извор:
http://www.greece.com/photos/destinations/Central_Greece/Fokida/Ancient_Location/Delfi/El_Gimnasio_de_Delfos./58173387.

Стеван Тодоровић (1832-1925). Извор:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/sr/archive/e/ec/20091210191742%21Stevan_todorovic.jpg.

Архитекта Момир Коруновић (1883 – 1969). Извор:
https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B#/media/File:Momir_korunovic.jpg.

Архитекта Влада Славица. Извор:
https://www.google.rs/search?q=vlada+slavica+arhitekta&biw=1366&bih=651&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjVrrqMkYjPAhUJfxoKHUhvD84Q_AUIBigB#imgc=7xZofT-4oXEYoM%3A.

Архитекта Вернер Марх (Werner March, 1894 – 1976). Извор:

http://www.lettera43.it/cultura/guide/chi-e-werner-march-architetto-olympia-stadium-di-berlino_129861.htm.

Стадион фудбалског клуба „Рајко Митић“ (некадашњи Стадион ФК „Црвена звезда“). Извор: <http://www.crvenazvezdafk.com/scc/stadion>.

„Маракана“ ponovo dobija stolice na jugu,

<http://mondo.rs/a920995/Sport/Fudbal/Renoviranje-stadiona-Rajko-Mitic.html>.

Игралиште „БСК“ - а на Тркалишту,

<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=999472>.

БИОГРАФИЈА ДОКТОРАНДА

Марија Т. Павловић рођена је 1973. године у Београду где завршава средњу Архитектонску техничку школу. Након средње, дипломирала је на Вишој школи ликовних и примењених уметности, после које уписује Историју уметности на Филозофском факултету у Београду. Основне студије завршава у року, након чега похађа магистарске и докторске студије на одељењу за Историју уметности, предмет Историја архитектуре. У Музеју спорта, сада Музеју олимпизма, запошљава се 2005. године на основу прихваћеног пројекта за обнову музеја и проналажења адекватног простора за излагање. Аутор је многобројних изложби у земљи и иностранству у којима је тема историја спорта и олимпизма. Међу најзначајнијима је изложба посвећена историји фудбала на нашим просторима, одржана у Скупштини града Београда као и у Билербеку у Немачкој за време Светског првенства у фудбалу, затим изложба Век и по српског спорта, одржана у Београду, Новом Саду, Трсту, изложба посвећена соколству, одржана у Паризу, Београду, Суботици, Косовској Митровици, Бору, Нишу и многе друге. У марту месецу 2007. године у делегацији Олимпијског комитета Србије, испред Музеја спорта, боравила у радној посети Олимпијском музеју и Међународном олимпијском комитету у Лозани. За време Олимпијских игара у Лондону 2012. године, била је креативни директор и домаћин „Павиљона Србија“ у Лондону. Члан је Националног комитета за нематеријално културно наслеђе при Министарству културе и информисања, испред Музеја Олимпизма, као и лексикографске редакције „Пројекта Растко“, библиотеке српске културе на Интернету. Објавила је радове „Визуелна култура Сокола“ (Новопазарски зборник 31, Нови Пазар 2008) и „Развој Олимпијског музеја“ (Култура 2015, Београд). Учествовала је 2004. год. на „Конференцији за проучавање новије српске уметности“, као и 2015. на конференцији „Од османског града до „Београда на води“: Критичка историја визуелног преиначавања јавног простора Београда (19-21 век)“.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Марија Павловић

Број индекса 6i10/0020

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АРХИТЕКТУРА СПОРТСКИХ ОБЈЕКТА У БЕОГРАДУ У XIX И XX ВЕКУ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, децембар 2016.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марија Павловић

Број индекса 6i10/0020

Студијски програм Докторске студије историје уметности (2009/2010)

Наслов рада АРХИТЕКТУРА СПОРТСКИХ ОБЈЕКТА У БЕОГРАДУ
У XIX И XX ВЕКУ

Ментор: др Александар Кадиевић, редовни професор Одељења Историје
уметности Филозофског факултета у Београду

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, децембар 2016.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

АРХИТЕКТУРА СПОРТСКИХ ОБЈЕКТА У БЕОГРАДУ У XIX И XX ВЕКУ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, децембар 2016.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.